

STATS VETENSKAPLIG TIDSKRIFT

INNEHÅLL

UPPSATSER

Sten Sparre Nilson: Sunt vett, avansert analyse

Peter Esaiasson och Mikael Gilljam: Väljarna och de vilda strejkerna

Per Molander: Objektivitet hos utredningar

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDE

Kommunkostnadsindex – en utvärdering. Av *Jan-Erik Lane* och *Tage Magnusson*

Demokratiets sosiale forutsetninger. Av *Willy Martinussen*

Historisk-materialistisk samfundsteori som ramme om studiet af internationale forhold.

Av *Morten Ougaard*

LITTERATURGRANSKNINGAR

Kate Betz mfl: Film, samhälle och propaganda. Anm av *Kaj Wickbom*

Mats Bäck: Datorisering och datapolitik. Anm av *Conny Johannesson*

Gunnar Eliason mfl: Studies in Labor Market Behavior. Anm av *Eskil Wadensjö*

Ilmari Susiluoto: The Origins and Development of Systems Thinking in the Soviet Union. Anm av *Daniel Tarschys*

Per Torsvik, red: Mobilization, Center-Periphery Structures, and Nation Building. Anm av *Sten Sparre Nilson*

LITTERATURNOTISER

ABSTRACTS

3 1983

Årgång 86

STATSVETENSKAPLIG TIDSKRIFT

REDAKTIONSSEKRETERARE OCH ANSVARIG UTGIVARE

Torbjörn Vallinder, Lund

Redaktionsutskott: Redaktionssekreteraren samt
Nils Stjernquist och Håkan Strömberg, Lund

Biträdande redaktionssekreterare
Lennart Lundquist, Köpenhamn

Tidskriftens ombud vid de statsvetenskapliga institutionerna
Pär-Erik Back, Umeå Leif Lewin, Uppsala Sören Holmberg, Göteborg
Gunnar Wallin, Stockholm

Tidskriften utkommer med fyra häften om året
och tryckes med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Prenumeration sker hos Statsvetenskaplig Tidskrifts expedition, Lund
(postgiro nr 27 95 65-6)

Prenumerationspriset för 1983 är 75 kr inkl. moms. Pris för enstaka häfte 25 kr inkl. moms.

Universitetsstuderande erhåller abonnemang till nedsatt pris
efter hänvändelse till vederbörande lärare

Expeditionens och redaktionens adress: Box 5131, 220 05 Lund 5,
tel. (046) 10 89 35 (exp), 10 89 41 (red) ISSN 0039-0747

Eftertryck av tidskriftens artiklar och övriga innehåll utan angivande av källan förbjudes.

Lund i januari 1983

FAHLBECKSKA STIFTELSEN

INNEHÅLL

UPPSATSER

<i>Sten Sparre Nilson: Sunt vett, avansert analyse</i>	193
<i>Peter Esaiasson och Mikael Gilljam: Väljarna och de vilda strejkerna</i>	197
<i>Per Molander: Objektivitet hos utredningar</i>	209

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Kommunkostnadsindex – en utvärdering. Av <i>Jan-Erik Lane</i> och <i>Tage Magnusson</i>	225
Demokratiets sosiale forutsetninger. Av <i>Willy Martinussen</i>	239
Historisk-materialistisk samfundsteori som ramme om studiet af internationale forhold. Av <i>Morten Ougaard</i>	242

LITTERATURGRANSKNINGAR

<i>Kate Betz m fl: Film, samhälle och propaganda. Anm av Kaj Wickbom</i>	257
<i>Mats Bäck: Datorisering och datapolitik. Anm av Conny Johannesson</i>	259
<i>Gunnar Eliason m fl: Studies in Labor Market Behavior. Anm av Eskil Wadensjö</i>	262
<i>Ilmari Susiluoto: The Origins and Development of Systems Thinking in the Soviet Union. Anm av Daniel Tarschys</i>	264
<i>Per Torsvik, red: Mobilization, Center-Periphery Structures, and Nation Building. Anm av Sten Sparre Nilson</i>	265

LITTERATURNOTISER	268
-------------------------	-----

ABSTRACTS	269
-----------------	-----

Articles in the *Statsvetenskaplig Tidskrift* (The Swedish Journal of Political Science) are indexed in ABC POL
SCI and *Historical Abstracts*.

Mina lärofäder

Sunt vett, avansert analyse

AV STEN SPARRE NILSON

Data: ex. artium 1933, cand. oecon. 1940 i Oslo, ved Chr. Michelsens Institutt i Bergen 1947–1950, ellers ca. 20 år i offentlig tjeneste, lengst som kontørsjef ved Utenriksdepartementets kulturkontor, universitetslektor i statsvitenskap i Oslo 1966, dr. philos. 1975, dosent 1978.

Redaktøren ønsker et norsk bidrag til serien "Mina lärofäder". Den naturlige forfatter av et slikt oppsett ville ha vært Stein Rokkan, men etter hans død er det neppe noen som kan kalles norsk statsvitenskaps nestor, og slett ikke jeg selv. Min løpebane har ikke engang vært virkelig akademisk, bare halvveis. Den eneste grunn til å utpeke meg som forfatteren måtte være at jeg av fødsel er eldst blant våre utøvere av faget, og dessuten den som først begynte å utøve det. Men dette er neppe tilstrekkelige kvalifikasjoner. Imidlertid har jeg den formastelige tro at noe av hva jeg lærte er utilstrekkelig påaktet i dag og fortjener å innprentes. Derfor nytter jeg høvet til et innlegg.

Mest har jeg drevet med valg-, folkeavstemnings- og partiforskning, sysler som ble tatt opp forsøksvis ved Chr. Michelsens Institutt i Bergen kort tid etter 2. verdenskrig. Jeg arbeidet der fra 1947 til 1950. Ellers tilbrakte jeg omkring 20 år i offentlig administrasjon og drev delvis forskning "på frivakta". Sosiologen Stein Rokkan kom som min etterfølger til Michelsen-instituttet og satte i gang det systematiske norske valgforskningsprogrammet. Fra siste del av 1950-tallet bygde han det ut i samarbeid med Henry Valen. Som helt ung hadde Rokkan gått på skole i Frankrike og fattet interesse for valggeografien, som jo var grunnlagt av franskmannen André Siegfried.

Selv hadde jeg delvis en lignende bakgrunn. Jeg var imidlertid noen år eldre enn Rokkan, og sosiologi fantes ikke som et godkjent fag da jeg studerte i Oslo i slutten av mellomkrigstiden. Sosialøkonomien var det eneste veietablerte blant samfunnsfagene; men der hadde vi til gjengjeld ypperlige lærekrefter, først og sist Ragnar Frisch. Hans matematiske modeller og systemer manglet jeg evnen til å sette meg ordentlig inn i, men han stilte allmene krav til klarhet og følgestreng tankegang som det var av største verdi å få grundig innskjer-

pet for en som særlig hadde interesser i litterær og historisk retning. Ingvar Wederwang var den trauste statistiker, Wilhelm Keilhau en underholdende foreleser som sprudlet av innfall. Av norsk pensumlitteratur hadde vi noe, men dessuten lærte vi å lese svensk, idet Knut Wicksells *Föreläsningar i Nationalekonomi* var standardverket. Gustav Cassel hadde Frisch derimot ikke mye til overs for. "Han svømmer jo ikke helt oppe i overflaten, men dukker sjelden dypere ned enn 10 centimeter under den", lød dommen.

Studentflokket av økonomer i Oslo var liten, men allsidig sammensatt, og utgjorde i seg selv et ansporende miljø. Vi kunne inndeles i tre sekter, erklærte en eller annen: frischiokrater, wederevangelister og keilhaugianere. Storparten sognet nok til de første. Selv hullet jeg litt i retning av Keilhau, som la stor vekt på sammenhengen mellom politikk og økonomi gjennom tidene. Riktignok hendte det at han virket rent ut sagt som et avskrekkende eksempel i sin stundom åpenbart lettsindige omgang med statistiske oppgaver som utgangspunkt for høytflyende ideer om utviklingsgang. Han polemiserte heftig mot all materialistisk historieoppfatning blant faghistorikerne, noe som fikk meg til å følge forelesninger av Halvdan Koht og Johan Schreiner. Dermed avbalansertes på en nyttig måte innflytelsen fra Keilhau selv. Blant økonomene virket for øvrig også Johan Vogt som litt av en marxistisk motvekt. Endelig må nevnes at Arvid Brodersen forsøkte å gjøre tysk sosiologi kjent, bl. a. gjennom oversettelse av interessante utdrag fra Max Weber.

Krig og okkupasjon aktualiserte i Norge spørsmålet om politiske studier, som ble tatt opp bl. a. av styret for Chr. Michelsens Institutt. I og med at instituttet ansatte meg, ble også muligheten åpnet for et studieopphold i USA, som på lengre sikt skulle bli avgjørende. Da jeg kom tilbake derfra,

så det imidlertid ut til at planene om å få i gang statsvitenskap i Norge hadde råket inn i en bakveje. Ansettelse i administrasjonen gjorde at jeg for en tid sa forskningen farvel. Ved universitetene i Norge var det i 1955 av samfunnsvitenskapelige professorater fem i sosialøkonomi, men ennå bare ett i psykologi og ett i pedagogikk opprettet før krigen, og ett i sosiologi fra 1949.

Endelig i 1957 kom den første embetsstilling i statsvitenskap, da den 35-årige Thomas Chr. Wylle ble utnevnt til dosent, og i 1965 kom det første professorat. Her ble 40-åringen Knut Dahl Jacobsen utnevnt. Jeg kjente begge som historiske forfattere og visste at Jacobsen dessuten hadde bakgrunn fra amerikansk samfunnsforskning. Da jeg oppsøkte ham og forklarte mine interesser, spurte han om jeg ville ta et lektorat i Oslo. Jeg slo til. Det var ikke et øyeblikk for tidlig. Statsvitenskapens akademiske ekspansjonstid var kommet, og jeg var blitt over 50 år. Litt senere brøt 1960-tallets studentrevolusjon løs, riktignok hos oss i svært milde former, men som et resultat dukket i hvert fall opp tanker om at studentene burde bli hørt ved nyansettelser. Og det ville vel nærmest blitt betraktet som en hån mot tidsånden å foreslå at et nytt lektorat skulle besettes med noe i retning av en Metusalem!

Det må også tilstås at jeg snart fikk oppdage hvor sterkt faget hadde utviklet seg i de årene jeg hadde vært borte fra det. Nå ble yngre kolleger mine læremestre, i første rekke Stein Rokkan og Henry Valen. Og jeg fikk oppleve den nyfødte norske statsvitenskaps korte, men hektiske veksttid, var tilmed så heldig å få et dosentur før det nærmest ble slutt på all tildeling av nye embetsstillinger. Da var imidlertid faget blitt akademisk etablert med sine ulike grener – internasjonal politikk, administrasjonsforskning osv. – både ved universitetene og ved flere frittstående institutter. I en artikkel i Tidsskrift for Samfunnsforskning 1975 har Ulf Torgersen malende beskrevet veksten, eller eksplosjonen.

Etter hvert har utviklingen ført til at mindre vekt enn før blir lagt på valg- og partistudier. Enkelte har tilmed grepet fatt i et ord av valgforskningsprogrammets far, Stein Rokkan, og vendt det mot ham. "Stemmene teller ved valg av personer, men andre ressurser bestemmer innholdet i politiken", skrev han en gang i en spissformulering. Men han mente slett ikke å tillegge den allmengyldighet. Ingen kan jo nekte at partikonkurransen om stemmer fra tid til annen i høyeste grad får

virkning for de tiltak som blir truffet. Heller ikke kan den vitenskapelige verdi av metodene for valg- og opinionsanalyse bestrides. Mestring av bestemte former for kvantitativ teknikk er blitt og bør bli værende en forutsetning for statsvitenskapelige studier.

Selv om jeg etter evne har prøvd å innhente hva jeg en stund forsømte med hensyn til slike metoder, må jeg innrømme at for mitt vedkommende har tidlige innflytelser fortsatt å være de viktigste. Det gjelder påvirkning fra historie og økonomi, foruten fra politisk sosiologi. I USA 1949 lærte jeg av menn som Crane Brinton og Paul Lazarsfeld, men ganske særlig av Rudolf Heberle. Opprinnelig var han fra Lübeck og Kiel. Likesom svigerfaren Ferdinand Tönnies var han i opposisjon til Hitler-styret, og han utvandret til USA før krigen. Der hadde han for øvrig oppholdt seg allerede i 1920-årene som stipendiat. Et bestemt spørsmål var blitt stilt av mange og ofte gjentatt: hvordan kunne så store deler av et opplyst folk som det tyske falle for en bevegelse som nazismen? Heberle var den eneste som hadde undersøkt i detalj bakgrunnen for NSDAP's valgseire, riktignok i et enkelt distrikt, men til gjengjeld det som mot slutten skaffet partiet større oppslutning enn noe annet, det eneste der Hitler fikk rent flertall, 51 % av stemmene, Schleswig-Holstein. Heberles bok *From Democracy to Nazism* kom i 1945 og er etter min mening fortsatt på flere måter forbilledlig. Han skrev også blant annet oversiktsverket *Social Movements*.

Under sitt første opphold i USA ble han slått av kontrasten til de storstilte spekulasjoner som preget mye av tysk sosiologi. Om amerikanerne teoretiserte lite, kanskje for lite, så foretok de ytterst nøyaktige undersøkelser av et stort erfaringsmateriale, ikke minst statistiske analyser, og Heberle fant deres kritikk av europeisk "skrivebords-sosiologi" berettiget. Men selv ble han etter hvert redd for at en ny slags skrivebords- (eller regnemaskins-)vitenskap kunne utvikle seg. Forskeraspirantene må advares, sa han, mot å bli så oppslukt av raffinerte statistiske metoder at grundig feltarbeid forsømmes, innsamling av materiale overlates til assistenter, eller det unnlates å vie oppmerksomhet til selve den historiske sammenheng som talloppgavene står i.

Den lærdommen kan fortsatt være verd å ta med. Nylig fikk jeg i posten et særtrykk fra hefte 2 av *Zeitschrift für Soziologie* for 1982, og ved et tilfelle kom samtidig hefte 3 av *Scandinavian Political Studies*. I det første skriver Rudolf Heberle,

over åtti år gammel men tydeligvis i god form, en "autobiographical note in praise of field work". I det andre har Per Selle en artikkel om kommunismen i Norge, et utdrag av hans hovedoppgave ved Universitetet i Bergen 1980.*

Kommunedatabanken der utgjør et senter for Norsk Samfunnsvitenskapelig Datatjeneste, slik at Selle har kunnet ta for seg et omfattende tallmateriale. Han gjør på en utmerket måte bruk av avanserte metoder og antyder en ny form for forkllaring, om ikke til fortrensel så i hvert fall til supplerer av tidligere forfatteres syn. Han viser at flere som har skrevet om kommunismen i nordiske land har lagt unødige stor vekt på samfunnsmessige bakgrunnsfaktorer og for liten vekt på *organisasjonsstyrke*. Jeg kan tilføye at det nok også gjelder hva jeg selv i sin tid skrev om emnet. Men Selle taler dessuten om kommunistisk tradisjon, og dette punktet i fremstillingen fikk meg til å tenke: hva om Heberle her hadde vært eksamensveileder? Han gjentok stadig at den som vil forstå folks politiske atferd, ikke bare må gjennomføre avansert analyse, men også ta i bruk sitt eget sunne folkevett!

Per Selle finner at NKP, som hadde stått nokså sterkt ved midten av 1920-årene men deretter nærmest forsvunnet ut av bildet, fikk en ny oppblomstring i siste halvpart av 1940-tallet i samme strøk der det tidligere hadde hatt sin styrke:

"There is continuity, but separated by a wide gap of almost non-existence of the communist party in the thirties. This means that communist political traditions survived in the 1930s and stayed latent in spite of the absence of organizations to maintain them, and then displayed an almost incredible resurrection in the years after World War II." (*Scand. Pol. Studies* 1982, s. 210).

Nå er mirakuløs oppstandelse en forklaring som ikke stemmer særlig godt med vanlig folkevett, og da hjelper det lite å søke å underbygge forklaringsforsøket med korrelasjonskoeffisienter og stianalyse. Krefte burde heller vært satt inn mer iherdig i historisk-empirisk grunnlagsarbeid, noe som kunne ha gitt et annet resultat. Det er riktig at NKP ble sterkt redusert ved valget i 1927 og nærmest utslettet på riksnivå alt i 1930, da kommuniststemmene ikke kom opp i mer enn mellom 1

og 2 prosent av totalen; ved valget i 1933 ble resultatet like dårlig. Ja, ved siste stortingsvalg før krigen i 1936 utgjorde NKP's andel bare 3 promille. Liste ble stilt i en eneste valgkrets det året, Bergen by. Partiet syntes å være praktisk talt dødt.

Organisasjonene ellers i landet var imidlertid slett ikke døde. Fortsatt eksisterte en lang rekke støttepunkter rundt om, der NKP deltok regelmessig ved kommunevalg og fikk sine representanter inn i by- og herredsstyrer. Statistikken er unektelig mangelfull. Partifordelingen foreligger for bygdens vedkommende bare summarisk, fylkesvis, men for byene er det trykt detaljerte oppgaver fra hvert av lokalvalgene i 1925, 1928, 1931, 1934 og 1937. Og for 1937 ble detaljert statistikk trykt også for alle landets herreder. Her er det faktisk mulig å avlese – eller rettere sagt lete fram fra bortgjemte fotnoter – kommunistpartiets styrke og svakhet også på bygdene ved slutten av mellomkrigstiden. Svaghet er utvilsomt hovedinntrykket, men NKP deltok likevel ved valget i 14 byer og 38 herreder, fikk representanter inn i 42 av disse 52 kommunestyrene og stod i tre av dem så sterkt at en kommunist også ble valgt til ordfører. Partiet hadde mer håndgripelige ting å ta seg av enn tradisjoner, det fortsatte mange steder å delta ubrutt i daglig politisk arbeid på lokalt plan. Om disse oppgavene var trukket inn, kunne Selles konklusjon på vedkommende sted ha blitt mindre luftig. Uvilkårlig rinner Heberles ord en i tankene: sett dine krefter inn på å få tryggest mulig empirisk grunnlag før du starter analysen og går i gang med teoretisering.

Forhåpentlig vil det ikke alt for lenge bli nødvendig å gjenta denne gamle preken. Statskunnskap og historie lærer for hver dag av hverandre, amerikansk og europeisk forskning likeså. Resultatet er for øvrig ikke bare blitt mer empiri i Europa, mer teori i USA. Det fantes også amerikansk teoretisering, og stundom var også den konstruert på et skrøpelig empirisk grunnlag. Robert A. Dahl skriver i sin nyeste bok *Dilemmas of Pluralist Democracy* om en "trosbekjennelse" som tidligere var godtatt i amerikansk statsvitenskap, at kryssende konfliktlinjer alltid vil virke mildnende på politisk konflikt. Det har etter hvert gått opp for oss at dette bare er en hypotese med tvilsom gyldighet, sier han; og her har han nok europeiske erfaringer i tankene.

Det er karakteristisk for statsvitenskapen at den i siste menneskealder har fått et sterkt internasjo-

* I omarbeidet form er den nettopp utgitt som bok idet dette skrives. (Per Selle: *Norges Kommunistiske Parti 1945–1950*. Universitetsforlaget, Bergen 1983. 222 sider).

nalt preg. Utviklingen har også vært tverrfaglig. Kunnskap om politikk må være komparativ, må ikke stenges av landegrenser, men må heller ikke stenges av grenser mellom samfunnsfagene. Enkelte, som er redde for at statsvitenskapen dermed vil bli et uselvstendig fag, har søkt etter noe som skulle være særeget for den, og bare for den. Slike tanker om å skape "en politologi med egen identitet" tror jeg er illusoriske. Mange emner vil statskunnskapen ha til felles med historien, andre med sosiologien og atter andre med økonomien.

Områdene bør oppdyrkes i fellesskap. Utvilsomt kan det ligge visse farer i en sterkt tverrfaglig innrettet virksomhet, blant annet faren for å spre seg og ikke få samlet sine tråder igjen. Det er blitt sagt at "den som prøver å være tverrfaglig, ender med å bli bare tverr". Forhåpentlig er det ikke alltid nødvendigvis slik. Vil det ikke for en statsviter i det lange løp være farligere, hvis blikket skal hindres av trange fag-skiller?

Väljarna och de vilda strejkerna

AV PETER ESAIASSON OCH MIKAEL GILLJAM

1. Inledning

De vilda strejkerna blev under 1970-talet ett relativt vanligt förekommande fenomen på den svenska arbetsmarknaden. Svenska arbetare kom i större utsträckning än tidigare att föra fram sina krav vid sidan av de etablerade fackliga organisationerna.

En vild strejk är en strejk under gällande avtalsperiod. Begreppet har sina rötter långt tillbaka i tiden – i lagen om kollektivavtal från 1928 och i 1938 års Saltsjöbadsavtal. I kollektivavtalslagen föreskrivs att ingångna avtal skall hållas. Där anges också att stridsåtgärder under gällande avtal är förbjudna och att inte heller hot om stridsåtgärder är tillåtna. I lagen görs fackföreningarna ansvariga för förbudets efterlevnad. Såväl enskilda arbetare som fackföreningar kan dömas till böter i händelse av strejk. I Saltsjöbadsavtalet följdes kollektivavtalslagen upp med ytterligare regleringar av strejkrätten.

Fredsplikten på den svenska arbetsmarknaden har alltså varit lagfäst i drygt 50 år. Trots detta har det hela tiden förekommit en del olovliga strejker.¹ Antalet strejker nådde dock inte någon större omfattning förrän 1969–70 då Gruvarbetarstrejken kom att fungera som en tändande gnista. I tabell 1 redovisas antalet vilda strejker under åren 1965–1982. Uppgifterna är hämtade från Statens förlikningsmannarexpedition.

Tabell 1: Antal vilda strejker under åren 1965–1982

År	Antal vilda strejker	År	Antal vilda strejker
1965	4	1974	222
1966	8	1975	267
1967	1	1976	116
1968	5	1977	87
1969	25	1978	148
1970	128	1979	198
1971	55	1980	185
1972	35	1981	51
1973	47	1982	46

Sedan mitten av 1960-talet har antalet vilda strejker ökat kraftigt. Det har därefter stabiliserats på en förhållandevis hög nivå. Huruvida siffrorna för 1981 och 1982 innebär en varaktig nedgång får framtiden utvisa.

2. Tidigare undersökningar

Trots att de vilda strejkerna blivit ett påtagligt fenomen i det svenska samhället har forskningen i ämnet varit mycket sparsam. Den forskning som trots allt utförts inom området är nära förknippad med ett namn: Walter Korpi. Statsvetarna Olof Petersson och Leif Lewin har också ägnat ämnet en flyktig uppmärksamhet.

Under perioden oktober–mars 1966–67 genomförde Walter Korpi en enkätundersökning bland Sveriges metallarbetare.² Undersökningen gjordes på uppdrag av Svenska Metallindustriarbetareförbundet och kom till stånd för att belysa bakgrunden till de vilda strejkerna inom Metalls avtalsområde. Enkätundersökningen har legat till grund för ett antal publikationer. 1970 kom Korpis bok "Varför strejkar arbetarna? En betraktelse över konflikter, makt och rätt på arbetsmarknaden". Åtta år senare publicerade samma författare "Arbetarklassen i välfärdskapitalismen".³

Walter Korpis undersökning genomfördes i form av en enkät till drygt 4 000 kollektivanställda metallarbetare. Svarsfrekvensen var så hög som 97,2 procent, vilket delvis förklaras av att undersökningen genomfördes i form av gruppenkäter på arbetstid där Metall ersatte arbetarnas tjänstbortfall. I undersökningen ingick fem frågor om inställningen till vilda strejker. I samtliga frågeformuleringar ingick antagandet att förhandlingar inte givit något resultat. I uppställningen nedan redovisas, för var och en av de fem frågorna, andelen metallarbetare som uppgivit en positiv inställning till vilda strejker.

Vild strejk som:	procent med positiv inställning
1. Protest mot orättvist avskedande av arbetskamrat	57,3
2. Protest mot förmans uppträdande	53,6
3. Protest mot orättvis omflyttning av arbetskamrat	49,7
4. Påtryckningsmedel vid förhandlingar om ackordspriser	45,4
5. Protest mot dåligt betyg till anställd som slutar	35,8

I boken "Arbetarklassen i välfärdskapitalismen" redovisas två huvudresultat om inställningen till vilda strejker. För det första visar Korpi att accepterandet av vilda strejker har ett krökt samband med deltagande i fackligt arbete. Det är de som står utanför den fackliga aktiviteten och de fackliga funktionärerna som är mest negativa till vilda strejker. De som är mest positiva är de tillfälliga och de regelbundna mötesbesökarna.

Korpi's andra huvudresultat visar att ju längre någon innehaft ett fackligt förtroendeuppdrag, desto mer skolas han till att bli negativt inställd till vilda strejker. Båda huvudresultaten är kontrollerade för kön, ålder och födelseland.

Olof Peterssons forskning kring vilda strejker utfördes efter konflikten i malmfälten och inskränker sig till en intervjufråga som funnits med vid de båda väljarundersökningarna 1973 och 1976. Frågan hade följande lydelse:

"På senare år har det ju förekommit en del så kallade vilda strejker. Vilken är Er åsikt om dessa? Är vilda strejker *ofta* berättigade, kan vara berättigade *ibland*, eller är de *aldrig* berättigade?"

Det är i huvudsak två resultat som Petersson redovisar.⁴ För det första visar han att attityder till vilda strejker är klart partiskiljande. Svaren följer ett vänster-höger mönster. Vpks väljare är mest positiva till vilda strejker medan de moderata väljarna är de mest negativa. För det andra finns stora skillnader mellan olika åldersgrupper. Yngre människor tenderar att ha en mer positiv inställning till vilda strejker.

Petersson visar också att andelen *väljare* som ansåg att vilda strejker ofta eller ibland är berättigade steg från 63 procent 1973 till 70 procent 1976. Korpi's siffror visade att bland *metallarbetarna* 1966-67 var andelen som hade en positiv inställning till vilda strejker mellan 38 och 57 procent

beroende på intervjufråga. Även om såväl frågor, svarsalternativ som formen för datainsamlingen skiljde sig åt mellan de båda undersökningarna verkar det som om attityderna till vilda strejker har förändrats i positiv riktning mellan 1966-67 och 1976.

Leif Lewin har i sin undersökning av demokratin inom den svenska fackföreningsrörelsen använt vilda strejker som ett mått på hur väl demokrati-värdet "auktoritet" är uppfyllt. Enligt Lewins demokratisyn skall "styrelsen kunna verkställa sina beslut på ett auktoritativt sätt, d v s besluten skall godtas av medlemmarna." Lewins resultat visar att ledningen har stöd av majoriteten av medlemmarna. Endast sex procent av de intervjuade LO-medlemmarna uppgav att de lagt märke till en av fackföreningsledningen icke sanktionerad strejk.^{4a}

3. Syfte

Syftet med den här uppsatsen är att försöka "förklara" de svenska väljarnas attityder till vilda strejker. Genom att bearbeta data från väljarundersökningen 1976 vill vi på ett mer uttömmande sätt än vad som tidigare gjorts belysa vilka människor som är positiva respektive negativa till vilda strejker.

För att kunna ge en rimlig förklaring till samhällsvetenskapliga fenomen krävs nästan alltid en mängd olika faktorer. Två typer av förklaringsfaktorer kommer att prövas i den här uppsatsen. Dels socioekonomiska faktorer som klasstillhörighet, organisationsmedlemskap, arbetsituation och ålder, dels attitydfaktorer som grad av politisk radikalism, olika attityder till fackföreningar och arbetarinflytande. Väljarnas partisympatier kommer också att prövas som förklaringsfaktor till inställningen till vilda strejker. I en tänkt orsakskedja ligger de socioekonomiska faktorerna längst bak. Det är därför naturligt att börja med att se på dessa faktorer's samband med inställningen till vilda strejker.

4. Socioekonomiska faktorer

Människors attityder bestäms bl a av deras kunskaper och erfarenheter. Eftersom de vilda strejkerna är en företeelse knuten till produktionssfären är det rimligt att anta att erfarenheter från denna sfär har betydelse för inställningen till vilda strejker. Faktorer som klasstillhörighet, organisationsmedlemskap, arbetsplatsstorlek och arbets-

sfär torde därför uppvisa samband med attityd till vilda strejker.

Men de vilda strejkerna behöver inte bara ses som ett vapen i kampen för högre löner och bättre arbetsförhållanden. De kan också ses som en politisk protest mot rådande samhällsförhållanden. De båda synsätten utesluter givetvis inte varandra. Om man tänker sig den vilda strejken som en form av icke-etablerat politiskt deltagande blir det rimligt att anta att det finns ett samband mellan ålder och attityd till vilda strejker. Yngre människor har ännu inte socialiserats in i det normala politiska deltagandet. Olika typer av utomparlamentariska aktioner torde därför ha lättare att finna förståelse hos yngre människor.

4.1 Produktionssfär – arbetsförhållanden

I samband med väljarundersökningen 1976 lanserade Olof Petersson ett nytt sätt att indela valmanskåren i olika klasser och skikt. Åtta kategorier baserade på yrkesgrupptillhörighet skiljdes ut: industriarbetare, övriga arbetare, lägre tjänstemän, tjänstemän i mellanställning, högre tjänstemän och storföretagare, småföretagare, jordbrukare och studerande.⁵ I de fall han använde sig av ett dikotomt klassbegrepp utgjorde industriarbetare och övriga arbetare arbetarklassen medan övriga kategorier, förutom studerande som bortdefinierades, kallades medelklass. Denna indelning har här använts för att studera sambandet mellan klasstillhörighet och attityd till vilda strejker.

Tabell 2 ger en hel del information. Det finns ett samband mellan klasstillhörighet och inställning till vilda strejker. Samtidigt visar det sig en aning överraskande att skiljelinjen inte går mellan arbetarklassen och övriga grupper utan mellan arbetare/lägre tjänstemän och övriga. Det är i arbetarklassen och bland de lägre tjänstemännen som den mest positiva inställningen till vilda strejker finns. Båda grupperna befinner sig längst ned i

statuspyramiden i den bemärkelsen att de inte har någon att bestämma över.

Hittills har vi konstaterat att det finns ett samband mellan klasstillhörighet och inställning till vilda strejker, men vi har inte sagt något om hur starkt detta samband är. I tabell 3 har därför klassvariabeln dikotomiserats.

Tabell 3: Attityder till vilda strejker inom arbetarklassen och övriga klasser (procent)

Attityd till vilda strejker	arbetarklass	övriga klasser
Ofta berättigade	10	6
Ibland berättigade	69	59
Aldrig berättigade	21	35
Totalt	100	100
n	1 252	1 225

Med hjälp av siffrorna i tabellen är det möjligt att beräkna det linjära sambandet mellan klasstillhörighet och strejkattityd. Sambandsmättet för linjära samband, produktmomentskorrelationskoefficienten Pearsons' r, uppgår till 0.17. Sambandet är inte särskilt starkt, men det finns där.

Fördelningen på vår strejkvariabel är sned. Majoriteten inom *samtliga* klasser och skikt anser att vilda strejker är berättigade ibland. Texten så anser 56 procent av de högre tjänstemännen och storföretagarna att vilda strejker är berättigade ibland men endast fem procent att de ofta är berättigade. Kontrasteras detta mot arbetsgivarnas agerande i arbetskonflikter uppstår naturligtvis misstanken att det finns "grus" i mätningarna. Om vi betraktar svaret att vilda strejker är "berättigade ibland" som ett sätt att slippa ta ställning i en inflammerad fråga kan dessa svar tas bort ur analysen. Vi får en ny tabell (Tabell 4):

Tabell 2: Attityder till vilda strejker inom olika yrkesgrupper (procent)

Attityd till vilda strejker	ind. arb.	övr. arb.	läg. tjän.	mell. tjän.	storf./ hög. tjän.	små-för.	jordbruk.	samtliga väljare
Ofta berättigade	10	11	10	6	5	3	2	8
Ibland berättigade	70	68	67	59	56	58	55	62
Aldrig berättigade	20	22	23	35	39	39	43	30
Totalt	100	101	100	100	100	100	100	100
n	599	653	215	1 136	273	150	151	2 589

Tabell 4: Attityder till vilda strejker inom arbetarklass och övriga klasser. Svartalernativet vilda strejker är "berättigade ibland" finns inte med i tabellen (procent).

Attityd till vilda strejker	arbetarklass	övriga klasser
Ofta berättigade	33	14
Aldrig berättigade	67	86
Totalt	100	100
n	390	498

Polariseringen i samhället framstår nu något klarare. Det är betydligt fler av dem i kategorin övriga klasser än bland arbetarna som är negativa till vilda strejker även om en majoritet i båda grupperna intar en negativ hållning. Sambandet mellan klasstillhörighet och strejkattityd ökar nu till 0.23. Det måste dock erkännas att detta samband inte är uppseendeväckande starkt. Sambandet mellan klasstillhörighet och attityd till vilda strejker är och förblir moderat.

Kön är traditionellt en socio-ekonomisk bakgrundsfaktor som används vid samhällsvetenskapliga studier. Inom den statsvetenskapliga forskningen är det emellertid en etablerad sanning att kön inte har någon större betydelse för de flesta typer av politiskt beteende. Våra data visar också att skillnaden mellan könen beträffande inställning till vilda strejker inte är särskilt stor. (Produktmomentkorrelationen är 0.08.)

Om vi däremot ser på sambandet mellan klasstillhörighet och inställning till vilda strejker får könsvariabeln betydelse. Sambandet klasstillhörighet – strejkattityd är betydligt starkare bland männen än bland kvinnorna. I klartext betyder det att det är bland männen som klasstillhörigheten har störst betydelse för inställningen till vilda strejker. Arbetarkvinnor och kvinnor från övriga klasser är mer överens.⁶ Ur tabell 5 kan också utläsas att könstillhörigheten har störst betydelse

för attityden till vilda strejker utanför arbetarklassen.

Ett annat sätt att se på förhållandet mellan klasstillhörighet och inställning till vilda strejker är att använda fackligt organisationsmedlemskap som indikator på klasstillhörighet. Resultaten blir i stort sett de samma oavsett vilken av de båda faktorerna klasstillhörighet eller fackligt organisationsmedlemskap som används. Eftersom Olof Peterssons definition av de olika yrkesgrupperna i stor utsträckning bestäms av organisationsmedlemskap är detta föga förvånande. Pearsons' r för sambandet mellan en dikotomiserad klassvariabel (arbetare – övriga) och en dikotomiserad organisationstillhörighetsvariabel (arbetarorganisation – tjänstemannaorganisation) är så högt som 0.79.

Pearsons' r för sambandet mellan facklig organisationstillhörighet och inställningen till vilda strejker uppgår till 0.16. Facklig organisationstillhörighet uppvisar således ett lika moderat samband med inställningen till vilda strejker som klasstillhörighet. Med tanke på den höga korrelationen mellan de båda förklaringsfaktorerna är det emellertid till stor del samma andel av variansen i inställningen till vilda strejker som förklaras.

Bland metallarbetarna i Walter Korpis undersökning 1966–67 var mellan 38 och 57 procent positiva till vilda strejker beroende på intervjufråga. Antalet arbetare anslutna till Metallindustriarbetareförbundet var i våra data 178 stycken. 84 procent av dem uppgav att vilda strejker ofta eller ibland är berättigade. Även om varken undersökningsmetod, frågor eller svartalernativ var de samma i de båda undersökningarna, kan det ändå konstateras att metallarbetarna blivit mer positiva till vilda strejker under de gångna tio åren.

Till människors upplevelser av produktionssfären hör givetvis arbetsplatsens storlek och vem som är arbetsgivare. De praktiska möjligheterna att genomföra vilda strejker och en eventuell strejks effekter vid olika typer av arbetsplatser torde kun-

Tabell 5: Attityder till vilda strejker bland män och kvinnor i arbetarklassen och övriga klasser (procent)

Attityd till vilda strejker	män		kvinnor	
	arbetare	övriga	arbetare	övriga
Ofta berättigade	9	5	11	7
Ibland berättigade	69	54	68	66
Aldrig berättigade	22	41	20	28
Totalt	100	100	99	101
n	707	660	545	565

na påverka vad människor tycker om vilda strejker.

Människor som arbetar i mindre företag upplever säkerligen ibland alltför starka vi-känslor med företagsledningen (som kanske består av någon familjemedlem) för att kunna hysa några sympatier för vilda strejker. Omvänt torde gälla att alienationen och företagsledningens kringskurna position skulle göra de anställda vid stora företag mer positiva till strejkvapnet.

Walter Korpi visade i sin undersökning att arbetare på medelstora företag hade den mest positiva inställningen till vilda strejker. Korpis resultat gäller inte för 1976, men inte heller vårt antagande besannas. Något samband mellan arbetsplatsens storlek och inställningen till vilda strejker finns inte. Detta gäller såväl hela materialet som inom de olika klasserna.

Den som inte riktigt vill tro på detta resultat kan kanske söka lösningen på problemet i hur den fråga är formulerad som avser att registrera arbetsplatsens storlek. Frågan är ställd "rätt upp och ned". Människor som t ex jobbar på en liten arbetsplats inom ett stort företag ges därför i princip möjlighet att svara hur de vill utan att för den skull svara "fel".

Eftersom en strejk inom den offentliga sektorn ofta drabbar tredje man medan en strejk vid en privatägd industri drabbar aktieägarna, skulle de privatanställda ha lättare att hysa en positiv inställning till vilda strejker. Något samband mellan arbetssfar och attityd till vilda strejker finns emellertid inte. Men *arbetare* i privat tjänst är betydligt mer positivt inställda till strejkvapnet än *arbetare* i statlig eller kommunal tjänst.

4.2 Politisk protest – ålder

De flesta typer av politiskt engagemang uppvisar ett positivt samband med ökande ålder.⁷ Att olika typer av *protester* och *utomparlamentariska* aktioner däremot uppvisar ett *negativt* samband med ökande ålder är dock ett rimligt antagande. Olof Petersson har t ex visat att yngre människor har en större demonstrationsbenägenhet.⁸

Sambandet mellan attityd till vilda strejker och ålder är det samma som det mellan demonstrationsbenägenhet och ålder. Det är de unga människorna som är de mest positiva till dessa former av "onormalt" politiskt engagemang.

Tabell 6: Attityder till vilda strejker inom olika åldersgrupper (procent)

Attityd till vilda strejker	18-30	31-50	51-80
Ofta berättigade	17	5	5
Ibland berättigade	71	71	54
Aldrig berättigade	12	23	41
Totalt n	100 688	99 863	100 1 038

Produktionsmomentkorrelationen för sambandet mellan inställning till vilda strejker och ålder uppgår till 0.30. Ålder "förklarar" alltså ensamt nio procent av variansen i variabeln attityd till vilda strejker. En i samhällsvetenskaplig forskning förhållandevis hög siffra för en enskild socioekonomisk bakgrundsfaktor. Vid en undersökning av människors inställning till kärnkraften 1976 testades en mängd socioekonomiska förklaringsfaktorer.⁹ Dessa kunde *tillsammans* förklara nio procent av variansen i människors kärnkraftsattityder. Kön förklarade ensamt sju procent medan ingen annan av bakgrundsfaktorerna förmådde förklara mer än 2.5 procent av variansen i variabeln attityd till kärnkraft.

Som tidigare påpekats är svarsalternativet vilda strejker är "berättigade ibland" möjligen att betrakta som ett "vill inte ta ställning svar". Om de intervjupersoner som valt detta mellanalternativ utesluts ur analysen, blir sambandet mellan ålder och attityd till vilda strejker betydligt högre.

Tabell 7: Attityder till vilda strejker inom olika åldersgrupper. Svartalernativet vilda strejker är "berättigade ibland" finns inte med i tabellen (procent)

Attityd till vilda strejker	18-30	31-50	51-80
Ofta berättigade	59	19	10
Aldrig berättigade	41	81	90
Totalt n	100 202	100 246	100 478

Den äldsta åldersgruppens mycket negativa inställning till vilda strejker framkommer tydligt i tabell 7. Tabellen visar också att det bland de yngre är fler som anser att vilda strejker ofta är berättigade (59 procent) än de som tycker att vilda strejker aldrig är berättigade. Pearsons' r för sambandet mellan strejkattityd och ålder blir nu så högt som 0.43, vilket svarar mot en förklarad varians på hela 18.5 procent.

Klasstillhörighet har ingen större betydelse för sambandet mellan ålder och inställning till vilda strejker. Antagandet att sambandet mellan ålder och strejkattityd skulle vara starkare i övriga klasser än i arbetarklassen får inget stöd i vårt material. Sambandet mellan ålder och strejkattityd i hela urvalet är, som tidigare visats 0.30 (Pearsons' r). I arbetarklassen är detta samband 0.29 medan det i övriga klasser uppgår till 0.30.

5. Attitydmässiga förklaringar

Vi skall nu förflytta oss längre fram i den tänkta orsakskedjan. Från de socioekonomiska till de attitydmässiga förklaringsfaktorerna. Attitydvariablerna ligger närmare det vi vill förklara och vi kan därför vänta oss att dessa variabler skall ha en större förklaringskraft än de mera fjärran liggande socioekonomiska faktorerna. Därmed inte sagt att de socioekonomiska faktorerna inte kan ha stor betydelse för attitydvariablerna och därigenom indirekt påverka vår beroende variabel.

Av de många frågor i 1976 års väljarundersökning som avsåg att mäta graden av politisk radikalism eller vänster-högerattityd har vi valt ut två påståendefrågor. Dels påståendet "Socialisera de stora företagen", dels påståendet "Föra över en del av företagets vinster till löntagarfonder som styrs av de fackliga organisationerna". För båda påståendena fanns fem svarsalternativ: bra förslag - mycket viktigt att det genomförs; bra förslag - ganska viktigt att det genomförs; spelar ingen

större roll; dåligt förslag - ganska viktigt att det inte genomförs samt dåligt förslag - mycket viktigt att det inte genomförs. Båda påståendena laddar högt på den med hjälp av faktoranalys framtagna vänster-högerfaktorn, 0.675 respektive 0.607.¹⁰ De valda påståendena är inte de som laddar allra högst på vänster-högerfaktorn men de är ändå de frågor som vi betraktar som mest teoretiskt relevanta indikatorer på vänster-högerståndpunkt.

Som tidigare nämnts visade Olof Petersson i samband med 1976 års väljarundersökning att frågan om inställning till vilda strejker var klart partiskiljande. Människor som lägger sin röst till vänster i politiken tenderar också att ha en positiv inställning till vilda strejker. Det samma borde därför gälla sambandet mellan grad av politisk radikalism och strejkattityd. Så är också fallet. Pearsons' r för sambandet mellan attityder till socialisering av stora företag och till vilda strejker uppgår till 0.32.

Om istället de personer som svarat att vilda strejker är berättigade ibland utesluts ur analysen blir Pearsons' r för sambandet mellan de båda variablerna så högt som 0.48.

Att istället använda inställning till löntagarfonder som indikator på vänster-högerståndpunkt ger i stort sett samma resultat. Människor som är för att införa löntagarfonder tenderar också att vara positiva till vilda strejker. Sambandet uppgår till 0.30.

Tabell 8: Attityder till vilda strejker hos människor med olika uppfattningar om påståendet "Socialisera de stora företagen" (procent)

Attityd till vilda strejker	mycket bra	ganska bra	spelar ingen roll	ganska dåligt	mycket dåligt
Ofta berättigade	29	13	11	4	4
Ibland berättigade	61	72	72	69	52
Aldrig berättigade	10	15	18	27	44
Totalt n	100 184	100 377	101 377	100 659	100 789

Tabell 9: Attityder till vilda strejker hos människor med olika uppfattningar om påståendet "Föra över en del av företagets vinster till löntagarfonder som styrs av de fackliga organisationerna" (procent)

Attityd till vilda strejker	mycket bra	ganska bra	spelar ingen roll	ganska dåligt	mycket dåligt
Ofta berättigade	19	12	7	5	3
Ibland berättigade	63	71	73	66	48
Aldrig berättigade	18	17	21	29	48
Totalt n	100 324	100 568	101 271	100 486	99 631

Fackföreningarna spelar en central och förmodligen mindre angenäm roll vid vilda strejker. Ansvar för arbetsfreden vilar först och främst på de fackliga funktionärernas axlar. Ställer sig fackföreningen bakom en vild strejk kan böter utdömas. Det råder således en motsättning mellan fackföreningarna och vilda strejker. Walter Korpis undersökning bland metallarbetare 1966–67 visade också att det är personer med stark förankring i fackföreningsrörelsen som är mest negativt inställda till strejker under gällande avtalsperiod. Dessa fakta kan ligga till grund för antagandet att det finns ett negativt samband mellan attityd till fackföreningar och inställning till vilda strejker. Sambandet mellan inställning till arbetarmakt och vilda strejker borde däremot vara positivt.

I 1976 års väljarundersökning fanns ett antal frågor som syftade till att mäta inställningen till fackföreningarna. Ett exempel på en sådan fråga berör LO:s maktposition. Vad människor med olika inställning till LO:s makt tycker om vilda strejker redovisas i tabell 10.

Människor som anser att LO har för lite att säga till om är avgjort mer positiva till vilda strejker än de som tycker att LO är för mäktiga. Pearsons' r för sambandet mellan strejkattityd och inställning till LO är 0.27. Detta resultat gäller såväl inom arbetarklassen som i icke arbetarklass.¹¹ Arbetare som anser att LO är för mäktig tenderar att vara negativa till vilda strejker och vice versa. Detta kan antingen förklaras med att arbetarna inte anser att LO är emot strejker, att arbetarna inte känner till i vilken utsträckning LO är emot vilda strejker eller, vilket kanske är troligast, att frågan om LO:s makt mäter inställningen till arbetarmakt i stort snarare än uppfattningen om LO:s specifika roll vid arbetskonflikter.

Förutom "LO-frågan" fanns ytterligare två frågor i 1976 års väljarundersökning som avser att mäta attityder till fackföreningars och arbetares makt. Den ena berör de lokala fackföreningarna och den andra arbetarna. Frågorna gäller om

dessa grupper har för mycket eller för lite att säga till om. (Motsvarar frågan om LO:s makt.)

Resultaten liknar i hög grad de som kom fram när LO-frågan användes. De som anser att de lokala fackföreningarna respektive arbetarna har för lite att säga till om är i stor utsträckning positiva till vilda strejker. Sambandet mellan inställning till vilda strejker och uppfattning om hur mycket makt de lokala fackföreningarna bör ha uppgår till 0.24. Sambandet mellan attityd till frågorna om vilda strejker och arbetarmakt uppgår till 0.33.

5.1 Partival – partisympati

Den sista enskilda förklaringsfaktor som skall prövas är partival. I sin redovisning av sambandet mellan inställning till vilda strejker och partival valde Olof Peterson att slå samman de personer som ansåg att vilda strejker ofta respektive ibland är berättigade.¹² Här redovisas istället tabellen i sin helhet.

Tabell 11: Attityder till vilda strejker hos människor som röstar på olika partier (procent)

Attityd till vilda strejker	vpk	s	c	fp	m
Ofta berättigade	44	10	3	5	2
Ibland berättigade	51	71	68	64	43
Aldrig berättigade	5	20	28	32	56
Totalt	100	101	99	101	101
n	100	1 079	545	278	318

De två skiljelinjerna i tabellen går mellan vpk och socialdemokraterna respektive mellan folkpartiet och moderaterna. Vpk:s väljare är klart mer positiva till vilda strejker än vad övriga partiers väljare är. De moderata väljarna är klart mest negativa.

Tabell 10: Attityder till vilda strejker hos människor med olika uppfattningar om hur mycket makt LO har (procent)

Attityd till vilda strejker	alldeles för mycket	lite för mycket	lagom	lite för lite	alldeles för lite
Ofta berättigade	4	5	8	18	31
Ibland berättigade	51	64	71	70	62
Aldrig berättigade	45	31	21	11	7
Totalt	100	100	100	99	100
n	560	579	1 023	183	55

Partivariabeln är på sin höjd att betrakta som en ordinalskala. Det sambandsmått på intervallskalennivå (Pearsons' r) som vi tidigare använt är därför inte applicerbart på sambandet mellan inställning till vilda strejker och partival. För att kunna göra jämförelser med tidigare förklaringsfaktorer gör vi därför om partival till en dikotomi, socialistiska väljare – borgerliga väljare.

Tabell 12: Attityder till vilda strejker hos socialistiska respektive borgerliga väljare (procent)

Attityd till vilda strejker	socialister	borgerliga
Ofta berättigade	13	3
Ibland berättigade	69	60
Aldrig berättigade	19	37
Totalt n	101 1 179	100 1 141

Inte helt oväntat är de socialistiska partiernas väljare mest positiva till vilda strejker. Produktmomentkorrelationen för sambandet mellan partival och inställning till vilda strejker är 0.25. Ett samband mellan partival och strejkattityd finns också inom samtliga åldersgrupper. I gruppen 31–50 år är $r = 0.21$ medan det för grupperna 18–30 respektive 51–80 ligger runt 0.27.

Walter Korpi visade att något linjärt samband mellan partival och strejkattityd inte existerade bland *metallarbetare* 1966–67. I Korpis undersökning var de kommunistiska och de borgerliga arbetarna mest positivt inställda medan de socialdemokratiska arbetarna var förhållandevis negativa till vilda strejker.

Tabell 13: Attityder till vilda strejker hos människor med olika partival inom arbetarklassen (procent)

Attityd till vilda strejker	vpk	s	c	fp	m
Ofta berättigade	36	10	5	13	4
Ibland berättigade	60	72	69	58	55
Aldrig berättigade	4	18	26	30	41
Totalt n	100 55	100 711	100 218	101 71	100 51

Någonting har hänt sedan mitten på 1960-talet. Socialdemokratiska arbetare var 1976 mer positi-

va till vilda strejker än borgerliga arbetare. Walter Korpi's krökta samband har försvunnit under de tio år som förflutit mellan undersökningarna. Ett linjärt samband stämmer bättre överens med verkligheten.

6. En förklaringsmodell

Hittills har produktmomentkorrelationen Pearsons' r använts för att ange hur starka linjära samband som finns mellan vår beroende variabel, attityd till vilda strejker, och förklaringsfaktorerna. Pearsons' r i kvadrat (r^2) är det samma som andelen förklarad varians, d v s hur stor andel av variansen i den beroende variabeln som i statistisk mening kan förklaras av en oberoende variabel. Pearsons' r för sambandet mellan ålder och inställning till vilda strejker uppgår till 0.30 och den förklarade variansen är nio procent. Detta betyder att människor i olika åldersgrupper har olika inställning till vilda strejker och att människor inom respektive åldersgrupp är förhållandevis överens. I tabell 14 finns redovisat hur stor andel av variansen i strejkvariabeln som några oberoende variabler ensamma kan förklara. Andelarna kan inte adderas.

Tabell 14: Sambandet mellan ett antal oberoende variabler och attityd till vilda strejker (procent förklarad varians)

Arbetarna har för lite att säga till om	10.6
Socialisera de stora företagen	10.1
Ålder	8.8
Införa löntagarfonder . . .	8.7
LO har för lite att säga till om	7.2
Partival	6.0
Lokala fackföreningar har för lite att säga till om	5.9
Objektiv klasstillhörighet	2.7
Organisationstillhörighet	2.7
Kön	0.7
Arbetsfär	0.1

För att beräkna hur stor andel av variansen som de elva faktorerna i tabell 14 tillsammans förklarar används istället måttet kvadraten på den multipla korrelationskoefficienten. Detta uppgår till 0.23. De elva variablerna förklarar alltså tillsammans ca 23 procent av variansen i variabeln attityd till vilda strejker. Ett sätt att uppnå en större andel total förklarad varians är att helt enkelt ur analysen utesluta dem som svarat att vilda strejker är berättigade ibland. Detta tillvägagångssätt ger en total förklarad varians på hela 40.4 procent.

Pearsons' r och andel förklarad varians är symmetriska sambandsmått och de säger egentligen ingenting om orsak och verkan. När vi nu vill resonera i sådana termer blir det istället naturligt att börja tala om effekter. Det är orsakerna till människors inställning till vilda strejker vi vill ta reda på. Vilka effekter på den beroende variabeln har de oberoende variabler som finns med i analysen?

Det effektmått som kommer att användas är standardiserade partiella regressionskoefficienter. En koefficient visar vilken effekt en oberoende variabel har på den beroende variabeln sedan vi kontrollerat för övriga oberoende variabler. Ju högre värde (positivt eller negativt) regressionskoefficienten har, desto större är orsaksvariabelns direkteffekt.

Tabell 15: Ett antal faktors direkteffekt på människors inställning till vilda strejker (standardiserade partiella regressionskoefficienter)

Arbetarna har för lite att säga till om	0.24
Ålder	0.21
Socialisera de stora företagen	0.13
LO har för lite att säga till om	0.07
Införa löntagarfonder . . .	0.07
Objektiv klasstillhörighet	0.03
Organisationstillhörighet	0.02
Partisympati	0.02
Arbetsfär	0.02
Kön	0.01
Lokala facket har för mycket att säga till om	0.01

Ålder och inställning till arbetarnas makt har störst effekt på inställningen till vilda strejker. Även åsikten att de stora företagen bör socialiseras har en relativt stor effekt. Övriga faktorer så som kön, objektiv klasstillhörighet och attityd till LO:s makt spelar mindre roll.

Intressant är att partival har så liten effekt *under kontroll* för andra faktorer. I klartext betyder det att om bara två personer har samma åsikt om arbetarmakt och är lika gamla spelar valet av parti en mycket underordnad roll för attityden till vilda strejker.

Vid konstruktion av en förklaringsmodell står alltid två motstridiga intressen mot varandra. Det gäller att skapa en modell med största möjliga förklaringskraft. Men modellen bör också vara teoretiskt förståelig och lättöverskådlig. Vilka faktorer bör då finnas med i modellen? Både teori och empiri visar att objektiv klasstillhörighet och ålder har en plats i modellen. Av de två mått på

vänster–högerståndpunkt som använts visade sig påståendet "Socialisera de stora företagen" ha störst direkteffekt på den beroende variabeln. Eftersom vi eftersträvar enkelhet låter vi denna variabel i fortsättningen stå för vänster–högerståndpunkt. Socialiseringsattityden laddar också högre än inställningen till löntagarfonder på vänster–högerfaktorn i Olof Peterssens faktoralys från 1976.¹³ Ett liknande resonemang mynnar ut i att frågan om arbetarna har för mycket eller för lite att säga till om får representera en mera sammansatt arbetarmaktsattityd.

Att utesluta en av två förklaringsfaktorer som mäter samma sak är inte bara ett utslag av längtan efter enkelhet. Det har också att göra med de problem som finns med linjär multipel regression. Två variabler som är högt korrelerade med varandra (multikollinearitet) ger nämligen en kraftig samplingsvarians, dvs mätosäkerheten blir stor. Att istället eliminera en variabel kan å andra sidan leda till att effekten av den kvarvarande överskattas eftersom den då tillgodogör sig en del av den eliminerade variabelns egentliga effekt.

I vår modell kommer därför effekterna av "arbetarmakt" och "socialisera de stora företagen" att överskattas. Men detta utgör inget egentligt problem eftersom frågorna i fortsättningen tänks representera mer generella begrepp.

Kvar till vårt slutgiltiga modellbygge finns bara fyra förklaringsfaktorer: objektiv klasstillhörighet, ålder, V–H ståndpunkt och inställning till arbetarnas makt. Tillsammans förklarar dessa faktorer 22 procent av variansen i variabeln inställning till vilda strejker. En sänkning som är obetydlig jämfört med den ursprungliga elvafaktorsmodellens 23 procent. En persons ålder, klasstillhörighet, inställning till arbetarnas makt och V–H ståndpunkt kan alltså sägas orsaka hans attityd till vilda strejker. Åtminstone till en del.

Tabell 16: Fyra förklaringsfaktors direkteffekt på attityden till vilda strejker under kontroll för varandra (standardiserade partiella regressionskoefficienter)

Ålder	0.26
Objektiv klasstillhörighet	0.06
Arbetarna har för lite att säga till om	0.19
Socialisera de stora företagen	0.21
$R^2 =$	0.22

Tabell 16 ger endast upplysning om respektive förklaringsfaktors direkteffekt. Det är också tänkbart att det finns indirekta effekter. Klasstillhörighet påverkar kanske synen på arbetarmakt

som i sin tur påverkar inställningen till vilda strejker. Ett sätt att mäta sådana kausala flöden är att göra en pathanalys. Denna teknik förutsätter en specificerad modell som anger hur de oberoende variablerna är relaterade till varandra och till den beroende variabeln. Riktade pilar anger vad som är orsak och verkan. Sambandens styrka mäts med standardiserade regressionskoefficienter. En variabels indirekta effekt på den beroende variabeln kan i och med detta särskiljas från dess direkta effekt. Genom att följa pilarna och multiplicera regressionskoefficienterna fås ett mått på styrkan hos olika kausala flöden.

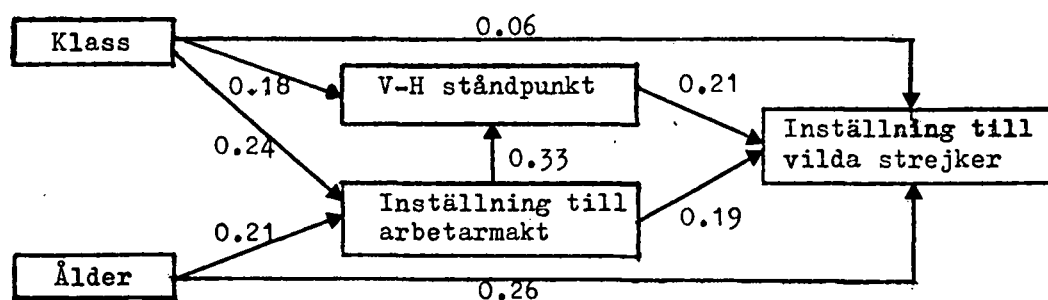
Eftersom vi arbetar med två typer av förklaringsfaktorer, socioekonomiska och attitydmässiga, är förhållandena mellan de oberoende variablerna relativt oproblematiske. Ålder och klasstillhörighet ligger i tiden före V-H ståndpunkt och inställning till arbetarmakt och kan därför antas orsaka de senre. Samtliga variabler har dessutom en direkt effekt på inställningen till vilda strejker. Vi utgår också från att den mer socialpsykologiska attityden inställning till arbetarmakt bestämmer den senare i livet tillägnade V-H ståndpunkten. Sambandet mellan klasstillhörighet och ålder är försumbart.

Modellen är specificerad så att ålder har betydelse för inställningen till arbetarmakt men inte för V-H ståndpunkt. En kontroll visar att detta är ett riktigt antagande. Ålders effekt på V-H ståndpunkt kanaliseras via inställningen till arbetarmakt. Klasstillhörighet har en begränsad direkt effekt på inställningen till vilda strejker men har en icke obetydlig indirekt effekt via de två mellanliggande variablerna. Tilläggs bör att den totala förklarade variansen höjs till 0.38 om svarsalternativet "vilda strejker är berättigade ibland" tas bort ur analysen.

7. En avslutande kommentar

Det finns två typer av kommentarer att göra till fenomenet vilda strejker. Den första är av metodologisk karaktär. Vid frågor som syftar till att mäta attityder är det fördelaktigt att använda preciserade svarsalternativ. Detta var inte fallet då frågan om inställning till vilda strejker ställdes i samband med 1973 och 1976 års väljarundersökning. En annan möjlighet att erhålla valida svar är att göra som Walter Korpi; när frågorna ställs är de insatta i ett sammanhang. 56 procent av storföretagarna skulle knappast anse att vilda strejker

Figur 1: Vild strejk-modellen – klasstillhörighet, ålder, inställning till arbetarmakt och V-H ståndpunkt förklarar attityd till vilda strejker – pathmodell (standardiserade regressionskoefficienter)

Effekt av klasstillhörighet

Direkt	0.06
Indirekt via arb. makt	0.05
Indirekt via arb. makt och V-H ståndpunkt	0.02
Indirekt via V-H stånd.	0.04
Summa	0.17

Effekt av ålder

Direkt	0.26
Indirekt via arb. makt och V-H ståndpunkt	0.01
Indirekt via arb. makt	0.04
Summa	0.31

Anm.: Samtliga koefficienter är signifikanta på .001-nivån

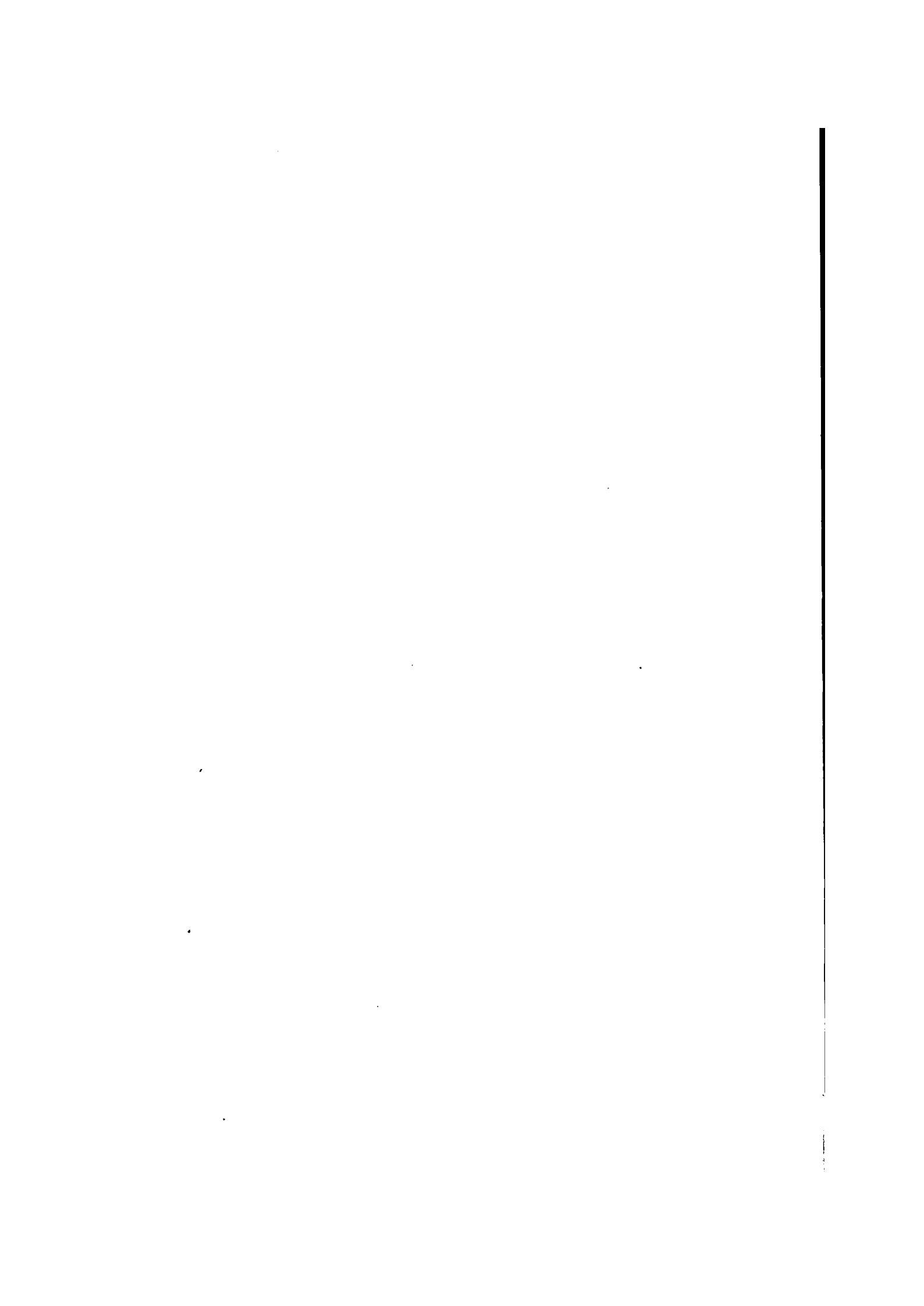
ibland är ett berättigat medel att ta till i tex kampen för en bättre arbetsmiljö.

Den andra kommentaren gäller de vilda strejkerna som samhällsfenomen. Allmänt hållna formuleringar har nackdelen att de med tidens gång får en annan innebörd än den ursprungliga. Förhållandena i dagens Sverige är i vissa avseenden annorlunda jämfört med 1973 och 1976. Uttrycket vild strejk konnoterar inte längre enbart begreppet praktisk klasskamp på arbetsplatserna. Läkarnas och andra gruppers användande av strejkvapnet har delvis förändrat innebörden av termen till att också åsyfta privilegiekamp. Att undersöka människors attityder till vilda strejker kräver idag mer sofistikerade mätinstrument än tidigare.

Noter

- ¹ Se "Vilda strejker" redigerad av Andersson, Sven O. Stockholm 1969. s 41–51
- ² Uppgifterna om enkätundersökningen är hämtade från Korpi, Walter: Arbetarklassen i välfärdskapitalismen. Kristianstad 1980. s 42–44, 293–296 och 369–425
- ³ Det finns också en stencil av Walter Korpi med titeln "Vilda strejker inom metall- och verkstadsindustrin", 1968 samt en sammanfattning av denna rapport i Andersson, Sven O. a.a.
- ⁴ Petersson, Olof: Valundersökningar Rapport 2, Väljarna och valet 1976. Stockholm 1978 s. 248 ff

- ^{4a} Lewin, Leif: Hur styrs facket? Om demokratin inom fackföreningsrörelsen. Stockholm 1977. s. 88 ff och 169 ff
- ⁵ Petersson, Olof: Valundersökning 1976 Teknisk rapport. Stockholm 1978. s. 199–226 och ibid s. 283ff.
- ⁶ Eftersom hemanarbetande män och kvinnor vid kodningen påförts sin maka/makes klasstillhörighet kunde det tänkas att det funna sambandet skulle försvinna vid kontroll för yrkesverksamhet. Så är dock inte fallet.
- ⁷ Se tex Johansson, Sten: Politiska resurser. Utkast till kap 10, betänkande om svenska folkets levnadsförhållande. Stockholm 1971 och Petersson, Olof: Valundersökningar Rapport 2. kap 6.
- ⁸ Petersson, Olof: Valundersökningar Rapport 2. s 247 ff
- ⁹ Holmberg, Sören m fl: Väljarna och kärnkraften. Uddevalla 1977.
- ¹⁰ Petersson, Olof: Valundersökningar Rapport 2. s. 102 f
- ¹¹ Sambandet mellan inställning till vilda strejker och inställning till LO:s makt sjunker visserligen till 0.14 i arbetarklassen medan det i kategorin övriga klasser kvarstår oförändrat ($r = 0.27$). Huvudresultatet förändras dock inte.
- ¹² Petersson, Olof: Valundersökningar Rapport 2. s. 250
- ¹³ Ibid s. 102 f

Objektivitet hos utredningar

AV PER MOLANDER

Sammanfattning

Med utgångspunkt från några tidigare diskussioner på svensk botten av objektivitetsproblemen inom olika discipliner görs ett försök till precisering av vilka de huvudsakliga objektivitetsproblemen i utredningssammanhang är. Några olika sätt att angripa dessa problem diskuteras och exemplifieras.

1. Inledning

De objektivitetsproblem som kommer att diskuteras här är sådana som framstår som speciellt relevanta i utredningssammanhang. Den begrepps-sfär som ligger i botten på diskussionen är (den tillämpade) systemanalysens, dvs. ungefär vad som utvecklas i ett standardverk som Quade.¹

Den tänkta situationen är att en person, *beslutsfattaren*, har att fatta beslut som på något sätt påverkar ett visst *systems* framtid. Systemet är inbäddat i en *omgivning*, som väl kan förändras men inte påverkas. Till sitt förfogande har beslutsfattaren ett antal *styr-* eller *policyvariabler*, som kan anta olika värden. Mängden av alla möjliga kombinationer av styrvariablerna utgör mängden av *alternativ*. Beslutsfattaren assisteras av en person, kallad *analytikern*, vars uppgift är att analysera de olika alternativen med avseende på deras konsekvenser i olika omgivningar. Resultatet av analysen sammanfattas i en *utredning*. Med "utredning" avses alltså i det följande *utredningsrapporten*. Samtidigt är det klart att utredningsrapportens eventuella objektivitet inte är oberoende av utredningsprocessen.

På en utredning bör ställas vissa krav. I offentliga sammanhang söker man exempelvis uppnå en viss allsidighet genom remissbehandling. Utredning bör emellertid också uppfylla vissa kvalitetskrav, som inte nödvändigtvis garanteras genom remissförfarandet. Ett allmänt formulerat krav är att utredningen ska vara utförd i enlighet med vetenskap och beprövad praxis. En av de egenska-

per man hoppas garantera genom detta krav är *objektivitet*. Termen kan tolkas på en rad olika sätt. Oavsett vilken tolkning man väljer är ett lämpligt program för en objektivitetsdiskussion följande:

- (i) Definiera begreppet objektivitet.
- (ii) Undersök om objektivitet i den mening som valts kan uppnås.
- (iii) Under förutsättning att objektivitet är möjlig och önskvärd att uppnå, formulera kriterier på objektivitet hos en given text.
- (iv) Under samma förutsättning, sök formulera anvisningar för hur ökad objektivitet hos utredningar kan uppnås.

Förhållandevis stort utrymme ägnas i det följande åt exempel, eftersom sådana ofta bättre än definitioner åskådliggör önskade och oönskade egenskaper i objektivitetshänseende.

2. Några tidigare diskussioner²

De sätt att behandla objektivitetsproblemet som tas upp nedan hänför sig till olika områden. Tors-tendahl (1966) diskuterar objektivitetsproblemet inom historieforskningen. Myrdal (1968) och Israel (1970, 1972) behandlar den samhällsvetenskapliga forskningen. Hermerén (1972) ägnas huvudsakligen åt historieforskningen, men Myrdals och Israels bidrag tas upp till diskussion. Bergström (1972) ger en bred översikt över objektivitetsbegreppen med inriktning på samhällsvetenskaperna. Westerståhl (1977), Hermerén (1977, 1978) behandlar objektivitet inom massmedia. Nilstun m. fl. (1982) söker bl. a. ge kriterier för objektivitet inom utvärderingsforskningen.

Avsnitt 2.1 tar upp några olika krav på vetenskap och journalistik som ensamma eller i kombination har använts för att precisera begreppet "objektivitet". Avsnitt 2.2 återger några defini-

tioner av begreppet. I det följande avsnittet kommenteras några av de tidigare diskussionerna.

2.1 Objektivitetens komponenter

2.1.1 Värderingsfrihet

Rolf Torstendahl ägnar en del av sin bok *Historia som vetenskap* åt värderingar och objektivitet i historieforskningen. Torstendahl preciserar inte vilket problem han avser att lösa, men diskussionen kretsar dels kring möjligheterna att undvika värderingar i historisk-vetenskapliga framställningar, dels kring frågan om perspektivets betydelse för en framställnings sanningshalt. Tänkbara tolkningar av "objektivitet" i Torstendahls mening är alltså *värderingsfrihet* respektive *sanning*.

Torstendahl menar att värdenihilismen löser värderingsproblemet. Närmare bestämt hävdar han att

- (i) det går att dra en skarp gräns mellan fakta- och värdeutsagor, där de förra karakteriseras av att vara sanna eller falska, medan detta inte gäller de senare;
- (ii) historieforskningen sysslar bara med att avgöra om påståenden om det förflutna är sanna eller falska;
- (iii) värderingar faller därmed utanför historieforskningen och utgör inget problem.

Lösningen framstår som ganska märklig. Läsaren av en viss framställning som svävar i tvivelsmål om vad som är fakta och vad som är värderingar blir knappast hjälpt av upplysningen att det som är vetenskap är värderingsfritt. Han måste då istället fråga sig hur mycket av framställningen som är vetenskap. Andra kritiska synpunkter har framförts av Hermerén.³

Gunnar Myrdal har vid upprepade tillfällen diskuterat objektivitetsproblemen inom den samhällsvetenskapliga forskningen. En positionsangivelse finns i hans *Objektivitetsproblemet i samhällsforskningen*. Resultatet av Myrdals överläggningar är inte ett kriterium på objektivitet hos en framställning utan snarare anvisningar om hur den enskilde forskaren bör förhålla sig för att konsekvenserna av en ofrånkomlig brist på objektivitet inte ska bli alltför negativa.

Myrdal formulerar inte det problem han söker lösa, men huvuddelen av texten ägnas åt den roll som *värdeprenisser* spelar för den samhällsvetenskapliga forskningen och dess resultat. Värdepren-

missen kan emellertid vara av två slag: dels sådana som är av inomvetenskaplig natur och som ligger bakom val av begrepp, metoder osv, dels sådana som krävs som underlag för policyrekommendationer. Myrdal synes mena att de i viss mån sammanfaller:

"Ord som 'jämvikt', 'balans', 'stabil', 'normal', 'anpassning', 'eftersläpning' ('lag'), 'funktion' t. ex. har i alla samhällsvetenskaper varit en brygga mellan analys och politisk slutsats."⁴

Myrdals ståndpunkt vad avser objektiviteten kan sammanfattas med följande citat:

"Det enda sättet att sträva efter 'objektivitet' i teoretisk analys är att lyfta fram värderingarna i fullt dagsljus, göra dem medvetna, specifika och explicita och öppet klarlägga hur de bestämmer den teoretiska forskningen."⁵

"Värdeprenisserna får inte väljas godtyckligt. De måste grundas på människornas verkliga värderingar. Detta krav på 'realism' i en specifik betydelse av detta ord kan inte uppges. Det representerar emellertid den huvudsakliga orsaken till de svårigheter vi möter.

Låt oss börja med att klarlägga vad realism i denna mening prima facie borde innebära. Urvalsprincipen bör vara värderingarnas *relevans*, bestämd av enskilda personers och grupper faktiska värderingar. Inom relevanscirkeln definierad på detta sätt, finns en än snävare cirkel av *signifikans*, som innesluter värderingar tillfinnandes hos betydande grupper av människor eller hos små grupper med betydande makt.

De mål och medel som innefattas i värderingarna måste dessutom vara *rimliga*, dvs. möjliga att förverkliga."⁶

Myrdals anvisningar blir därmed:

- (i) Forskaren bör identifiera och redovisa sina värdeprenisser.
- (ii) Han bör dessutom klarlägga och redovisa hur dessa värdeprenisser bestämmer forskningsresultaten.
- (iii) Värdeprenisserna bör väljas ur en viss klass av uppsättningar, som får tas fram på basis av empirisk värderingsforskning.

Det bör noteras att de två första kraven intimt hänger samman, medan det tredje är oberoende av de båda övriga.

Hermeréns kritik av Myrdals hantering av objektivitetsproblemet⁷ kan sammanfattas på följande sätt:

- (i) Det finns ingen tillförlitlig metod för att kartlägga värderingar. Speciellt gäller detta de egna värderingarna.
- (ii) Även om man lyckas med uppgiften att identifiera sina värdepremisser, finns det ingen tillförlitlig metod med vars hjälp man kan avgöra hur dessa värdepremisser bestämmer utfallet av forskningen.
- (iii) Det finns en risk att forskaren tror sig befriad från normala krav på vetenskaplig forskning (saklig korrekthet m. m.), bara därför att han inledningsvis deklarerat sina värderingar.

En fjärde ganska naturlig invändning, som förs fram av Hermerén i ett senare arbete,⁸ är:

- (iv) Minoritetsintressen riskerar att bli försummade, om forskarna arbetar endast utifrån premisser som omhuldas av numerärt eller eljest starka grupper.

Hermeréns invändning (i) är i och för sig korrekt men knappast något tungt argument. Att det inte finns någon generellt tillförlitlig metod att lokalisera värderingar är naturligtvis inget skäl att inte försöka. Det finns gott om relevanta problem inom samhällsvetenskaperna för vilka det inte finns tillförlitliga metoder (t. ex. problem rörande maktens fördelning i samhället), vilket inte avhåller och inte heller bör avhålla forskare från att arbeta med dem. Samma invändning kan riktas mot Hermeréns punkt (ii). Kritiken i punkterna (iii) och (iv) förefaller mer berättigad.

Hermerén talar om Myrdals ansats som ett försök att lösa objektivitetsproblemet, vilket inte förefaller mig ha varit avsikten, åtminstone i den meningen att det med Myrdals recept skulle gå att utöva objektiv forskning. Det är snarast fråga om en ambition att skapa ökad klarhet i den samhällsvetenskapliga forskningen. Hermerén vill emellertid inte acceptera ens denna svagare tolkning:

”Att en forskare i en undersökning deklarerat sina värderingar innebär – om han har lyckats – att han bidragit till att göra den vetenskapliga debatten klarare. Han har redovisat sina utgångspunkter, och har därigenom varnat läsaren för att det eventuellt kan finnas en viss sorts skevhet eller tendens i framställningen. Men på vad sätt hjälper detta en forskare som strävar efter att uppnå objektivitet?”⁹

Hermerén har i ett senare arbete¹⁰ tagit upp värderingsproblemet och diskuterar tre strategier att angripa det: den *moraliserande*, den *kognitivistiska* och den *relativistiska*. De båda förstnämnda är varianter på tanken att forskaren bör låta vissa värderingar bilda utgångspunkt för sitt arbete; frihet från värderingar i utsagorna om sociala fenomen är inte eftersträvansvärd. Denna uppfattning förkastas av Hermerén, som emellertid hävdar att värderingsfrihet är ouppnåelig och rekommenderar den relativistiska strategin:

”Forskaren kan inte undgå att i sitt arbete komma in på eller beröra kontroversiella normativa och värderingsmässiga frågor. Även att undvika – eller att försöka undvika – dem kan bli ett ställningstagande eller betraktas som ett sådant. (...) Forskaren bör därför relativisera sina ställningstaganden till vissa värdepremisser som redovisas.”¹¹

Hermerén ansluter sig här nära till Myrdals förhållningssätt. Dock införs som tidigare nämnts en reservation mot Myrdals rekommendation att välja uppsättningar av värdepremisser som är förankrade hos starka grupper.

Bergström skiljer mellan objektivitet hos den vetenskapliga processen och objektivitet hos resultaten av denna process.¹² Vad avser objektivitet av det första slaget i betydelsen ”värderingsfrihet” anser Bergström inte denna möjlig, och det motsägs väl heller knappast av någon. Möjlig blir den eventuellt på makronivå om forskning bedrivs utifrån ett tillräckligt brett spektrum av värdepremisser. Bergström anser emellertid inte objektivitet i något av dessa avseenden önskvärd.

När det gäller värderingsfrihet hos forskarens resultat skiljer Bergström mellan tolkningarna ”innehåller inga värderingar” och ”antyder inga värderingar”. Objektivitet är möjlig att uppnå oavsett vilken tolkning som väljs. I bägge fallen kan det emellertid innebära vissa uppoftningar. På makronivå kan det innebära att forskarna måste begränsa sig till detaljproblem.

På mikronivå blir en metod att uppnå objektivitet i denna mening (som också föreslagits av Nilstun¹³) att rensa ut alla påståenden av värderingsnatur och ersätta alla värdeladdade termer med termer som är värdefria, antingen genom att införa nya termer eller genom att via stipulativa definitioner ge etablerade termer en precis och värderingsfri mening. Det som återstår sedan alla klara och tveklaktiga fall av värderingsutsagor

rensats ut kan visserligen vara en ganska mager text, men det går då ut över objektivitetens önskvärdhet snarare än dess möjlighet.

Att introducera nya termer som är värdeneutrala eller omdefiniera etablerade termer är emellertid inte problemfritt. Då den nya termen etableras, måste den förses med associationer till den verklighet den är satt att beskriva. En risk är då att den nya termen ärver de associationer den hade till uppgift att eliminera med stundom lätt komiska konsekvenser (Paretos "ophilimité"; förnyingsyta, friställd).

Alternativet att omdefiniera etablerade termer skapar problem speciellt vid kommunikation utanför fackmannakretsen, då den precisa betydelsen riskerar att sammanblandas med vardags-språksmeningen (materialism, byråkrati etc.).

Bergström menar att inte heller värderingsfrihet hos resultaten är önskvärd:

"Man kan hålla med om att vetenskapsmän inte är mer kompetenta än andra när det gäller värderingsproblem – och det kan ofta vara viktigt att betona detta – men deras kompetens är väl inte heller mindre än andra människors. Och om de inte presenterar sina värderingar som något annat än de är utan just framför dem som värderingar, så finns det såvitt jag kan se inget skäl att beskylla dem för att missbruka vetenskapens auktoritet."¹⁴

Detta avser explicita värderingar. Inte heller mot resultat som antyder värderingar finns det enligt Bergström något att invända.

I Nilstun¹⁵ behandlas möjligheterna att uppnå objektivitet i utvärderingsprocesser. Vad gäller värderingar noteras att forskarens värderingar påverkar bl. a. de slutsatser han kommer fram till. Detta är problematiskt speciellt i effektivitetsanalysen, dvs. när man kommer med rekommendationer angående alternativ för att realisera vissa mål. Denna typ av överväganden tycks medföra ett icke-reducerbart värderande element i utvärderingsforskningen, därför att de insatser som rekommenderas för att realisera vissa mål måste vara moraliskt och politiskt acceptabla. För att lösa problemet föreslår Nilstun betingade utsagor av typen "Relativt värdesystemet V1 är insatserna I1 att föredraga framför insatserna I2 vad gäller att realisera målet M1".

2.1.2 Sanning, saklighet, relevans

Sanning som tolkning av termen "objektivitet"

diskuteras av Bergström.¹⁶ Han finner sanning möjlig hos partikulära utsagor men inte hos generella teoretiska påståenden. Bl. a. för att det ska vara möjligt att formulera kraftfulla teorier blir därför objektivitet i denna mening inte en önskvärd egenskap hos forskningsprodukterna. För det något svagare kravet *sanning eller falskhet* gäller detsamma.

I Hermeréns definition av objektivitet¹⁷ utgör *saklighet* en väsentlig komponent. Med "saklig" förstås att påståendena i framställningen är underbyggda med argument och att dessa uppfyller följande krav:

- (1) (det grammatiska villkoret) Om X är ett objektivet argument för Y, så är X en språklig sats (normalt i indikativ form), som uttrycker ett påstående.
- (2) (sanningsvillkoret) Om X är ett objektivet argument för Y, så gäller vidare att X är sant, dvs. satsen uttrycker ett sant påstående.
- (3) (relevansvillkoret) Om X är ett objektivet argument för Y, så gäller att X gör Y säker eller sannolik: Y följer ur X eller X är god evidens för Y.
- (4) (oavhängighetsvillkoret) Om X är ett objektivet argument för Y, så måste man kunna avgöra om X är sant utan att först behöva avgöra om Y är sant.
- (5) (enkelhetsvillkoret) Om X är ett objektivet argument för Y, så gäller att det är lättare att bevisa att X är sant än att bevisa att Y är sant.
- (6) (bevisbarhetsvillkoret) Om X är ett objektivet argument för Y, så gäller att det ska vara möjligt att bevisa X direkt eller indirekt.¹⁸

Preciseringen ovan av saklighetskravet är naturligtvis inte oproblematiske. "Sann" betyder i empiriska sammanhang i allmänhet "i hög grad sannolik", och sanningshalten är därmed avhängig av något kriterium. Man kan referera till gängse vetenskaplig standard men råkar då i problem därför att vetenskaplighet i mycket är en konventionsfråga. Inom naturvetenskaperna höll exempelvis Darwins metoder normal vetenskaplig standard under tiden för hans arbete med utvecklingsläran men knappast sedan kraven höjts i och med Bernards och Pasteurs arbeten. Rasbiologi ansågs vara god vetenskap mellan världskrigen men knappast efter 1945. Ett aktuellt exempel är sociobiologin, om vars vetenskaplighet det råder starkt delade meningar. Inom flera samhällsvetenskaper finns betydande olösta metodologiska konflikter.

Även bevisbarhetsvillkoret är naturligtvis förbundet med problem. Varje beviskedja gör med nödvändighet halt vid några påståenden som tas för givna.

Relevans kan tolkas på olika sätt. Den tolkning som Hermerén utnyttjat ovan är aktuell vetenskapligt – teoretiskt utvecklingsarbete. För en diskussion av andra relevansbegrepp, se t. ex. Hermerén (1977, 1979).¹⁹

Relevansbrister hos en framställning relativt ovanstående definition kan vara av två slag: relevant information kan saknas, eller irrelevant information kan ha fått för stort utrymme. Den första bristen torde vara allvarligast. Vad som av en bedömare anses vara relevant är naturligtvis avhängigt av vederbörandes allmänna bakgrund, kunskaper om det speciella problem som behandlas och värderingar. Relevanskravet tenderar därför stundom att glida över i krav på *fullständighet*. Hos Westerståhl,²⁰ som diskuterar objektivitet hos massmedia, ingår sanning och relevans som faktorer i sakligheten.

En i sammanhanget intressant klass av påståenden kan få representeras av satsen "Svensk industri står idag inför stora omställningsproblem". Påståenden av denna typ är mycket vanliga i offentliga utredningar. Är satsen sann? En användbar test kan vara att negera den. Om negationen inte är meningsfull, kan satsen vanligen utan men strykas. Det reducerar på ett oftast tilltalande sätt omfånget hos utredningen. Exemplet ovan är ett gränsfall.

2.1.3 Fullständighet m. m.

Att en framställning ska vara *mångsidig* eller *fullständig* är en möjlig tolkning av objektivitetskravet. Bergström anser kravet vara omöjligt och inte heller önskvärt att uppfylla när det gäller enskilda forskare/framställningar. På makronivån är mångsidighet/fullständighet i viss mån önskvärd; fullständighet i en drakonisk mening kan naturligtvis aldrig uppnås.

Ett något svagare krav är att en framställning *inte* ska vara *missvisande*. I sin snävaste mening innebär det att texten inte ska implicera falska påståenden då den kompletteras i enlighet med vardagsspråkets regler.²¹ I en något vidare mening är det ett krav på urvalet av fakta och kommer därför att gränsa till relevanskravet.

2.1.4 Intersubjektivitet, intersubjektiv prövbarhet

Objektivitet hos naturvetenskaplig experimentell forskning tolkas ibland som *intersubjektivitet*: om två personer som uppfyller vissa grundläggande kompetenskrav utför samma försök under i möjligaste mån lika betingelser, bör de få samma resultat inom ramen för de felgränser som kan uppskattas för experimentet ifråga. Detta har av Israel tagits till utgångspunkt för en definition av objektivitet:

"Jag definierar objektivitet . . . som intersubjektivitet, vilket innebär att forskning skall bedrivas enligt bestämda regler om vilka allmän samstämmighet råder så att två eller flera vetenskapsmän med samma förutsättningar och kompetens skall kunna uppnå samma resultat när de tillämpar identiska regler, dvs. använder samma metoder. Termen 'samma förutsättningar' inkluderar också – vilket skall understrykas – samma värdepremisser."²²

Israels definition är något otydlig, då det är osäkert vad som ska avses med "skall kunna uppnå". I logisk mening kan de naturligtvis alltid uppnå samma resultat oavsett metod, dataunderlag etc. Hermerén tolkar formuleringen så att de verkliga ska uppnå samma resultat och framför följande kritik:

"det faktum att ett antal forskare kommer till samma resultat då de använder samma metoder för att lösa samma problem . . . behöver inte betyda att deras framställningar . . . är objektiva. Det kan bero på många andra omständigheter. De kan helt enkelt ha gjort samma slarvfel. Att de nått samma resultat kan också bero på en medveten vilja till anpassning.

Det är vidare viktigt att observera att det också i vetenskapen finns kollektiva villfarelser av skiftande slag."²³

"Anta emellertid att vi vet att två forskare utgår från olika värderingar. Det framgår med full klarhet av de problem de väljer att diskutera och det sätt på vilket de försöker lösa sina problem. De har också öppet deklarerat sina värdepremisser, och det är tydligt att den ene är marxist medan den andre inte är det. Kan man då överhuvudtaget jämföra deras forskning med avseende på objektivitet? Om jag fattat Israel rätt, går inte detta. Detta är emellertid en konsekvens som leder till en extrem relativism;"²⁴

Hermeréns första invändning (slarv, anpassning och villfarelse) är knappast en invändning mot intersubjektiviteten som princip. Om felaktigheter av detta slag kvarstår trots intersubjektiv testning, är väl detta snarast ett tecken på att utsagorna testats i alltför liten utsträckning. Villfarelseargumentet kan för övrigt användas mot de flesta empiriska utsagor, således även dem som uppfyller Hermeréns egen definition av objektivitet (se nedan).

Den andra invändningen förefaller motiverad, möjligen med den reservationen att en jämförelse mellan de båda forskarnas resultat naturligtvis fortfarande kan ha stort intresse. Man får ju ur en sådan jämförelse en uppfattning om vilka slutsatser som beror kritiskt av värdepremisserna och vilka som är robusta. Det måste sägas vara information av högt värde.

Israel har i ett senare arbete drivit den sociologiska karaktären hos sin definition ännu längre; för en kritik av denna variant, se Hermerén (1973).²⁵

En variant på intersubjektivitet knuten till forskningens resultat är *intersubjektivt provbarhet*, som diskuteras utförligt av Bergström.²⁶ Inom samhällsvetenskaperna är provbarheten problematisk av flera skäl. Redan i formuleringen av vissa utsagor (t. ex. rörande makt, sociala konflikter m. m.) finns en brist på precision som försvårar prövning. Kravet på intersubjektivt provbarhet blir i det avseendet ett lättmotiverat krav på begriplighet. Ett annat problem är att stora klasser av utsagor, t. ex. prognoser och utsagor om ensaka historiska händelser, inte låter sig provas experimentellt i den naturvetenskapliga meningen.

Speciellt med tanke på utredningssituationen är det lämpligt att ge termen en svagare mening, nämligen att det underlag i form av hypoteser, data, kalkyler m. m. som lett fram till påståendena i slutprodukten är tillgängliga för prövning av "i princip vemsomhelst". Tillgänglighetskravet har både en praktisk-fysisk och en intellektuell aspekt. Det senare kravet kan i vissa situationer komma i konflikt med kravet på vetenskaplig kvalitet.

2.1.5 Opårtiskhet, neutralitet, balans

Hermerén definierar *opårtiskhet* på följande sätt:

"en historisk framställning är opårtisk (om) . . . den inte favoriserar vissa värderingar på bekostnad av andra eller . . . gynnar vissa parter i en ideologisk konflikt eller intressekonflikt på bekostnad av andra parter."²⁷

Att avgöra om en framställning favoriserar vissa normer eller värderingar på bekostnad av andra eller gynnar en part i en konflikt kan vara ett besvärligt problem. Fakta kan användas på så olika sätt. Antag exempelvis att en undersökning visar att intelligenskvoten (ett mått på förmågan att klara vissa typer av färdighetstester) hos sexåringar i en viss befolkningsgrupp är lägre än hos sexåringar i övrigt. Detta kan då av vissa användas som ett argument för att denna befolkningsgrupp inte ska ha tillträde till högre utbildning, ledande poster i samhället etc., medan andra kan se samma resultat som ett argument för att mer resurser bör läggas på utbildning av just denna befolkningsgrupp.

Westerståhl definierar opårtiskhet som *balans* och *neutralitet*. Balanskravet har varit aktuellt framför allt i diskussioner av rundradions verksamhet och är snarast ett krav på en rättvis fördelning av utrymmet i mediet ifråga. Neutralitet kan tolkas olika, t. ex. som ett specialfall av begreppet opårtiskhet enligt ovanstående definition, eller som ett krav på att en journalists eventuella kommittering till någon part i en konflikt inte ska framgå av reportaget.

Hermerén anser opårtiskhet möjlig och önskvärd (se dock nedan under 2.2), liksom Westerståhl gör, i enlighet med sin definition. Bergström²⁸ anser opårtiskhet på mikronivå möjlig men knappast önskvärd; huruvida den är möjlig på makronivå beror av samhällsförhållandena i stort.

2.2 Definitioner av objektivitet

Mot bakgrund av en ganska omfattande diskussion av olika objektivitetsdefinitioner väljer Hermerén följande:

"Framställningen X är objektiv' betyder att X är saklig, opårtisk och inte missvisande."²⁹

Som Nilstun³⁰ påpekat, är detta egentligen inte den definition Hermerén arbetar med, vilket bl. a. framgår av följande citat:

"Jag skulle vilja påstå att en historisk framställning mycket väl kan vara partisk i den meningen att den gynnar den ena parten i en ideologisk konflikt eller intressekonflikt på bekostnad av den andra utan att framställningen därför nödvändigtvis behöver brista i objektivitet."³¹

För att X ska brista i objektivitet krävs alltså att

den ska förete vissa vetenskapliga brister. Med andra ord:

Framställningen X brister i objektivitet om den företer vetenskapliga brister (dvs. är osaklig och/eller missvisande) och på grund av dessa brister är partisk.

Krav på opartiskhet utan ovanstående precisering skulle uppenbarligen leda till orimliga restriktioner på vetenskapligt och journalistiskt arbete, och jag tror inte heller den tidigare definitionen av objektivitet har stöd hos en större allmänhet. För att ta ett exempel som nära anknyter till det tidigare: antag att ett politiskt parti hävdar att en viss befolkningsgrupp, som kan identifieras med hjälp av vissa yttre kännetecken (hudfärg, ögonställning etc.), är genetiskt predisponerad för låg intellektuell kapacitet och moralisk status, och att partiet ifråga på dessa grunder driver vissa politiska krav på äktenskapslagstiftningens och arbetsrättens områden. Antag vidare att en undersökning som genomförs i enlighet med vetenskap och beprövad praxis visar att man åtminstone på vetenskapens nuvarande kunskapsnivå inte kan motivera sådana påståenden. Denna undersökning måste då sägas gynna den utpekade befolkningsgruppen, men sannolikt mycket få skulle av detta skäl klassa undersökningen som icke-objektiv.

Westerståhls definition,³² som alltså avser objektivitet hos massmedieframställningar, innebär ett samtidigt krav på saklighet, relevans, balans och neutralitet. Den har kritiserats i flera sammanhang.³³ Den kan kritiseras bl. a. på samma grunder som ovanstående definition.

Bergström avstår från att definiera termen "objektivitet". De betydelser han anser intressantast är opartiskhet hos processen samt värderingsfrihet, sanning, fullständighet och intersubjektivt provbarhet hos resultaten.

2.3 Några utvecklingar

2.3.1 Språk och värderingar

Stor möda har lagts på att analysera relationer mellan fakta- och värdeutsagor. Man har därvid i stor utsträckning ägnat sig åt satser av typen

"Karl XII dog 1718."

"Det är fult att ljuga."

"'Une mort heureuse' är Camus' sämsta roman."

Man kan argumentera för att det inte råder någon artskillnad mellan ovanstående tre satser. Denna

ståndpunkt brukar benämnas värdeobjektivistisk och har på svensk botten drivits av t. ex. Nils Jareborg.³⁴ Oavsett ståndpunkt i denna fråga torde de flesta vara överens om att det inte är ovanstående typ av mycket explicita värderingar som är huvudproblemet vid analys av en texts eventuella objektivitet.

En empirisk vetenskap kan i grova drag karaktäriseras genom

- (i) en kärna som består av en begreppsapparat och kunskap uttryckt med hjälp av denna begreppsapparat,
- (ii) en grupp av problem som anses forskningsbara och en uppsättning hypoteser kopplade till dessa problem.
- (iii) en mer eller mindre explicit avgränsning mot vad som inte uppfattas som problem och
- (iv) en uppsättning metoder för insamling, bearbetning och tolkning av data.

Inför ett praktiskt problem ("mess", "problematique"), som sällan är av det slaget att det kan karaktäriseras som ett ekonomiskt problem, ett tekniskt problem etc., är det naturligtvis av stor betydelse hur olika forskare problematiserar inom sina respektive referensramar. Regler för problematisering och metodval kan sammanfattas som det *perspektiv* forskaren väljer. Frågan om perspektivvalet brukar normalt beröras exempelvis i dispyter mellan liberalt och marxistiskt orienterade samhällsforskare och kan då gälla val mellan harmoni- respektive konfliktmodeller. Jag menar att perspektivets effekter ofta är av en annan karaktär och går djupare än vad detta standardexempel antyder.

Bergströms genomgång bygger på en långt driven separation av den vetenskapliga forskningsaktiviteten och resultaten av denna aktivitet:

"Till den vetenskapliga verksamheten räknar jag a) val av problem som ska studeras, b) det egentliga forskningsarbetet, vilket då också innefattar val av metoder, modeller, utgångspunkter, ambitionsnivå, begreppsapparat etc., samt c) presentation och distribution av de resultat som uppnås. (...) Som vetenskapliga resultat räknar jag de konklusioner – i form av teorier, hypoteser, förklaringar, beskrivningar, förutsägelser och andra påståenden – som vetenskapligt forskningsarbete utmynnar i."³⁵

Jag är tveksam till denna uppdelning, därför att begreppsapparat, modeller och presentation, kort sagt *språket*, utövar ett så starkt inflytande över

vilka resultat som uppnås och framför allt hur de uppfattas då de kommuniceras. En utredning av detta faller utanför ramen för den här uppsatsen; en hänvisning till exempelvis Whorf och Lakoff & Johnson³⁶ får antyda i vilken riktning tankarna går.

Tydligast blir kanske skillnaden mellan Bergströms och mitt synsätt när det gäller kommunikationen av resultat:

”De flesta faktueella resultat kan säkerligen uttryckas med hjälp av termer som inte alls är värdeladdade. En annan sak är att detta ofta kan bli ganska krångligt. Men dessutom kan man såvitt jag förstår mycket väl uttrycka värderingsfria resultat – dvs. resultat som inte uttrycker någon värdering – med hjälp av värdeladdade termer. Om resultaten är värderingsfria eller inte (i denna mening) kan inte gärna vara beroende av hur de råkar uttryckas vid ett givet tillfälle.”³⁷

Detta innebär att resultaten skulle ha en existens oberoende av språket och kunna ges en varierande ”språklig dräkt” utan att själva påverkas. När det gäller vissa enkla fenomen i vardagslivet är jag böjd att hålla med, men inför de problem som är aktuella i samhällsvetenskaplig forskning eller utredningsverksamhet finner jag en sådan ståndpunkt svår att försvara.

Antag att en utredare genomför en intervjuundersökning och finner att omkring 3 % av de tillfrågade som säger sig vilja ha arbete inte har något. Han sammanfattar sitt resultat med orden:

(i) ”Arbetslösheten är för närvarande 3 %.”

En högt uppsatt tjänsteman eller en politiker med ansvar för den ekonomiska politiken sammanfattar resultaten på följande sätt:

(ii) ”97 % av dem som vill ha arbete har också arbete.”³⁸

Vad är ”resultatet” av undersökningen, (i) eller (ii)? Eller något annat? Vilket är det språk som tillåter oss att formulera ”resultat” på ett värderingsfritt sätt?

Att det går att separera en utsagas ”form” från dess ”innehåll” är annars ett vanligt antagande; jfr exempelvis följande citat från Næss:

”I logiken intresserar vi oss inte för rent stilistiska olikheter i uttryckssättet eller för språkets suggestiva verkningar och andra faktorer som annars spelar en väsentlig roll. Vi begränsar oss till sådana förändringar som berör den *kognitiva* (tanke- eller kunskapsmässiga) betydelsen. Vi säger att två satser är *kognitivt likvärda*,

om de har samma betydelse eller kognitiva innebörd, dvs. om de uttrycker samma påstående.”³⁹

Jag vill hävda att det är utomordentligt sällsynt med kognitivt likvärda satser.

2.3.2 Aggregationsproblemet

Det finns ett från värderingsproblemet väsensskilt problem som blir aktuellt framför allt vid beskrivning av komplexa system. Betrakta exempelvis satsen

”Sveriges ekonomi befinner sig i kris.”

Detta är knappast en värdeutsaga i ordets vanliga mening. Det går att bygga under påståendet med statistik, om vars riktighet det råder bred enighet. Det framgår heller inte otvetydigt om den person som faller yttrandet uppfattar sakförhållandet som något negativt, även om det är fallet för de flesta som är berörda. Samtidigt är satsen på något sätt problematisk. Vad avses med ”Sveriges ekonomi”? Alla aktiviteter av betydelse för det ekonomiska livet omfattas inte av den offentliga statistiken. Även om man bortser från fel i nationalräkenskaperna (som kan vara betydande) finns det ett spektrum av aktiviteter (vit, grå och svart ekonomi) om vilkas storleksordning man har dåliga kunskaper. Man kan naturligtvis specificera diskussionen till att gälla bara de aktiviteter som registreras med hjälp av penningtransaktioner på den officiella marknaden, men man råkar då i problem om man vill använda kunskaper om ”Sveriges ekonomi” i en diskussion av utvecklingen av det materiella väståndet i landet. – På ett liknande sätt är ordet ”kris” problematiskt. Det finns visserligen (någotsånär) mätbara indikatorer på en kris, t. ex. produktivitet utveckling eller kapacitetsutnyttjande, men det går knappast att med hjälp av sådana indikatorer dra en gräns mellan kris och icke-kris.

Nästan alla empiriska utsagor är ofullständiga i den meningen att de utgör en sammanfattning av elementärare utsagor. De kan därigenom *preciseras* genom att man utvecklar dessa senare utsagor, som i sin tur kan preciseras vidare etc. I en given situation med en given åhörar- eller läsekrets kan man driva dessa successiva preciseringar så långt att föga tvekan råder om hur den givna texten ska tolkas (med reservation dock för sådant som enligt diskussionen i avsnitt 2.3.1 finns inbyggt i språket och bara med mycket stora svårigheter eller eventuellt inte alls kan göras explicit). Problemet med den språkliga kommunikationen är att restriktioner av olika slag ofta lägger hinder i vägen för

sådana preciseringar. Man är hänvisad till vardagsspråkets elliptiska konstruktioner, och avbildningen från preciseringarna till dessa senare konstruktioner är, med en term lånad från matematiken, inte injektiv: mot en vardagsspråksutsaga svarar flera uppsättningar av preciseringar. Det är därför klart att även om man intar en "naivt realistisk" ståndpunkt och menar att det går att nå kunskap om ett visst fenomen och att denna går att formulera i ett antal entydiga utsagor, så kommer det i de flesta fall att kvarstå ett element av flertydighet när denna kunskap sammanfattas och, framför allt, kommuniceras. Beroende på bakgrundsfaktorer som uppväxt, utbildning, kunskap om det aktuella området osv. kommer den som mottar budskapet att i allmänhet kunna uppfatta detta på mer än ett sätt. I den i inledningen skisserade beslutssituationen får denna vardagsspråkets brist på precision betydande konsekvenser.

I en enkel beslutssituation där beslutsfattare och analytiker är en och samma person kan beslut enligt en rationell modell tänkas gå till på följande sätt. Uteslutande med hjälp av precisa utsagor, vilkas riktighet personen ifråga inte finner någon anledning att betvivla, beskrivs systemets aktuella tillstånd och de med hänsyn till restriktionerna tillgängliga alternativa framtida tillstånden. Därefter formuleras mål, vilka naturligtvis på ett eller annat sätt ger uttryck åt värderingar personen hyser. Efter en mer eller mindre ingående analys implementeras så det alternativ som bäst realiserar de uppställda målen.

I en normal planeringssituation uppträder komplikationer. Bruket av precisa utsagor måste reduceras då besluten gäller komplexa system, helt enkelt därför att textmassan annars skulle bli för stor. Ju mer komplicerade systemen är, desto större blir bristen på precision i beskrivningen av såväl nuläge, dynamik som möjliga framtida tillstånd. Man tvingas därför till ett urval ur den från praktisk synpunkt obegränsade mängden av precisa utsagor. Sådana urval kan systematiseras med hjälp av vetenskapliga metoder. Det är uppenbart att denna urvalsprocess på ett väsentligt sätt kan påverka det beslut som slutligen fattas.⁴⁰

3. Objektivitet hos utredningar

I den i inledningen skisserade beslutssituationen råder en arbetsdelning mellan beslutsfattare och analytiker. Förenklat uttryckt är analytikerns uppgift att bereda beslut genom att leverera beslutsunderlag i form av betingade rekommendationer, medan det på beslutsfattaren ankommer

att bidra med de värderingar som gör det möjligt att rangordna alternativen. Den fråga som varit styrande för mitt intresse för objektivitetsproblemen kan formuleras på följande sätt:

Hur ska analytikern undvika att träffa val som är oåtkomliga för beslutsfattaren och som på ett väsentligt sätt kan påverka resultatet av beslutsprocessen?

Frågan aktualiserar krav på objektivitet i flera av de tidigare diskuterade betydelseerna.

Värderingsfrihet i betydelsen "innehåller inga explicita värderingar" är möjlig att uppnå. Jag menar också att den är önskvärd. De värderingar som är intressantast är självfallet de som rör värderingen av olika till buds stående alternativ. I de flesta fall kommer rangordningen mellan alternativen att variera med omgivningen, och värderingen av vilket alternativ som står sig bäst i den övergripande bedömningen bör överlämnas åt beslutsfattaren. I de sällsynta fall då ett visst alternativ är överlägset alla andra i alla tänkbara omgivningar tillför en explicit rekommendation ingenting nytt.

Mot Bergströms tidigare refererade åsikt att forskarens kompetens att leverera värderingar är lika stor som någon annans kan man – i *utredningssammanhang* – invända att forskaren genom sin position (närheten till beslutsfattaren) och sin auktoritet (baserad på kunskaper inom ett visst område men knappast på andra i sammanhanget relevanta faktorer) kan få och också ofta får ett otillbörligt stort inflytande över de beslut som fattas.

Jag har tidigare argumenterat för att värderingsfrihet i betydelsen "implicerar inga värderingar" inte är möjlig, och naturligtvis är det då meningslöst att kräva värderingsfrihet i denna mening. Vad man kan kräva är medvetenhet om problemet och aktiva försök att motverka de negativa konsekvenserna. De perspektivvariationer jag diskuterar nedan kan ses som försök i den riktningen.

Saklighet, speciellt i betydelsen *sanning*, är ett naturligt krav. Utsagor rör i detta sammanhang mest partikulära förhållanden, och problemen med generella teoretiska utsagor blir därför knappast aktuella. En reservation mot sanningskravet måste naturligtvis göras när det gäller rena detaljer.

Kravet att en utredning *inte* ska vara *missvisande* ligger som sagt nära krav på *mångsidighet* eller *fullständighet*. Problemet är här snarast att bestämma hur höga krav som ska ställas. Jag menar att ambitionsnivån bör sättas högt; exemplet ne-

dan (avsnitt 4.2) får illustrera detta.

Intersubjektiv provbarhet i den trängre mening-
en är inte aktuell, eftersom en stor del av utsagorna
är betingade prognoser. I den vidare betydelsen
av tillgänglighet är den både möjlig och önskvärd,
även om, som tidigare noterats, tillgänglighetskravet
i vissa situationer kan komma i konflikt med kravet
på vetenskaplig kvalitet.

Ett isolerat krav på *opartiskhet* blir i utrednings-
sammanhang smått absurt. Att en utredning favori-
serar en viss värdering eller en viss grupp kan rimligen
inte vara något fel, sålänge denna favorisering inte
uppkommer som en följd av vetenskapliga brister.
Målet för utredningsarbetet är ju i själva verket ofta
att ge underlag för vilken part som ska gynnas i en
situation med knappa resurser. Dessutom kan värderingar
förändras under intrycket av fakta, vilket synes mig
vara ett något försummat förhållande i många diskussioner
av hur forskare/utredare bör förhålla sig i politiskt
känsliga situationer.

Balans bör i utredningssammanhang närmast
betyda att för- och nackdelar hos de studerade
alternativen för olika parter, i olika omgivningar
och på olika tidshorisont är någorlunda rättvist
återgivna i utredningsrapporten.⁴¹ I någon mån
sammanfaller ett sådant krav med mångsidighets-
eller fullständighetskravet, men tyngdpunkten ligger
på själva framställningens organisation av materialet,
och det kan därför finnas anledning att betona det
som ett särskilt krav.

Sammanfattningsvis synes mig i ljuset av den
inledande frågan de viktigaste kraven på en utredning
(utan prioritetsordning) vara frihet från explicita
värderingar, saklighet, mångsidighet samt intersubjektiv
provbarhet och balans i här angivna meningar. De tre
förstnämnda sammanfaller med normala krav på
vetenskaplig verksamhet medan de båda sistnämnda
är av mer allmänhetisk natur och specifika för
utredningssituationen.

4. Två sätt att angripa problemet

Det är uppenbart att det ovan formulerade operationella
problemet inte har någon lösning i den meningen
att man kan ställa upp en lösningsmetod. Men det
går att ange några allmänna principer för att
realisera i denna mening objektiva utredningar.
Jag kommer här att ta upp två sådana, båda tämligen
triviala. Den första går ut på att öka precisionen
i utsagorna. Den andra består i en medveten
variation av perspektivet.

4.1 Precisering

Det är uppenbart att om en del av problemet
bottnar i elliptiska konstruktioners mångtydighet,
så kan man undanröja vissa svårigheter genom att
bryta ned utsagorna. Då en utsaga i allmänhet kan
preciseras på mer än ett sätt får man därvid ett
spektrum av tolkningsmöjligheter. Metoden ska
illustreras med ett exempel.

Den borgerliga regeringen som tillträdde 1976
var oenig i frågan om kärnkraftens framtid i Sverige.
Efter förhandlingar antogs den s. k. villkorslagen,
som fastställde krav på reaktorinnehavarna för
att nya anläggningar skulle få tas i bruk. Villkorslagen
kräver att reaktorinnehavaren

- (i) har företett avtal som på ett betryggande sätt tillgodoser behovet av upparbetning av använt kärnbränsle, och dessutom har visat hur och var en helt säker slutlig förvaring av det vid upparbetningen erhållna högaktiva avfallet kan ske, eller
- (ii) har visat hur och var en helt säker slutlig förvaring av använt, ej upparbetat kärnbränsle kan ske.

För att uppfylla kraven genomförde kraftproducenterna projekt Kärnbränslesäkerhet (KBS) och presenterade en rapport i december 1977. På denna baserades Statens Vattenfallsverks ansökan om starttillstånd för reaktorn Ringhals 3. KBS-rapporten remissbehandlades av ett antal svenska och utländska instanser, som kom till varierande svar på frågan om villkorslagens krav var uppfyllda. Inför regeringsbeslutet överlämnades åt Thomas B. Johansson och Peter Steen att på basis av remissyttrandena förbereda beslutet.⁴²

Det visade sig att remissinstansernas skilda slutsatser bortsett från olika bedömningar av vad som är rimliga variationer av vissa kritiska parametrar kunde återföras på skilda tolkningar av begreppen "har visat" och "helt säker". När det gäller den senare formuleringen var man från lagstiftarnas håll medveten om det problematiska i tolkningen. Det deklarerades att lagen på denna punkt inte skulle tolkas "drakoniskt".

Johansson och Steen företog en nedbrytning av de bägge formuleringarna och föreslog några tänkbara preciseringar. Med "ha visat" kan avses

- (i) ha visat enligt vad kvalificerade bedömare tror kan komma att uppfyllas i framtiden, eller

- (ii) ha visat med experiment i laboratorieskala, eller
- (iii) ha visat med fullskaleförsök.

Med "helt säker" kan avses

- (i) Ingen skall inom de närmaste 1 000 åren behöva utsättas för stråldoser som idag ej accepteras.
- (ii) Ingen skall överhuvudtaget behöva utsättas för stråldoser som idag ej accepteras (tidsperspektivet utsträckt till dess radioaktiviteten avklingat (miljoner år)).
- (iii) Ingen skall överhuvudtaget behöva utsättas ens för stråldoser som är väsentligt lägre än vad som idag accepteras (detta som en säkerhet mot felslut på grund av otillräckliga kunskaper om främst lågdosstrålningens effekter).

Med denna utgångspunkt kan frågan om kraftproducenterna genom KBS-projektet uppfyllt villkorslagens krav tolkas på nio olika sätt. Det visar

sig möjligt att med rimlig säkerhet besvara frågan i den preciserade formen på basis av remissyttrandena. Resultatet kan åskådliggöras i en policymatrix (Fig. 1).

Regeringen biföll inte ansökan om laddningstillstånd utan krävde kompletterande borringar för att fastställa om den täta berggrund som kalkylerna förutsätter kan förväntas finnas i tillräcklig omfattning. Sedan sådana borringar genomförts, gavs det begärda tillståndet.

Det torde knappast råda någon diskussion om att valet av tolkning av respektive uttryck har politiska dimensioner. Genom preciseringen kan problemet återföras på en form som är hanterbar för beslutsfattarna.

Samtidigt är det klart att metoden har begränsningar. Den går att tillämpa på enskilda utsagor eller små grupper av utsagor men knappast på större textmassor. Antalet möjliga intressanta kombinationer av preciseringar blir snabbt ohanterligt stort. I andra sammanhang kan man då tillgripa möjligheten att variera perspektivet.

Figur 1. Svar på frågan: "Har det visats att KBS-1-metoden för slutlig lagring av använt kärnbränsle är helt säker?" (Efter Johansson & Steen 1981)

Tolkning av "helt säker"

Ingen skall under de närmaste tusen åren utsättas för stråldoser som inte accepteras idag	Ingen skall under den närmaste år-miljonen utsättas för stråldoser som inte accepteras idag	Ingen skall i framtiden utsättas ens för väsentligt lägre stråldoser än vad som idag accepteras
---	---	---

Tolkning av "har visat"

Vissa experter tror att specifikationerna kan uppfyllas i framtiden

Ja

Ja

Ja ?

Experiment har visat att villkoren är uppfyllda idag

Ja ?

Nej

Nej

Att villkoren är uppfyllda har visats i fullskaleförsök

Nej

Nej

Nej

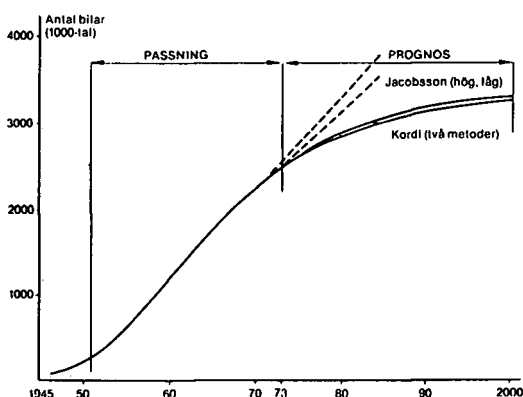
4.2 Variation av perspektivet

Perspektivets effekter på resultaten brukar som ovan noterats diskuteras med hänvisning till mycket drastiska skillnader i utgångspunkterna (exempelvis liberal kontra marxistisk samhällsforskning). Frågan om perspektivvalets betydelse kommer här att diskuteras inom ett väsentligt smalare spektrum, nämligen varianter på kvantitativa beskrivningar av sociotekniska system i samband med allokering av knappa resurser. De varianter som tas upp illustrerar val av dynamik, variabler, mikro- kontra makrobeskrivningar samt hantering av osäkerhet. Vissa av exemplen är utförligare beskrivna i Molander.⁴³

4.2.1 Val av dynamik

Effekterna av val av dynamik kan illustreras med ett exempel som hämtats från Ingelstam.⁴⁴ Figur 2 visar två prognoser för bilbeståndet i Sverige utarbetade av Lars Jacobsson (1972) och Ilja Kordi (1975). Som Ingelstam noterar finns det knappast någon anledning att anta att de båda utredarna skulle inta olika attityder till bilismen. Jacobssons prognos bygger på antagandet om en drygt treprocentig årlig ekonomisk tillväxt med vissa justeringar för ändrad åldersfördelning, priser på bilar etc. Kordi utgår från antagandet om en måttad i bilnehavet. Båda har företagit variationer av ingående parametrar och presenterat "höga" och "låga" alternativ. Det slående med prognoserna är naturligtvis den stora inbördes skillnaden, som alltså i väsentlig utsträckning kan tillskrivas det faktum att utredarna utgått från olika antaganden om dynamiken i bilbeståndets utveckling.

Figur 2. Två prognoser för det framtida bilbeståndet.⁴⁴

En orsak till fenomenet av det här slaget tycks vara att analytiker ofta inte är medvetna om de inneboende begränsningar som ligger i ett visst modellval. Vad som av analytikern upplevs som väl tilltagna variationer av förutsättningarna kan visa sig ligga inom ett mycket smalt spektrum.

4.2.2 Val av variabler

I samband med beslut som rör allokering av knappa resurser är det normalt att beskriva det berörda systemet och dess potentiella förändringar i monetära termer. Alternativa variabler för systembeskrivningen är exempelvis rum, tid och energi. Naturligtvis måste resursallokeringsproblem förr eller senare relateras till ekonomiska ramar, men den ekonomiska begreppsapparaten kan föras in på olika stadier i analysen.

Rum och *tid* är grundläggande kategorier för mänskligt handlande. *Rummet* är den fundamentala resursen för fysisk planering. En intressant ansats för beskrivning av rumsrelaterade förlopp i samband med lokalisering av olika bebyggelsekategorier och transportinvesteringar har gjorts för regionplaneringen i Stockholms län. I stället för att översätta effekterna av olika val av bebyggelselokalisering och transportinvesteringar till monetära termer har man behållit den rumsliga dimensionen och definierat kontaktkostnads- och trängselmått som indikatorer. En liknande ansats har utnyttjats för Sydvästra Skånes regionplanering.

Tiden som beskrivningsdimension har utnyttjats konsekvent av Hägerstrands forskargrupp i kulturgeografisk process- och systemanalys vid Lunds universitet. Beskrivningen utgår från de restriktioner på tidsanvändningen som begränsar individens handlingsfrihet. På efterfrågesidan finns summan av alla individers projekt, som ska realiseras inom den totalt tillgängliga tidsbudgeten med hänsyn tagen till restriktionerna. Ansatsen har utnyttjats bl. a. för att skapa socialindikatorer, att jämföra olika trafikantgruppers rörlighet och som utgångspunkt för teknikvärdering. Den ger andra resultat än gängse mått. De socialindikatorer som utnyttjades för analys av glesbygdsp Problemen i början av sjuttioalet gav en annan bild än mer konventionella indikatorer, exempelvis antal läkare per tusen invånare.

Energien som beskrivningsvariabel har utnyttjats inom ekologin. Inom det s.k. Gotlandsprojektet⁴⁵ har man dessutom försökt integrera de naturliga och kulturbundna energiflödena. Tanken är att energiflödesanalyser ska kun-

na utnyttjas som referensram för samhällsplaneringsproblem. Analysen kompliceras av att energi knappast är en entydig storhet. Det är dock en invändning som kan riktas mot de flesta metoder för enhetlig beskrivning av komplexa system.

4.2.3 Mikro- kontra makrobeskrivningar

Övergripande beskrivningar av administrativa system görs i allmänhet i ett makroperspektiv. Systemen beskrivs med varierande detaljeringsgrad efter ett hierarkiskt nedbrutet schema (se Figur 3 för ett typiskt exempel). Nackdelen med den typen av beskrivningar är att de inte är särskilt väl lämpade för att diskutera just resursavvägningsproblem; det är ofta svårt att avgöra vilken effekt en ökning av resurserna för en viss del av verksamheten får på andra delar i systemet.

Ett alternativt sätt att beskriva ett administrativt system visas i Figur 4. Modellen, som beskriver det juridiska systemet i Sverige, har utvecklats som planeringshjälpmedel vid justitiedepartementet. Bortsett från att det juridiska systemet beskrivs ur "ärendets" synvinkel, vilket i vissa sammanhang kan hävdas ha ett egenvärde, möj-

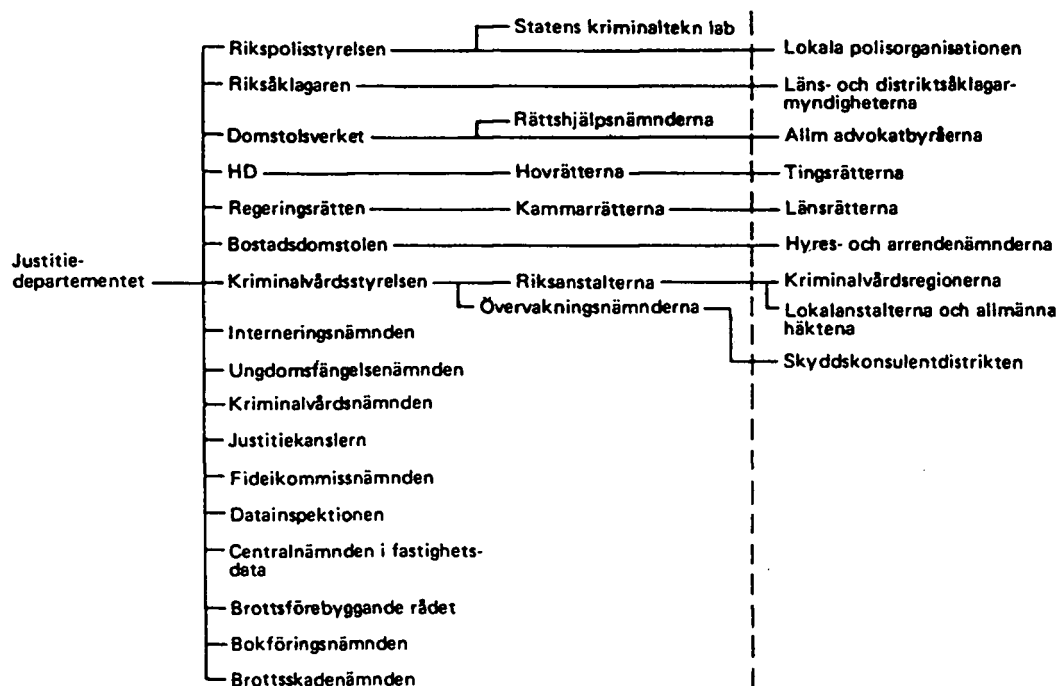
liggör modellen mer förfinade resursavvägningsdiskussioner än en hierarkisk beskrivning av gängse slag.

4.2.4 Hantering av osäkerhet

All planering sker under osäkerhet. Inför osäkerhet kan man inta olika attityder. Ett vanligt beteende är att försumma den. En annan möjlighet är att försöka beskriva den med någon statistisk fördelning. Man kan i så fall fatta beslut relativt statistiska väntevärden utan hänsyn till osäkerheten ("certainty equivalence") eller modifiera besluten, t. ex. för att gardera sig mot vissa utfall med stora negativa konsekvenser.

Väntevärdesbaserade strategier kan motiveras på teoretiska grunder om man har att göra med långa försöksserier. Samtidigt är det klart att många individer i vissa situationer handlar efter andra kriterier (försäkringar, lotterier). Analytikern träffar därmed ett icke-trivialt val om han värderar olika utfall efter (i statistisk mening) förväntade konsekvenser. Övervägande av detta slag har varit aktuella i samband med riskbedömningar för olika energiförsörjningssystem.

Figur 3. En hierarkisk modell för ett administrativt system.⁴⁶

blir skillnaden mellan de båda mindre än vad sammanfattningarna antyder.

Ett annat exempel gäller intersubjektiviteten. Israels sociologiskt orienterade kriterier har kritiserats av både Hermerén och Bergström och skulle förmodligen inte accepteras som definition av särskilt många. Samtidigt är det klart att de flesta vid praktisk prövning av objektiviteten hos en given framställning i själva verket ofta utnyttjar sociologiska data om forskargrupperns arbetsmiljö, vetenskaplig tradition etc., speciellt då olika resultat motsäger varandra.

Det är således möjligt att många skribenter även med olika definitioner av termen "objektivitet" skulle kritisera i stort detsamma i en viss utredning om de har samma bakgrundsinformation. Möjligen skulle mina krav på fullständighet ställas något högre än vad som är normalt.

Jag accepterar Hermeréns objektivitetsdefinition i den modifierade versionen. Viktigare än definitionen av en enskild term är naturligtvis vilka krav man ställer vid praktisk granskning av utredningar. De texter som fyller mina krav kommer automatiskt att tillfredsställa krav på objektivitet i Hermeréns mening. Termen "objektivitet" kan därför i någon mån synas överflödigt; om en utredning lider av allvarliga brister, är detta skäl nog att kritisera den, oavsett om bristerna gynnar någon speciell part eller inte. Naturligtvis kan det i vissa situationer finnas anledning att understryka att bristerna är av det förra slaget. Som påpekades i inledningen är det emellertid den senare typen av brister som riskerar att passera opåtalade i en remissbehandling.

Den pluralism (eller "interspektivitet") i angreppssättet jag förespråkat är avsedd att motverka metodologisk naivitet. I vissa situationer kan den också verka konfliktlösande (vilket kommer att utvecklas i ett annat sammanhang).⁴⁷

Noter

¹ E.S. Quade, *Analysis for Public Decisions*, Elsevier, New York etc., 1975.

² R. Torstendahl, *Historia som vetenskap*, N&K, Stockholm, 1966; G. Myrdal, *Objektivitetsproblemet i samhällsforskningen*, Rabén & Sjögren, Stockholm, 1968; J. Israel, "Objektivitet och värdefrihet inom vetenskapen – sociologisk diskurs eller häxjakt?", *Sociologisk Forskning* 1970:2; –"–, "Kritisk samhällsteori, Studentlitteratur, Lund, 1972; G. Hermerén, *Värdering och objektivitet*, Studentlitteratur, Lund, 1972; L. Bergström, *Objektivitet*, Prisma, Stockholm 1972; J. Westerståhl, "Objektiv nyhets-

förmedling", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1977:3; G. Hermerén, "Objektivitet i massmedia", *StvT* 1977:3; –"– *Objektivitetsbrister*, Rapp. nr. 87 från Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, Stockholm 1978; T. Nilstun m. fl., *Utvärderingsforskning. Modellkonstruktion, objektivitet och tvärvetenskap*, MURA-proj., Lund, 1982.

³ Hermerén 1972 ss. 201 ff.

⁴ Myrdal, a.a. s. 49.

⁵ Ibid. s. 52.

⁶ Ibid. s. 60.

⁷ Hermerén 1972 ss. 212 ff.

⁸ G. Hermerén, "Teoretisk analys, politisk debatt och värderingar", i Nilstun m. fl. a.a. 1982.

⁹ Hermerén 1972 ss. 219 f.

¹⁰ Hermerén 1982.

¹¹ Ibid. s. 22.

¹² Bergström a.a. s. 15.

¹³ T. Nilstun, "Objektivitet", i Nilstun m. fl. a.a.

¹⁴ Bergström a.a. ss. 70 f.

¹⁵ Nilstun a.a. ss. 106 f.

¹⁶ Bergström a.a. ss. 86 ff.

¹⁷ Hermerén 1972 s. 94.

¹⁸ Ibid. ss. 86 f.

¹⁹ Hermerén 1977; –"–, "Relevans och objektivitet", *StvT* 1979:1.

²⁰ J. Westerståhl a.a.

²¹ Hermerén 1972 ss. 96 f.

²² Israel 1970 s. 67.

²³ Hermerén 1972 s. 125.

²⁴ Ibid. ss. 221 f.

²⁵ Israel 1972; G. Hermerén, "Objektivitet och sociala förhållanden", *Sociologisk Forskning* 1973:2.

²⁶ Bergström a.a. ss. 108 ff.

²⁷ Hermerén 1972 s. 96.

²⁸ Bergström a.a. ss. 50 ff.

²⁹ Hermerén 1972 s. 94.

³⁰ Nilstun a.a. s. 100.

³¹ Hermerén 1972 s. 98.

³² Westerståhl a.a. s. 195.

³³ Se t. ex. *StvT* 1977:3.

³⁴ N. Jareborg, *Värderingar*, P. A. Norstedt & Söner, Stockholm, 1975.

³⁵ Bergström a.a. s. 15.

³⁶ B. L. Whorf, *Language, Thought, and Reality*, (ed. J. B. Carroll), MIT Press, Cambridge, Mass., 1956; G. Lakoff, M. Johnson, *Metaphors We Live By*, Univ. of Chicago Press, Chicago-London 1980.

³⁷ Bergström a.a. s. 70.

³⁸ Manipulationer av detta slag är ju mycket vanliga vid språklig kommunikation; se t. ex. J. Andersson, M. Furberg, *Språk och påverkan*, Aldus, Stockholm, 1972; G. Fredriksson, *Det politiska språket*, Cavefors, Stockholm, 1966.

³⁹ A. Naess, *Empirisk semantik*, Läromedelsförlagen, Stockholm 1971, s. 6.

⁴⁰ Hermerén har myntat termen *heterogent oklára* för beskrivningar som inte är tillräckligt precisa för att införa beslutsfattaren värderingsmässigt särskilja al-

ternativ som skulle särskiljas av mer precisa beskrivningar; se G. Hermerén, "Rationell argumentation", i S. Schwarz m. fl., *Kunskaps- och begreppsproblem i framtidsstudier*, Stockholm, 1975, eng. övers. *Knowledge and Concepts in Futures Studies*, Westview Press, Boulder, Col., 1976.

⁴¹ Jfr. P. Söderbaum, *Positionsanalys och beslutsfattande vid planering*, Scand. Univ. Books, Stockholm, 1973; —, —, *An Application of Positional Analysis to Public Decision Making*, stencil Inst. f. ekonomi och statistik, SLU, Uppsala, 1982.

⁴² T. B. Johansson, P. Steen, *Kärnkraftens radioaktiva avfall: inför Ringhals-3-beslutet*, DsI 1978:35; —, —, *Radioactive Waste from Nuclear Plants*, Univ. of Calif. Press, Berkeley etc., 1981.

⁴³ P. Molander, *Systemanalys i Sverige*, FRN/Delegationen f. systemanalys, Stockholm 1981.

⁴⁴ L. Ingelstam, *Prognoser och politisk framtidsplanering — en projektpresentation*, Sekr. f. framtidsstudier, Stockholm 1979.

⁴⁵ A.-M. Jansson, J. Zucchetto, *Energy, Economic and Ecological Relationships for Gotland, Sweden. A Regional System Study*, NFR Ecol. Bull. No. 28, 1978.

⁴⁶ *Stalliga myndigheter*, Statskontoret, Stockholm, 1980.

⁴⁷ Värdefulla synpunkter på tidigare versioner av denna text har lämnats av bl. a. Lars Bergström, Göran Hermerén, Tore Nilstun och Peter Söderbaum.

Översikter och meddelanden

Kommunkostnadsindex — en utvärdering

Inledning

Nedan redovisas ett försök till utvärdering av systemet för skatteutjämning visavi primärkommunerna; tyngdpunkten ligger som sig bör i en implementeringsstudie på analyser av relationer mellan mål, program och resultat. Först skisseras utvecklingen av systemets teknik; därefter utvärderas gällande program med hjälp av data på kommunnivå kring kostnader och demokratiska förhållanden, dels uppgifter från en enkätundersökning rörande servicevariationer i 1978 års kommunala program. Enkätundersökningen gjordes inom ramen för uppdragsforskning om skatteutjämningsprogrammet. Utvärderingen av det system för skatteutjämning som började gälla den 1 januari 1980 med data om servicestruktur i kommunerna kring 1 januari 1979 torde inte medföra några svagheter i analysen. Servicestrukturen, om den förändras, förändras långsamt.

De kommunala ekonomierna bygger på i huvudsak tre inkomstslag: allmän kommunalskatt (ca 46 %), statsbidrag (ca 27 %) samt avgiftsfinansiering för tjänster och

varor (ca 19 %). Relationen mellan de olika externa inkomstslagen har inte påtagligt förändrats i och med den kommunala sektorns expansion, låt vara att statsbidragens andel ökat något. Den volymmässiga utvecklingen från 14 miljarder 1965 till 100 miljarder 1980 har kommit till stånd genom en successiv utveckling av de tre huvudkällorna för kommunala intäkter. Som bekant har den årliga procentuella tillväxten i den primärkommunala sektorn varit mycket kraftig de sista 15 åren; i löpande priser är den genomsnittliga årliga förändringen över 10 procent eller närmare bestämt 14,1 procent för tiden 1965–1980; mellan 1975–80 var faktiskt tillväxttakten hela 16,8 procent. I fasta priser ligger den årliga förändringen i genomsnitt över tillväxten i bruttonationalprodukten, eller 6 procent mellan 1965–80. Det finns två slag av statsbidrag, speciella sådana samt det allmänna statsbidraget eller som det nedan kallas, skatteutjämningsbidraget. De speciella bidragen är naturligtvis långt större än det allmänna, men sedan 1965 har skett en relativ förändring till förmån för en större finansiell betydelse för skatteutjämningsbidraget (Tabell 1a och 1b).

Tabell 1a. Kommunernas externa intäkter 1965–1980. Löpande priser.

	Miljoner kronor				Procentuell fördelning			
	1965 ¹	1970	1975	1980	1965	1970	1975	1980
Kommunalskatt	6512	12141	21180	45871	47.1	48.7	46.4	46.4
Statsbidrag	2839	5634	11743	26823	20.5	22.6	25.7	27.1
Avgifter och ersättningar	1550	3729	7478	18711	11.2	14.9	16.4	18.9
Övriga intäkter	2934	3440	5260	7542	21.2	13.8	11.5	7.6
Totalt	13835	24944	45661	98947	100	100	100	100

Not: 1) Fördelning mellan avgifter och ersättningar och övriga intäkter ej helt jämförbar med senare år.

Tabell 1b. Driftbidrag från staten till kommunerna 1965–1980. Löpande priser.

	Miljoner kronor				Procentuell fördelning			
	1965	1970	1975	1980	1965	1970	1975	1980
Allmänna	425	962	2275	5831	15.0	17.1	18.4	20.3
Speciella	2414	4673	10098	22934	85.0	82.9	81.6	79.7
Totalt	2839	5635	12373	28765	100	100	100	100

Det allmänna skatteutjämningsbidraget är ett betydelsefullt element i såväl kommunernas ekonomier som i interaktionen mellan stat och kommun. Från och med 1980 infördes nya principer för denna transferering från staten till kommunerna (SFS 1979:362). Reformen (Prop 1978/79:95) föregicks av ett omfattande utredningsarbete (Kommunalekonomiska utredningen) i syfte att finna ett system som uppfyller villkoren för enkelhet och rättvisa; vidare inpassades reformen i en allmän översyn av den kommunala ekonomin (SOU 1972:20, 1977:78, 79). Att konstruera ett system för skatteutjämning mellan landets kommuner, primärkommuner såväl som landstingskommuner, är ingen lätt uppgift. Här finns en rad intressanta problem, värda ett vetenskapligt studium. Vi skall nedan peka på nyckelområden genom en policyanalys av systemet för primärkommunal skatteutjämning.

Mål och medel i skatteutjämning

Statsunderstöd till kommuner med hög utdebitering är ingen ny företeelse, utan något slags statsbidrag riktat mot skilnader i kommunal utdebitering har förekommit sedan 1917. Ett vanligt mål för skatteutjämningsystem är själva utdebiteringsdifferenserna. I diskussionerna fram till efterkrigstiden har man vanligtvis ansett att staten direkt skulle utjämna skattesatsskillnader; problemet blir då självfallet att kommunerna delvis kan manipulera sina skatter i syfte att erhålla maximala bidrag, dvs medlet motverkar delvis målet om utjämning samtidigt som det verkar generellt pådrivande på kommunala utgifter. Det sistnämnda anses strida mot en vedertagen princip om kommunal sparsamhet.

Det första systemet för skatteutjämning var inriktat på att direkt lindra skattetrycket. Bidrag utgick till kommuner där det totala skattetrycket översteg 10 kronor för 100 kronors inkomst i enlighet med en i förhållande till skattetrycket stigande skala. Om målet är att utjämna utdebiteringsskillnader kan man tänka sig olika medel. 1897 års kommunalskattekommitté rekommenderade att staten övertog en del av kommunernas uppgifter. Andra relevanta medel som kommunsammanslag-

ning och begränsning av den kommunala skatterätten avvisades av utredningen. 1917 års proposition gick alltså på ett annat medel, nämligen att helt enkelt tillskjuta bidrag för att på så sätt få ner kommunalskatten. Något slag av kontroll över systemet förutsattes (SFS 1917:400).

Ett skatteutjämningsystem inriktat direkt på utdebiteringsskillnaderna måste lösa två problem: att på något sätt kontrollera för att utdebiteringen drivs upp samt att finna något system för finansiering. Debatten fram till 1940-talet handlar om dessa två ting. Redan 1921 ändrades skatteutjämningsystemet för att minska möjligheterna till att använda det så att det driver upp utdebiteringen. 1928 infördes en utjämningskatt avsedd att utjämna skattetrycket mellan kommuner och menigheter. Vidare infördes en kommunal inkomstskatt för gemensamma ändamål samt en skatt på lotterivinster för utjämning av skattetrycket (SFS 1921:411, 412; 1927:462; 1928:366).

Ett mera systematiskt tänkande kring skatteutjämning redovisades första gången i *Kommunalskatteberedningen* (SOU 1943:43). Där introducerades en viktig distinktion som sedan förekommit fram till dagens system: "Skatteutjämningsen bör därför enligt beredningens mening huvudsakligen inriktas på en sänkning av de onormalt höga skattetrycken i så måtto att verkningarna av oförvällat höga kostnader för den kommunala verksamheten och dålig tillgång på skatteunderlag undanröjas. Genom åtgärder i sådan riktning kan en viss jämlikhet mellan de olika kommunernas medlemmar uppnås". (SOU 1943:43, s 82.) Att rent allmänt gå in och utjämna utdebiteringsskillnader framstod som ett alldeles för grovt mål. Här skedde en förfining i det att enbart ett visst slag av högt skattetryck identifierades som objekt för statligt ingripande, nämligen den utdebitering som drivs i höjden genom av kommunen icke manipulerbara faktorer.

Vilka var då de faktorer som drev fram ett skattetryck och som kommunen ej kunde kontrollera? Två faktorer betingade ett högt skattetryck: (a) ett större uttaxeringsbehov samt (b) ett lägre skatteunderlag. I fråga om

uttaxeringsbehov skiljde utredningen klart mellan å ena sidan utgiften som förorsakades av "från kostnadssynpunkt ogynnsamma förhållanden" eller "av osedvanligt stort behov av kommunala anordningar" och å andra sidan "utgifter som berodde på högre kommunal standard". Beträffande den sist nämnda faktorn konstaterade utredningen: "Beredningen anser sig på grund härav böra avstå från tanken att åstadkomma en direkt utjämning av kommunernas växlande utgiftsbehov av den innebörd att inga kommuner skulle få ett högre uttaxeringsbehov per invånare än som vore normalt. För att bevara kommunernas ansvarskänsla och intresse av att iakttaga sparsamhet bör undvikas att i större utsträckning grunda skatteutjämningen på de kommunala utgifterna". (SOU 1943:43, s 93). När det gäller skatteunderlagsproblematiken hävdade utredningen att bristande skatteunderlag utgjorde en faktor som staten borde kompensera för. Men en fullständig kompensation var inte önskvärd: "Verkningarna av den andra huvudorsaken till de höga skattetrycken, nämligen bristen på skatteunderlag, finner däremot beredningen av ovan angivna skäl angeläget att upphäva. . . . Detta syfte kan emellertid icke helt förverkligas, framför allt beroende på att en icke alltför obetydlig andel i kommunernas utgifter alltid måste bäras av dem själva för att de skola iakttaga sparsamhet i sin hushållning och alltid hava något intresse av att deras skatteunderlag vidmakthålles" (SOU 1943:43, s 93).

Kommunalskatteberedningen skisserade ett skatteutjämningsystem som byggde på dels ett bidrag riktat mot låg skattekraft dels ett bidrag som kompenserade för speciella kostnadsfaktorer. Utredningens förslag genomfördes ej, utan 1951 infördes ett nytt skatteutjämningsystem som enbart byggde på skattekraftskompensation. Emellertid kom 1943 års utrednings idéer att komma tillbaka i debatten om ett lämpligt skatteutjämningsystem. Utredningen hade identifierat en konsistent målsättning för ett sådant system: "Sammanfattningsvis kan sägas att kommunalskatteberedningens förslag gick ut på att allmänt nedbringa höga kommunala skattetryck i den mån dessa berodde på ogynnsamma förhållanden över vilka kommunerna icke rådde". (SOU 1964:19, s 41.) Vidare hade utredningen identifierat vissa restriktioner på denna målsättning, nämligen (a) att bidragen ej inkräktade på den kommunala självstyrelsen, (b) att bidragen ej inkräktade på den kommunala sparsamheten, (c) att bidragen ej kompenserade för variationer i kommunal standard. Utredningen hade skisserat ett system där kommunerna gavs viss kompensation för skattekraftsbrist enligt en proportionell skala och där kommunerna kompenserades för utgiftsfaktorer som dessa ej kunde kontrollera. Att ett sådant system skulle bidra till målet om lika service för samma

kostnad kom att accepteras under 50-talet. Frågan blev nu hur systemet skulle konstrueras.

1943 års utredning lämnade i stora stycken öppet hur kompensationen för utgiftsfaktorn skulle beräknas. 1950 års Skatteutjämningskommitté förde debatten vidare i enlighet med de principer som 1943 års utredning redovisat. Systemet skulle byggas upp på ett sådant sätt att det ej som tidigare system var beroende av själva utdebiteringssatsen: "Utgiftsfaktorn börde . . . bestämmas så, att den i princip icke kunde påverkas av kommunernas åtgärder" (SOU 1964:19, s 47). 1950 års utredning redovisade ett system för beräkning av bidraget, men detta kom ej att genomföras. Först 1965 genomfördes ett system byggt på å ena sidan skattekraft och å den andra utgiftsfaktorer. Som grundprincip för skatteutjämningsystemet anför 1958 års skatteutjämningskommitté följande i *Kommunal Skatteutjämning*: "Ett allmänt skatteutjämningsbidrag bör så långt möjligt utformas så att det angriper de orsaker till utdebiteringsskillnaderna som kan anses ligga utom räckhåll för kommunalt inflytande" (SOU 1964:19, s 288). Den ena komponenten i detta system var *skattekraftsgränsen*, som bestäms med utgångspunkt i medelskattekräften; den andra komponenten i systemet var indelningen i *skattekraftsområden*, som riktar sig mot utdebiteringsskillnader som beror av dyrhetsskillnader. Medan kalkylerna kring skattekraftsgränsen ansågs som relativt okomplicerade betraktades beräkningsproblematiken vad gäller skattekraftsområdena såsom komplicerad. Utredningen konstaterade: "Den anpassning av bidragsgivningen efter kostnaderna som uppnås genom indelningen i skattekraftsområden beaktar inte i tillräcklig grad de kostnadsolikheter som finns mellan kommuner inom ett och samma område. Det har därför varit nödvändigt att finna någon eller några andra faktorer som kan ytterligare differentiera bidragsgivningen med hänsyn till kommunernas kostnader". (SOU 1964:19, s 288.)

Vilka är då dessa faktorer som driver upp utdebiteringen utan att kommunerna kan kontrollera detta? 1958 års utredning inventerade en rad faktorer som skulle kunna användas som grund: skolväsendet, ungdomskostnaderna, åldringskostnaderna samt tätortskostnader. Dock kunde utredningen inte finna så entydiga samband att någon av dessa faktorer kunde användas som utgiftsfaktor. I stället tillämpades den faktiska utdebiteringen: "En utgiftsfaktor som direkt anknyter till utdebiteringens höjd är ett praktiskt och relativt lätthanterligt instrument för att åstadkomma en ytterligare differentiering av bidragsgivningen". (SOU 1964:19, s 290.) 1965 års system kom därför att trots principerna om oberoende från av kommunerna manipulerbara parametrar att innehålla en faktor som kunde kontrolleras av kommunerna själva, nämligen den faktiska utdebite-

ringen: "Kommittén föreslår på i huvudsak nu nämnda grunder att i bidragssystemet infogas en utgiftsfaktor som, när den totala utdebiteringen i kommunen överstiger viss nivå, *utdebiteringsgränsen*, ger bidrag, motsvarande produkten av viss procent, *bidragsprocenten*, av den del av utdebiteringen som överstiger denna gräns, och kommunernas skatteunderlag. Utdebiteringsgränsen skall stå i ett visst bestämt förhållande till den genomsnittliga utdebiteringen i riket" (SOU 1964:19, s 290–291).

I nästa utredning, *Reformerad skatteutjämning* (SOU 1972:44) gjordes det första reella försöket att väga samman en skattekraftsgaranti och en utgiftsfunktion till en grundgaranti, ett *kommunindex*. Utredningen anförde: "Även om procenttalet för skatteunderlagsgarantin måste grundas på en allmän bedömning och jämförelse, är det viktigt, att ensartade bedömningsgrunder används och att överhuvudtaget vissa gemensamma principer tillämpas". (SOU 1972:44, s 10.) I kommunindexet ingick geografisk belägenhet, bebyggelsestruktur, befolkningsutveckling samt ålderssammansättning.

Utredningens system kom att kritiseras på flera punkter, men det ansågs inte principiellt felaktigt. Det finns numera ett slags konsensus om mål och medel för system för skatteutjämning; men debatten gäller nu i stället hur ett system skall tekniskt konstrueras som kombinerar skattekraftsgaranti med en utgiftsfunktion – ett system som uppfyller villkoren: *enkelhet* och *rättvisa*. 1972 års utredning konstaterade: "Den kommunala skatteutjämningen bör enligt vår mening ha som målsättning att ytterligare minska skillnaderna i utdebitering. Av ett skatteutjämningsystem skall dock kunna krävas inte bara att kommunerna skall kunna hålla ungefär lika stora utdebiteringar utan också att de skall kunna tillhandahålla i stort sett lika god service åt invånarna. Skatteutjämningen bör därför ha till huvudsakligt syfte att ge kommunerna möjlighet att åtminstone på längre sikt, ge *samma standard till samma pris*". (SOU 1972:44,

s 9). Dock återfinns i andra formuleringar en viss oklarhet. Å ena sidan gäller det att finna ett rättvist system där hänsyn till varje kommuns situation tas så långt möjligt. Å andra sidan finns tydligen inbyggt vissa bedömningar som leder till andra resultat än lika service för samma pris, t ex regionalpolitiska hänsyn: "Vi har ansett att den *geografiska belägenheten* är av stor betydelse. Det är en gammal erfarenhet, att kostnadsläget för kommunerna stiger från söder mot norr och från kust till inland. Våra undersökningar bekräftar detta. Därutöver måste vissa regionalpolitiska hänsyn tagas". (SOU 1972:44, s 10.) Härtill kommer att en viss allmän målproblematik kvarstår i det att systemet skall kombinera inte bara rättvisa och enkelhet utan även gynna kommunal sparsamhet samtidigt som även det system som 1972 års utredning skisserade och som genomfördes 1974 kom att bli beroende av den faktiska utdebiteringen.

Metoder för att utjämna variationer i skatter mellan olika kommuner har alltså diskuterats en längre tid. 1917 erhöll skattetyngda kommuner för första gången statsstöd. Nuvarande system för skatteutjämning härrör från propositionen 1978/79:95. Allmänt kan sägas att debatten numera gäller orsakerna till variationerna i skatter och mindre själva variationerna. Debatten har efter hand kommit att gälla ett system som kompenserar för utgiftsfaktorer som driver upp skattesatsen men samtidigt är neutral i förhållande till den kommunala handelsfriheten. Vidare har det ansetts önskvärt att systemet inte blir alltför komplicerat men ändå någorlunda rättvist. Enligt det skatteutjämningsystem som nu införts tillförs kommunerna 5,5 miljarder i skatteutjämningsbidrag år 1982. Att dessa medel är betydelsefulla i kommunernas ekonomier framgår av att de utgör cirka 6% av de externa inkomsterna. Det nya utjämningsbidraget beräknas resultera i ett minskat utdebiteringsbehov av 1,99 kronor i genomsnitt, en ansenlig summa i en stagnationsekonomi präglad av hårt skattetryck. Hur olika beroende kommunerna är av skatteutjämningsbidraget framgår av tabell 2.

Tabell 2. Skatteutjämningsbidragets betydelse i kommunerna. 1981. Medelvärden i 5 grupper ordnade efter bidragets storlek per capita (55 kommuner i varje grupp).

Kommungrupp	Skatteutjämningsbidraget		Utdebitering
	kr/skr	i % av tot. utgifterna	kr/skr
1:a	0.50	1.3	16.17
2:a	2.27	6.5	16.10
3:e	3.39	9.8	16.09
4:e	4.45	13.9	15.93
5:e	6.79	19.7	16.81

Not: N=275, ej Stockholm, Malmö, Göteborg, Gotland

Av tabell 2 framgår att hälften av kommunerna skulle behöva öka sin utdebitering med 20–30 % om ett bortfall av skatteutjämningsbidraget skulle tillåtas få fullt genomslag med samtidigt bibehållna åtaganden. För en femtedel av kommunerna spelar skatteutjämningsbidraget en mycket marginell roll som inkomstkälla. Sett över hela kommunpopulationen betyder bidraget att man kan hålla en relativt jämn utdebiteringsnivå med en skillnad i faktisk utdebitering inom en kronas marginal.

Skatteutjämningsbidraget har under senare hälften av 70-talet kommit att kopplas samman med statens försök att kontrollera den kommunala utgiftsexpansionen. I det nya bidraget inläggs de transfereringar som staten gör till kommunerna i utbyte mot att skatten ej ökar alltför kraftigt i enlighet med överenskommelser mellan staten och kommunförbundet. Skatteutjämningsbidraget, vilket har beräknats öka under 1980-talet, är således en central parameter i kommunernas ekonomier liksom i relationen mellan stat och kommuner. Det fyller två syften: (a) att utjämna skillnader i kommunalskatt och kommunal service, (b) att påverka den kommunala utgiftsexpansionen genom att den ger staten ett instrument att kontrollera den kommunala utdebiteringen.

1965 års system och 1973 års system

Enligt 1965 års skatteutjämningsystem garanterades landets kommuner en viss skattekraft, uttryckt i procent av medelskattekraften i riket. Antalet skattekraftsgrupper var tre med en skattekraftsgaranti av 90 %, 110 % eller 125 % av medelskattekraften. Indelningen var som framgår av tabell 3.

Kritiken mot 1965 års system gick ut på att indelningen i skattekraftsområden var grov och onyanserad, att skillnaden i procenttal för skatteunderlagsgaranti mellan närliggande kommuner var för stora, att bidraget vid

hög utdebitering var uppdrivande. 1965 års system reviderades 1973 och 1973 års skatteutjämningsystem tillämpades åren 1974–1979. I förhållande till det tidigare systemet innebar ändringen i huvudsak följande: (1) bidraget på grund av hög utdebitering slopades, (2) kommunerna delades i sex skattekraftsklasser med garanterad skattekraft av 95 %, 110 %, 110 %, 115 % (Gotlands kommun), 120 % resp 130 % av medelskattekraften, (3) systemet kompletterades för kommunernas del med två specialregler; (a) enligt utflyttningsregeln skulle kommuner som i jämförelse med befolkningstalet fem år tidigare minskat mera än fem procent, få en förhöjd skattekraftsgaranti; (b) det skatteunderlag som härrörde från garantibelopp för fritidsfastigheter och där ägaren inte var boende i kommunen skulle inte räknas in i kommunens eget skatteunderlag vid beräkning av kommunens brist på skattekraft i förhållande till den garanterade skattekraften. Primärkommunerna indelas i sex skattekraftsklasser (tabell 4).

I 1973 års system beräknas skatteutjämningsbidragen enligt följande:

$$\frac{a}{100} \times b \times c - (d - e) = \text{Skatteutjämningsbidrag}$$

där a = garanterad procent av medelskattekraften, b = medelskattekraften fastställd beräkningsåret, c = kommunernas invånarantal den 1 januari beräkningsåret, d = kommunens skatteunderlag enligt beräkningsårets taxering plus tillskott av skatteunderlag enligt bestämmelserna om skattebortfallsbidrag, e = antal skatteknor enligt beräkningsårets taxering som avser fritidsfastigheter.

Tabell 3. 1965 års skatteutjämningsystem

Garanterad procent av medelskattekraften i kommunen

90:	omfattande hela riket med undantag av Fryksände, Östmarks, Vitsands, Finnskoga-Dalby, Ekshärads och Norra Ny landskommuner i Värmlands län, Malungs, Lima, Transtrands, Våmhus, Venjans, Älvdalens, Särna och Idre landskommuner i Kopparbergs län, landskapet Hälsningland av Gävleborgs län samt Västernorrlands, Jämtlands, Västerbottens och Norrbottens län.
110:	omfattande de ovan nämnda kommunerna i Värmlands och Kopparbergs län, landskapet Hälsningland av Gävleborgs län, Västernorrlands och Jämtlands län samt av Västerbottens län landskapet Västerbotten ävensom Nordmalings, Hörnefors och Bjurholms kommuner.
125:	omfattande Norrbottens län och återstående del av Västerbottens län.

Tabell 4. 1973 års skatteutjämningsystem

Garanterad procent av medelskatte- kraften	Kommuner
95%	Övriga kommuner
100%	Ockelbo, Leksand, Mora, Rättvik, Vansbro, Arvika, Eda, Hagfors, Munkfors, Sunne, Årjäng, Bengtsfors, Borgholm, Mörbylånga, Öckerö
110%	Nordmaling, Robertsfors, Skellefteå, Umeå, kommunerna i Västerorrlands län utom Sollefteå, Bollnäs, Hudiksvall, Ljusdal, Nordanstig, Ovanåker, Söderhamn, Östersund, Malung, Orsa, Torsby.
115%	Gotland
120%	Luleå, Piteå, Norsjö, Vindeln, Vännäs, Sollefteå, kommunerna i Jämtlands län utom Östersund, Älvdalen
130%	Kommunerna i Norrbottens län utom Luleå och Piteå, Lycksele, Sorsele, Storuman, Vilhelmina, Åsele

Källa: SFS 1973:433.

1980 års system

Kritiken mot 1973 års reviderade skatteutjämningsssystem har främst varit följande: (a) antalet skattekraftsklasser har varit för få och indelningen alltför grov och onyanserad; (b) systemet har inte tagit tillräcklig hänsyn till kommunernas olika förutsättningar, dvs de strukturella olikheterna; (c) vidare har den lägsta garanterade skattekraften, 95 % av medelskatte kraften, varit för låg. Det nya systemet för skatteutjämningsbidrag (SFS 1979:362) antogs att gälla från 1980-01-01. Första bidragsår med det nya systemet blev därigenom 1980. Av statsfinansiella skäl skedde genomförandet etappvis, kostnadmässigt ungefär till hälften 1980 och fullt utbyggt första bidragsåret 1981 (SFS 1979:362). Till kommun utgår skatteutjämningsbidrag (i) vid "brist på skattekraft", dvs om kommunens egen skattekraft understiger en viss garanterad nivå, (ii) regeringen kan dessutom bevilja extra skatteutjämningsbidrag; till skillnad från det förstnämnda bidraget utgår extra skatteutjämningsbidrag efter ansökan och prövning av regeringen. Inga speciella villkor anges för erhållande av extra skatteutjämningsbidrag utan det avgörande kriteriet är den sökande kommunens allmänna ekonomiska situation.

Liksom tidigare garanteras kommuner en viss skattekraft i förhållande till medelskatte kraften i riket. Kommunerna delas in i ett antal skattekraftsklasser. Antalet klasser är tolv och innebär en indelning i treprocentsintervall från 103 till 136 procent av medelskatte kraften.

Till grund för inplacering av kommunerna i skattekraftsklasser ligger kalkyler ifråga om olikheter i kostnader som beror på *geografiskt läge* och *bebyggelsestruktur*, dvs grundgarantin. I kalkylen för att konstatera kostnadsskillnader på grund av geografiskt läge har ingått: byggnads- och underhållskostnader, transportkostnader, uppvärmningskostnader samt kallortstillägg; i kalkylen för att konstatera kostnadsskillnader ifråga om bebyggelsestrukturen har ingått: vattenförsörjning och avloppshantering, gator och vägar samt parker i tätorter, kollektiv landsbygds- och tätortstrafik och skolskjutsar utanför tätorten, fritidshus samt tillägg för vissa icke specificerade kostnader i ett antal norrlandskommuner.

Enligt 1980 års skatteutjämningsystem bör de kostnader som kommunerna själva kan påverka inte beaktas i skatteutjämningsystemet. Kommunalekonomiska utredningen menar att t ex skillnader i personaltäthet inom olika verksamheter i hög grad påverkar standarden och att kommunerna har kontroll över dylika omständigheter; dessutom kan kostnaderna påverkas genom att verksamheten organiseras mer eller mindre effektivt. Med anledning av detta är det enligt KEU:s mening inte lämpligt att grunda skatteutjämnningen på studier av redovisade kostnader. KEU anser att ett skatteutjämningsystem grundat på redovisade kostnader och intäkter skulle gynna kommuner med hög standard och låga avgifter på övriga kommuners bekostnad; för att åstadkomma en rättvis utjämnning är det således nödvändigt

att ta hänsyn till kostnader och intäkter som kan betraktas som *normala*. KEU tillämpar därför *kalkylmetoder* för att bestämma variationen i kommunala kostnader. En uppsättning index och beräkningsmetoder används för att ta fram utdebiteringsskillnader betingade av geografiskt läge och bebyggelsestruktur. Förutsättningarna för dessa beräkningar antas äga giltighet under en längre tidsperiod varför en omprövning föreslås ske efter 5 år. Den slutliga sammanvägningen och inplaceringen av kommuner i skattekraftsklasser från 103 procent upp till 136 procent (dvs grundgarantin) grundas på kalkylerade kostnader enligt tabell 5.

Till den grundläggande skattekraftsregeln skall avdrag eller tillägg göras på grund av kostnader som beror på befolkningens åldersstruktur i kommunerna. Tilläggen och avdragen beräknas årligen av Statistiska centralbyrån och anges i procent av medelskattekraften. Till åldersstrukturfaktorn hör delfaktorer och kostnader enligt tabell 6 (för 1983 gäller nya beräkningsgrunder, SFS 1982:632).

Utöver de tre faktorerna geografiskt läge, bebyggelsestruktur och åldersstruktur i det nya skatteutjämnings-systemet skall särskild hänsyn tas till kommuner med större befolkningsminskning till den del minskningen överstiger 5 procent. För den totalgaranti som beräknats på basis av dessa omständigheter gäller två spärregler: (1) den tillförsäkrade skattekraften får inte i något fall

understiga 100 procent av medelskattekraften. Det innebär t.ex. att en kommun med grundgarantin 103 procent av medelskattekraften och ett avdrag om 6 procent på grund av gynnsam åldersstruktur ändå tillförsäkras 100 procent av medelskattekraften; (2) den tillförsäkrade skattekraften får inte heller understiga den skattekraft kommunen erhö 1979 enligt det tidigare systemet ökat med 3 procentenheter.

Det garantital som tillförsäkras varje kommun i förhållande till medelskattekraften i riket omräknas för kommunens del som ett tillskott av skatteunderlag. En viss moderering av principen att endast av kommunerna opåverkbara faktorer skulle innefattas i det reformerade skatteutjämnings-systemet införs vid den slutliga beräkningen av bidragets storlek genom att skatteunderlags-tillskottet multipliceras med kommunernas faktiska utdebitering enligt följande:

$$\frac{a}{100} \times b \times c - (d + e) = S \quad \therefore \quad S \times U = \frac{\text{skatteutjämningsskottet}}{\text{bidraget}}$$

där a = kommunens totalgaranti, b = medelskattekraften beräkningsåret, c = kommunens invånarantal, d = kommunens eget skatteunderlag beräkningsåret, e = kommunens tillskott av skatteunderlag på grund av skattebortfall, S = tillskott av skatteunderlag enligt det nya

Tabell 5. Utdebiteringsbehov i primärkommunerna för vissa kostnader som påverkas av geografiskt läge och bebyggelsestruktur Kr/skr

	Genom- snitt	Högst	Lägst	Utdebiterings- skillnad
Byggnads- och underhållskostnader	7:99	9:59	7:83	1:76
Transportkostnader	0:33	0:70	0:32	0:38
Uppvärmningskostnader	0:82	0:97	0:75	0:22
Kostnader för kallortstillägg	0:03	1:30	-	1:30
Vatten- och avloppskostnader	0:94	2:89	0:14	2:75
Kostnader för gator, vägar och parker	2:51	3:05	0:80	2:25
Kostnader för kollektiv trafik och skolskjutsar	1:09	4:18	0:03	4:15
Kostnader för fritidshus	0:02	0:83	-	0:83
Vissa ospecificerade kostnader	0:02	0:40	-	0:40
	13:75			

Tabell 6. Utdebiteringsbehov i primärkommunerna för vissa åldersberoende kostnader. Kr/skr

	Genom- snitt	Högst	Lägst	Utdebi- terings- skillnad
Service till pensionärer	2:24	3:91	0:44	3:47
Grundskola				
– låg- och mellanstadium	2:80	4:65	1:78	2:87
– högstadium	1:68	2:53	1:10	1:43
Förskolans deltidsgupper	0:40	0:82	0:23	0:59
Statskommunala bostadsbidrag och kommunala bostadstillägg till folkpension	1:48	2:34	0:60	1:74
Barnomsorg	1:42	2:93	0:56	2:37
	10:02			

Källa: KEU, SOU 1977:7, s 276.

skatteutjämningsystemet, U = kommunens utdebitering beräkningsåret. För 1981 fastställde länsstyrelserna totalgarantin för kommunerna i de olika länen enligt tabell 7.

Utvärdering

Skatteutjämningsbidraget bygger på ett par förutsättningar som är värda ett närmare studium. Dels förutsätts att variationer i kommunala kostnader hänger samman med skattekraft, opåverkbara faktorer och ambitionsnivå. Dels förutsätts att man identifierat de viktigaste slagen av opåverkbara faktorer. Till grund för dessa antaganden ligger knappast utförliga och systematiska studier av kommunala utgifter och dess variationer. Skatteutjämningsbidraget skall resultera i lika service för samma kostnad, men det är inte klart hur denna servicemålsättning hänger samman med variationer i kommunal budgetering. Det finns en rad faktorer som kan påverka kommunala servicenivåer och kommunala kostnader som de olika utredningarna ej beaktat: effektivitet i administrationen, politiska förhållanden, kapitalstockar, invandrarantal osv. Vidare är identifieringen av kostnaderna för opåverkbara faktorer öppen för kritik. De index som används bygger på förutsättningar som inte passar alla kommuner. Ett alternativt angreppssätt är att i stället för index arbeta med faktiska kostnads- och serviceskillnader mellan olika kommuner.

Det allmänna statsbidraget eller skatteutjämningsystemet är baserat på ett kommunkostnadsindex, som vi

betecknar med "KI". KI är framräknat med en uppsättning kalkyler, dvs med kalkylmetod. Gällande KI är till del ett resultat av KEU:s arbete och denna utredningsförslag till dels grundgaranti dels totalgaranti. Vid statsmakternas beslut om gällande KI gjordes vissa ändringar visavi KEU:s förslag. Nedan beaktas enbart gällande KI enligt SFS 1979:362 när det gäller jämförelser mellan faktiska kostnader för kommunal verksamhet samt de kalkylerade kostnader på vilka statsbidraget beräknas. Vid analysen av KI har självfallet KEU:s sätt att arbeta beaktats, men siffrorna vad gäller KI avser gällande KI och inte KEU:s förslag till ett kommunkostnadsindex. Med hjälp av kostnadskalkyler för 13 kostnadsposter skattar eller beskriver KI de *exogena* (opåverkbara) kostnaderna i de kommunala ekonomierna. *Analysenheten*, eller den storhet som man alltså undersöker och jämför egenskaper hos, är alltså *kommuner*. KI redovisar för varje kostnadspost en exogen per capita kostnad och det utdebiteringsbehov som denna kostnad resulterar i. I KI har dessa kalkyler sammanförts i ett totalgarantital för varje kommun motsvarande utdebiteringsbehovet. Det är riktigheten i dessa tal för de olika kommunerna som här skall utvärderas. Låt oss se hur pass väl KI skattar opåverkbara kostnader i olika kommuntyper. Argumenteringen har logiskt sett fyra steg:

- 1) analys av KI:s skattningar för olika kommuntyper
- 2) analys av de faktiska kostnadsdifferenserna för samma kommuntyper
- 3) jämförelse mellan av KI skattade differenser och de faktiska differenserna

4) förklaring av jämförelsens resultat i relation till distinktionen mellan opåverkbara faktorer och ambitionsnivå.

Valet av kommutyper följer dels rankningen i KI som bygger på hypotesen att kommuner i norr präglas mera

än kommuner i söder av opåverkbara faktorer. Det är dock av intresse att se inte bara på den totala skillnaden mellan kommuner i norr (N = 67) och kommuner i söder (N = 212); för att nå en finare redovisning av hur olika kommuner förhåller sig till varandra när det gäller kostnadsdifferenser har vi även valt att arbeta med en indel-

Tabell 7. Skatteutjämningen 1982. Totalgarantin

Län	Totalgaranti för kommuner medel	lägsta	kommun	högsta	kommun
Stockholms	108.5	100	ex. Solna	115	ex. Ekerö
Uppsala	108.3	100	Uppsala	116	Håbo
Södermanlands	104.7	102	Oxelösund	108	Vingåker
Östergötlands	107.5	102	Linköping	113	Ydre
Jönköpings	105.6	102	Nässjö	111	Aneby
Kronobergs	108.6	104	Växjö	116	Lessebo
Kalmar	105.3	102	Kalmar	111	Högsby
Gotlands	118	-	-	-	-
Blekinge	104.6	103	Sölvesborg	107	Ronneby
Kristianstad	104.2	102	Båstad	109	Ö Göinge
Malmöhus	105.4	101	Lund	111	Staffanstorp
Hallands	103.8	101	Halmstad	108	Hylte
Göteborgs och Bohus	104.7	100	Uddevalla	114	Öckerö
Älvsborgs	105.4	100	Trollhättan	112	Dals-Ed
Skaraborgs	106.3	103	Skövde	116	Mullsjö
Värmlands	107.2	100	Karlstad	116	Forshaga
Örebro	106.8	102	Karlskoga	111	Nora
Västmanlands	104.7	100	Fagersta	110	Skinnskatteberg
Kopparbergs	109.1	102	Falun	123	Älvdalen
Gävleborgs	109.8	102	Gävle	113	Ljusdal
Västernorrlands	115.3	113	Härnösand	123	Sollefteå
Jämtlands	123.4	113	Östersund	126	Ragunda
Västerbottens	125.4	113	Umeå	134	Sorsele
Norrbottens	133.9	123	Piteå	145	Pajala

ning av kommunerna efter två storleksmått, invånareantal och ytstorlek. Valet av just dessa två faktorer kan motiveras dels med referens till litteraturen om kommunala kostnadsvariationer (Danziger 1978, Johansson 1982) dels utifrån resonemang i KEU om effekter av dessa faktorer på kostnadsnivån (SOU 1977:78, s 256). Gällande skatteutjämningsystem resulterar i ett antagande om betydande exogena kostnadsdifferenser mellan följande kommuntyper mätt i KI-poäng.

KI skattar den totala kostnadsdifferensen beroende av opåverkbara faktorer mellan kommuner i norr och kommuner i söder till 15.5 poäng, vilket motsvarar en per capita kostnad à 745 kr enligt 1981 års medelutdebitering och medelskattkraft, eller en utdebiteringsskillnad på cirka 2.40 kr. Det framgår klart i diagrammet att KI-poängen varierar med invånareantal och ytstorlek på så sätt att skillnaden mellan kommuner i norr och kommuner i söder inte är konstant. Differensen är störst bland glesbygdskommuner, eller 18.2 poäng. Spännvidden i KI:s poängsystem mellan kommuner i norr och kommuner i söder tycks vara störst bland de ystora kommunerna. Enligt KI kostar det mer att producera kommunal service i vissa kommuntyper – en merkostnad som KI skattar i den mån som den beror av opåverkbara faktorer: i cell 1: 455 kr/cap, i cell 2: 877 kr/cap, i cell 3: 96 kr/cap, i cell 4: 704 kr/cap, samt cell 6: 451 kr/cap. Hur pass korrekt är denna skattning av de exogena kostnaderna i kommunal verksamhet 1981?

Innan skatteutjämningsystemets kalkylerade kostnader relateras till de faktiska kostnaderna krävs två metodiska diskussioner. Å ena sidan kan man i fråga om skatteutjämningsystemets kostnadskalkyl välja att arbeta med antingen rena KI-poäng eller med hela bidraget. Den slutliga storleken på skatteutjämningsbidraget

beror ju i sista hand på den av kommunen själv satta utdebiteringssatsen, varför det slutliga bidraget kan vara något annorlunda än en summa som följer av kommunens KI-poäng. Vi väljer nedan att arbeta med det totala bidraget, därför att det torde vara helt klart att beräkningen av KI-poäng inte skett oberoende av kunskapen om de faktiska utdebiteringsskillnaderna och dessas effekter i ett totalt skatteutjämningsbidrag. Vidare kan anföras att utvärderingens resultat inte nämnvärt skulle påverkas om den baserades enbart på de i KI-poäng skattade kostnadstalen. Å andra sidan måste ett ställningstagande göras till vilken indikator på faktisk kostnad som skall läggas till grund för utvärderingen: bruttokostnad eller nettokostnad. Mot att använda nettokostnadsbegreppet talar dels att detta kostnadsbegrepp är beroende av hur en kommun väljer att fördela sina inkomster mellan skatter och avgifter, dels att skatteutjämningsbidraget skall kompensera för generell faktorers – geografiskt läge, bebyggelsestruktur och åldersstruktur – effekter på hela den kommunala budgeten. Vi citerar en passus ur propositionen för gällande system:

”Kommunernas och landstingskommunernas olika förutsättningar leder till stora skillnader i skattesatser och standard om de inte beaktas av staten. Detta gäller även för verksamheter till vilka speciella statsbidrag utgår, eftersom statsbidragen endast täcker en del av kostnaderna. För att utjämna skillnaderna behövs alltså ett allmänt statsbidrag som syftar till att utjämna de olika ekonomiska förutsättningarna.” (Prop. 1978/79:95, s. 45)

Bruttokostnadsbegreppet tycks vara det mest lämpliga att relatera till skatteutjämningsystemets skattningar av särkostnader över hela den kommunala budgeten. Hur

Diagram 1. KI för olika kommuntyper i norra och södra Sverige. Totalgaranti uttryckt som garanterad andel av medelskattkraften

	Cell 1 415 000 inv	Cell 3 15-50 000 inv	Cell 5 450 000 inv	Cell 7 Alla
41000 km ²	N 111.7 S 104.5	N 105.8 S 103.8	N S 104.3	N 119.4 S 104.1
41000 km ²	Cell 2	Cell 4	Cell 6	
	N 124.8 S 106.6	N 118.6 S 104.0	N 111.6 S 102.2	

Not: N = kommuner i norra Sverige (Norrland och Dalarna), S = kommuner i södra Sverige (Götaland och Svealand utom Dalarna).

Observera att inga kommuner i norra Sverige uppfyller villkoret för Cell nr 5.

skiljer sig den faktiska kostnaden för att producera kommunal service mellan våra kommuntyper? Tabell 8 har svaret.

Av tabell 8 framgår hur den faktiska kostnaden för att allokera kommunal service skiljer sig mellan våra kommuntyper. Faktiska kostnadsskillnader kan självfallet inte liksättas med kalkylerade opåverkbara kostnader, men det första steget i utvärderingsanalysen är att relatera faktiska kostnadsdifferenser till de av KI skattade kostnadsökningar som vållas av exogena faktorer. Vi kan konstatera att det föreligger en betydande faktisk differens mellan bruttokostnaden per capita för kommunal service mellan kommuner. Differensen mellan norr-söder är hela 1061 kr. Tittar man på de olika kommuntyperna finns en ännu kraftigare differens i befolkningsmässigt små men ytstora kommuner, eller 2 173 kr per capita. Däremot återfinns inte skillnaden norr-söder när man kommer till kommuntypen befolkningsmässigt medelstor på liten yta. Mycket liten är skillnaden i typen befolkningsmässigt stora och ytstora kommuner. I genomsnitt kostar kommunal service brutto 11 270 kr per capita. Som framgår är kostnaden i traditionella storstadskommuner av typen Norrköping och Västerås betydligt över snittet.

Låt oss nu ta steget att jämföra KI:s kalkylerade kostnader för kommunerna i våra huvudgrupper med faktiska kostnader för just dessa grupper av kommuner enligt skatteutjämningsystemets utfall. På så sätt kan alltså KI utvärderas: beräkna först den faktiska kostnadsskillnaden mellan kommuner i grupperna; då erhålls ett tal som säger hur pass mycket dyrare kommunal verksamhet i genomsnitt i en grupp än i en annan; observera att vi talar om analysenheten kommunala ekonomier och måttet är per capita kostnad i varje kommun. Att vi valt just detta mått beror helt enkelt på att det går att jämföra med KI. Beräkna i nästa steg hur stor kostnadsskillnaden är mellan de olika kommuntyperna enligt KI, baserat på KE-U:s kalkylmetoder; då erhålls ett tal som säger hur mycket mer kommunal verksamhet kan kosta, vilket ju KI omräknar i ett speciellt tal i totalgarantin. Vi har nu två tal, det ena anger hur stor den faktiska kostnadsskillnaden är mellan typerna medan den andra anger hur stor KI menar att denna är. Tag nu skillnaden mellan dessa två tal, det faktiska talet och KI:s tal. Om skillnaden mellan dessa tal är stor kan KI ifrågasättas.

Det framgår av tabell 8 att KI ej täcker in skillnaderna i kommunala kostnader mellan kommuner i norr och kommuner i söder; differensen mellan det skattade talet och det faktiska talet för dessa två kommuntyper är 242 kr per capita. För att KI skall täcka in hela den faktiska kostnadsdifferensen måste spännvidden ökas med ca 5 KI-poäng – en icke obetydlig justering av skatteutjämningsystemet. Beaktar man dessutom att tilldelningen i

skatteutjämningsmedel baserat på KI-poängssystemet i slutändan innehåller en effekt av utdebiteringsskillnaderna på så sätt att en högre utdebiteringssats ger ett högre skatteutjämningsbidrag, allt annat lika, måste slutsatsen bli att spännvidden borde ökas ytterligare eftersom utdebiteringen är högre i norr än i södra Sverige. Nästa fråga blir självfallet om just hela den faktiska differensen skall täckas av en kalkyl för exogena kostnader. Innan vi tar upp denna andra fråga bör skillnaderna mellan de andra typerna av kommuner kort kommenteras.

Betydligt kraftigare blir avvikelserna mellan KI:s skattningar och verkligheten när man nedfördelar kommuner i norr och söder på subgrupper. Speciellt anmärkningsvärd är skillnaden mellan skatteutjämningsbidraget och den faktiska kostnadsdifferensen mellan kommuner i norr och kommuner i söder inom typen befolkningsmässigt små men ytstora – 1 402 kr per capita. Samma förhållande, låt vara mindre drastiskt, är att återfinna inom typen befolkningsmässigt medelstora med stor yta. Omvänt gäller att kommuner i norr erhåller högre kompensation än vad den faktiska kostnadsdifferensen implicerar inom typen befolkningsmässigt medelstor med liten yta samt typen befolkningsmässigt stora med stor yta. Uppenbart förhåller det sig så att beräkningsmetoderna bakom KI-poängen felaktigt skattar särkostnaderna för kommunal service.

Vi kan nu konstatera efter de tre första stegen i utvärderingsanalysen att skatteutjämningsystemet med dess bas i KI inte förmår att korrekt skatta kostnadsskillnader mellan olika typer av kommuner. Avvikelseerna är i vissa fall att betrakta såsom betydande. För att kunna påstå att KI ändå är i sina huvuddrag korrekt måste man kunna göra gällande att den faktiska kostnadsskillnaden ej blott uttrycker opåverkbara faktorerers effekt utan att vi här har klara variationer i servicenivå som beror av olika ambitionsnivå. För kostnader som vållas av dylika endogena faktorer skall ju enligt principerna för skatteutjämnning ingen kompensation utgå från staten. Slutsteget blir då att diskutera om KI går att upprätthålla genom att man kan påvisa servicevariationer som svarar mot kostnadsvariationerna.

Dimensionering och tillgänglighet

Kommunal service är ett program för en grupp nyttjare. Servicenivå måste då hänga samman med utformningen av programmet – dess *dimensionering* – och med dess *tillgänglighet* – hur pass väl ett program tillfredsställer ett behov hos kommunmedborgare. Dimensionering utan koppling till ett nyttjande är i ett serviceperspektiv meningslöst; och en tillgänglighet som inte påverkas av

Tabell 8. Kostnads- och servicedata för kommutyper enligt diagram 1

		Cell 1	Cell 2	Cell 3	Cell 4	Cell 5	Cell 6	Cell 7
Budgetomslutning per cap brutto -78	N	7.628	8.522	8.084	8.303		9.025	8.425
	S	6.706	6.861	7.662	7.658	9.404	8.799	7.423
Skatteutjämnings- bidrag per cap -78	N	700	1.499	395	830		468	1.090
	S	464	665	164	328	8	25	302
Budgetomslutning per cap brutto -81	N	10.698	12.063	11.357	12.220		13.203	12.072
	S	10.060	9.890	11.380	11.012	14.074	13.039	11.011
Budgetomslutning per cap netto -81	N	5.906	7.095	6.361	6.854		6.759	6.847
	S	5.651	5.811	5.884	5.912	6.509	6.162	5.843
Skatteutjämnings- bidrag per cap -81	N	1.542	2.303	895	1.517		716	1.744
	S	1.273	1.532	650	1.023	163	334	925
KI-kalkylerad ¹ kost- nad per cap -81	N	5.366	5.998	5.082	5.700		5.364	5.740
	S	5.022	5.121	4.986	4.996	5.011	4.913	5.003
Vattenreningskapa- citet m ³ /invånare	N	238	264	213	298		245	268
	S	321	173	226	192	140	173	261
Vattenledningarnas längd m/invånare	N	7.79	10.37	9.56	9.83		8.05	9.71
	S	9.19	5.63	4.52	5.83	4.28	3.90	6.58
Andel anslutna till kommunalt vatten %	N	78.0	53.5	81.0	79.6		89.7	68.3
	S	57.0	51.0	81.3	79.7	92.3	90.5	69.9
Avloppsreningskapa- citet m ³ /invånare	N	353	696	477	461		421	545
	S	401	238	417	386	393	304	391
Avloppsledningarnas längd m/invånare	N	7.39	9.80	10.73	9.83		8.51	9.40
	S	11.43	6.95	5.88	5.83	6.37	4.27	8.39
Andel anslutna till kommu- nal avloppsrening %	N	71.2	54.2	81.0	76.4		86.4	66.9
	S	57.3	51.3	81.3	79.5	93.5	90.3	70.1
Antal elever per skolenhet	N	164	93	220	154		233	124
	S	174	105	262	196	360	276	220
Lokalyta i skolor m ² /elev	N	14.0	17.1	11.7	12.5		13.8	14.8
	S	11.5	13.1	11.0	12.0	12.7	10.8	11.5
Elever per klass lågstadiet	N	17.2	15.6	25.8	18.9		18.3	17.6
	S	19.1	17.2	20.3	19.5	20.6	20.1	19.6
Elever per klass mellanstadiet	N	21.4	18.0	23.1	20.1		25.4	20.1
	S	21.9	19.5	22.9	25.8	24.0	22.5	22.9
Hemsamaritverksamhet andel berörda äldre %	N	26.1	31.8	25.8	31.1		27.3	30.1
	S	18.4	23.9	21.5	24.5	27.0	23.3	20.9
Hemhjälpstimmar ² per vårdtagare	N	247	269	223	244		260	257
	S	208	211	194	224	191	223	205
Ålderdomshem ² plats- ser per 1000 äldre	N	48	54	46	51		42	51
	S	55	62	49	54	38	43	52
Daghem ² per barn 0-6 år	N	88	84	140	131		180	110
	S	99	67	161	105	269	183	133

Noter: 1) Beräknad utifrån medelskattekraft och medelutdebitering. Här bortses från egen skattekraft. 2) Data från årsbok för Sveriges kommuner, 1982.

dimensionering torde vara svår att finna. Två egenskaper hos servicenivå är: dimensionering och utnyttjande. Hur är dessa egenskaper relaterade i en analys av några *kvantitativa* indikatorer, vilka anknyter till de indikatorer som användes vid skatteutjämningsystemets konstruktion för att skatta opåverkbara kostnader.

Resonemang i det följande bygger på vissa förutsättningar, nämligen att kvalitén på servicen är jämförbar över kommunpopulationen samt att behoven är någorlunda jämt fördelade och därmed efterfrågan på kommunal service. Egentliga indikatorer för att belysa att så är fallet saknas i vårt material. Däremot är det otvivelaktigt så att de flesta av de här undersökta serviceprogrammen är utformade i enlighet med normer utfärdade av olika statliga myndigheter. Med kombinationer av stimulans och tvång förmår staten kommunerna att bygga ut barnomsorg i förhållande till vissa kriterier som antas spegla behoven. Förhållandet är detsamma vad gäller t. ex. vatten och avloppsreningsverk. Naturligtvis kan uppställda kriterier kritiserats för att ge alltför grova uppfattningar om faktiska behov men det är ändå tveksamt om det i sin tur skulle leda till systematiska avvikelser gentemot de variabler vi använt här för uppdelning av kommunerna i subgrupper. Vi kan självklart inte heller hävda att vår analys *inte* påverkas av systematiska olikheter i kvalitén på den kommunala servicen men även här gäller att normstyrningen mycket starkt verkar i riktning mot en enhetlig utformning av de verksamheter som undersökts. Denna effekt förstärks också därför att kommunerna ofta anlitar samma arkitekter och samma entreprenörer vid byggande av olika anläggningar samt att personalutbildningen är mycket enhetlig.

Om kommuner med större programkostnader har högre servicenivå, har då dessa kommuner både högre dimensionering och en större tillgänglighet? Låt oss titta på ett av de större kommunala programmen, vattenförsörjning och avloppsrening. Det servicemått som mäter dimensioneringen av vattenförsörjningen är dels vattenledningslängd, dels reningskapaciteten. Ser man till den totala dimensioneringen är den större i norr än i söder, men detta gäller endast för de yttora kommunerna eftersom förhållandet är det omvända i de till ytan små kommunerna. Samma förhållande, fast än mer markerat, framträder om man ser till vattenledningslängden uttryckt i meter per invånare. Som mått för utnyttjandet använder vi andelen invånare anslutna till den kommunala vattenförsörjningen. Här är skillnaderna små men med en genomgående lägre grad anslutna i norr än i söder utom i cell 1 i vilken det omvända förhållandet råder. Ett klart samband tycks stå att finna mellan å ena sidan hög reningskapacitet och långa vattenledningar och å andra sidan en låg andel av befolkningen som är ansluten till den kommunala vattenförsörjningen. Detta

förhållande visas mest tydligt i jämförelsen yttora mot yt små kommuner (tabell 8).

Dimensioneringen av avloppsreningen mäts genom ledningsnätets omfattning och avloppsreningskapacitet. Det visar sig att dimensioneringen nästan genomgående är större i de norra kommunerna än i de södra, men cell 1 avviker från mönstret. Ser man i stället till utnyttjandet som mäts som andelen anslutna till kommunal avloppsrening är skillnaderna mellan kommuner i norr och i söder betydligt mindre. Den enda cell som visar en klar skillnad är ännu en gång cell 1. Vad gäller utnyttjandet kan man hellre avläsa en storleksdimension: ju större kommunerna är desto större andel av befolkningen är ansluten till den kommunala avloppsreningen. Cell 2 visar en markant högre kapacitet för norrländska kommuner utan att dessa når upp ens i närheten av genomsnittet vad gäller andelen anslutna invånare (tabell 8).

Två andra kostsamma program i en kommunal budget är skolor och äldreomsorg, vilka liksom vatten- och avloppsreningsprogrammen figurerar i KI. Hur ser servicenivåerna ut för dessa program? Dimensioneringen av skolorna visar även den ett genomgående mönster. Av antalet skolor och lokalyta i förhållande till elevantalet framgår att i varje kommuntyp är dimensioneringen större för kommuner i norra Sverige. Kommunernas befolkningsstorlek tycks också innebära klara skillnader när det gäller att dimensionera för skolor; större kommuner har lättare att fylla skolklasserna till en rimlig nivå.

Under rubriken äldreomsorg samlar vi hemsamaritverksamhet och vård vid ålderdomshem, eftersom dessa serviceutbud kan vara i någon mån kompletterande. För hemsamaritverksamheten gäller att kommuner i norra Sverige når ett betydligt större antal äldre med denna typ av service än motsvarande kommuner i söder. Samtidigt visar det sig att kommunerna i norr har ett större utbud av hjälptimmar per vårdtagare. När det gäller institutionsvården råder däremot ett omvänt förhållande; kommuner i söder har ett något större antal platser vid ålderdomshem än kommuner i norra Sverige. Sammanfattningsvis tycks det här vara fråga om prioriteringsskillnader, man väljer i vissa typer av kommuner att satsa på vård av äldre i hemmet medan andra kommuner har en mer utbyggd institutionsvård.

Det första ledet i utvärderingen av KI bestod av en jämförelse mellan faktiska kostnadsskillnader och av KI skattade kostnadsdifferenser. Avvikelsena mellan faktiska kostnader såsom de framträder i kommunala bokslut enligt Finansstatistiken och av KI skattade kostnader enligt kalkylmetodik är så stora att man måste ifrågasätta KI. Motargumentet blir då att det här är fråga om endogena kostnader – kostnader som kommunerna själva kan kontrollera. Medan KI skulle ha skattat den

exogena kostnadsdifferensen rätt, är den resterande skillnaden mellan KI och boksluten att tolka som en av servicenivå betingad kostnadsdifferens. Denna argumentering skulle stödja KI:s riktighet. Andra ledet i utvärderingen av KI är just att undersöka denna argumentering teoretiskt och empiriskt.

En kort sammanställning av de resultat som redovisats i fråga om servicenivåer ger vid handen att det i kommuner i norr finns en högre kapacitet för vissa program såsom vatten och avlopp, skolor och hemsamaritverksamhet. Men resultaten visar också att det finns viktiga kommunala serviceområden där kommuner i söder har en större kapacitet än kommunerna i norr: exempelvis ålderdomshem och daghem. Det finns således ingen enhetlig bild vad gäller kapacitet eller dimensionering för service. En ännu starkare invändning mot argumentet att den faktiska kostnadsskillnaden till väsentlig del uttrycker en självvald servicenivåskillnad är att finna i en annan aspekt på den kommunala servicen. För kommunmedborgaren är det naturligtvis lika viktigt att kunna utnyttja den service som kommunen erbjuder som att veta att det finns kapacitet så det räcker. Kommunal service är inte bara dimensionering av ett utbud utan den innehåller även en efterfrågesida som kan belysas med data om utnyttjandegrad. Ju mera tillgänglig den kommunala servicen är desto bättre tillvaratas kapaciteten, allt annat lika. Vi kan då konstatera att den högre dimensioneringen av utbudet från vissa typer av kommuner *inte* resulterar i någon högre tillgänglighet. För många av de program som här studerats är förhållandet snarare det omvända; trots en relativt sett större kapacitet i framförallt många kommuner i norr når man i samma kommuner ofta ett mindre antal konsumenter.

Förklaringen till det negativa sambandet mellan dimensionering och tillgänglighet kan sökas med hjälp av några bakgrundsfaktorer. Om vi frågar om den uppdelning i kommuntyper som vi tidigare använt och prövat några enkla linjära samband kan de skilda förutsättningarna för kommunal verksamhet ytterligare belysas. Följande korrelationer föreligger mellan variabeln tätortsgrad och några indikatorer på kapacitet respektive utnyttjande (tabell 9).

Tabell 9. Samband mellan kommunernas tätortsgrad och mått på kapacitet respektive utnyttjande. Pearsons r

Tätortsgrad	Kapacitet		Utnyttjande	
	V	AV	V	AV
	- .51		+ .34	
		- .52		+ .36

Not: V = vattenrening, AV = avloppsrening.

Sambanden är inte speciellt starka men de pekar dock i en viss riktning. Med ökande tätortsgrad följer en relativt sett mindre kapacitet, här mätt som kapacitet för vatten och avloppsreningsanläggningar. Däremot är tätortsgrad positivt korrelerad med utnyttjande, dvs. andelen anslutna till kommunal vattenförsörjning och avloppsrening ökar med stigande tätortsgrad. Mönstret är detsamma för andra program där mått föreligger som kan sägas ansluta till begreppen kapacitet och tillgänglighet. Att resultaten pekar i denna riktning är kanske inte förvånande men det belyser ytterligare varför kostnadsskillnaderna är så markanta om man jämför kommuner med liten yta med verkligt ystora kommuner. Utan att dra alltför långtgående slutsatser kan man anta att tekniska begränsningar medför svårigheter att rätt kunna dimensionera anläggningar av typen avloppsreningsverk för ett litet antal konsumenter samtidigt som en spridd bebyggelse ytterligare fördyrar anslutningarna.

För skolans del föreligger inga utnyttjandemått och därför skall endast antydast att avstånd även här kan innebära begränsningar. Skolskjutsar kan inte tillgripas på alltför långa avstånd samtidigt som det förutom tekniska dimensioneringsproblem här kan tänkas att befolkningsminskningar resulterar i färre elever i förhållande till en existerande kapacitet. Avstånden inom kommunerna och befolkningens fördelning på tätort eller glesbygd torde ha betydelse för utbudet även vad avser deltidsskolor och åldringsvård. Placering av en deltidsskola i ett tätt befolkat område medför möjligheter till dubbelutnyttjande av lokalerna. Inom åldringsvården kan formerna sägas ha anpassats till de förutsättningar som gäller genom att norrlands-kommuner prioriterat en mer lätttröglig hemsamaritverksamhet medan kommunerna i söder lagt större tyngdpunkt vid institutionsvården.

Våra resultat stöder ej tesen att KI riktigt uppskattat kostnadsskillnaderna mellan olika typer av kommuner, ty skillnaderna kan inte förklaras med någon motsvarande olikhet i fråga om självvald service. I syfte att nå samma tillgänglighet och utnyttjande tvingas kommuner ofta till en högre dimensionering som driver upp kostnaderna betydligt mer än vad KI beräknat dessa till. Dimensionering är kostnader: ju högre dimensionering ju högre kostnader är en generellt giltig princip. Kommunal service är inte bara en uppsättning verksamheter av en viss dimensionering; dimensioneringen är medlet medan utnyttjande och tillgänglighet är målet. En stor dimensionering behöver inte betyda en hög kommunal service; tvärtom, det kan vara så att en kommun av olika faktorer som man ej kan påverka tvingas välja en högre dimensionering på olika verksamheter för att nå ett visst

mått av tillgänglighet och utnyttjande vilket andra kommuner kan nå genom en lägre dimensionering därför att förutsättningarna för kommunal verksamhet är mera gynnsam.

Jan-Erik Lane
Tage Magnusson

Abstract

The general state grant oriented towards the equalization of the local government tax rates is a public policy program based on an ingenious technology. Since the program is of importance to the revenue side of the local government economies it is pertinent to inquire into the correctness of its technology. Two basic assumptions behind the general state grant are evaluated in the paper: the ambition to cover those costs that follow from uncontrollable factors on the one hand and the idea that differences in service outputs may be attributed simply to controllable choice on the part of the local governments on the other hand.

Demokratiets sosiale forutsetninger

Innledning

Statsvetenskaplig Tidsskrift har bedt meg ta et kort tilbakeblikk på debatten som har pågått i norsk samfunnsforskning om demokratiets sosiale forutsetninger. Denne debatten har vært fokusert om betingelsene for politisk deltakelse, og har til dels hatt høy intensitet, sett med adstadike nordiske akademikerøyne. Det siste skyldes delvis at viktige innkast i diskusjonen er kommet fra den adskillig friskere nord-amerikanske universitetstradisjonen, hvor det er mer vanlig så og si å komme feiende inn i den søvnige midt-vesten-byen til hest, hvirvle opp en masse støv og skyte fra hoften.

Det er ti år siden min bok om *Fjerndemokratiet* (1973) kom ut, og bidro til en fagdebatt som etter hvert også ble skriftlig. Den viktigste kritikken finnes selvsagt i William M. Laffertys bok *Participation and Democracy in Norway* (1981), men direkte bidrag til argumentasjonen er publisert i såvel *Scandinavian Political Studies* (Lafferty, 1978, Martinussen, 1979, Listhaug & Kindseth, 1979 og Rose & Waldahl, 1982) som i *Tidsskrift for samfunnsforskning* (Hellevik, 1978 og 1983). De to nevnte bøker er også omtalt i tidsskrifter og aviser. Det er dessuten lagt fram nytt empirisk materiale av direkte

relevans for debatten, bl. a. av Allardt (1975), Hernes & Martinussen (1980) og Olsen & Sætren (1980).

Spissformulert hevder *Fjerndemokratiet* (heretter FD) at den politiske deltakelsen i Norge er lav, at politisk passivitet og følelse av avstand og avmakt overfor beslutningstakerne dominerer i befolkningen, at de aktivitetene som tross alt forekommer med visse unntak er sosialt skjevfordelt, og at alt dette må forstås som utslag av en utbredt politisk fremmedgjøring. Med en like klar spissformulering kan vi si at *Participation and Democracy in Norway* (heretter PDN) påstår at denne avlivningen av myten om det norske demokratiet selv er blitt en myte, og at FD gir et feilaktig bilde av tilstanden omkring 1970.

Min oppfatning er at kritikken og forskningsresultatene som er lagt fram det siste tiåret nok har modifisert bildet litt, at det kanskje ikke er like treffende å snakke om et fjerndemokrati i 1980-årene som i 1960-årene, men at politisk passivitet og systematisk ulikhet i deltakelsen var og er riktige betegnelser på hovedtendensen i de politiske prosesser i Norge. Når det kan være så stor uenighet om dette, skyldes det dels ulikhet i analyseperspektiv og oppfatninger av politikk og politisk deltakelse, dels forskjeller i tolkninger av empirien. Det er bare mulig å gå inn på noen hovedpunkter i debatten her.

Forskjeller i utgangspunkt

FD starter med å skissere et demokratiideal som innebærer kontinuerlig påvirkning og kontroll av politiske beslutningstakerer fra samfunnsmedlemmenes side. Dette krever et visst nivå av politisk aktivitet, og at aktiviteten ikke er sosialt skjevfordelt. Det antas så at slik deltakelse – og dermed potensiell politisk innflytelse – krever politiske ressurser hos den enkelte. Jo lengre ned i det sosiale statushierarkiet man kommer, dess mindre vil tilgangen på slike ressurser som informasjon og formuleringsevne, kobling til politiske kommunikasjonskanaler, økonomisk styrke, selvtillit m. m. være. Disse personlige ressursene springer direkte ut av f. eks. organisering og utdanning, som dermed også blir å betrakte som politiske ressurser. På denne måten vil både aktivitetsnivået reduseres til under det ønskelige, og deltakelsen vil bli skjev.

Kritikken av dette utgangspunktet har gått ut på:

- at idealet slik det tolkes i FD er urealistisk
- at tankegangen om politiske ressurser er instrumentalistisk og overser at politiske systemer også er ekspressivt pregete fellesskap
- at politikk avgrenses for mye til offentlige beslutningsprosesser
- at politisk deltakelse på grunn av de to sistnevnte svakheter får en uhensiktsmessig avgrensning.

En del av disse kritiske drøftingene har nok noe for

seg, og i etterpåklokskapens lys er det lett å se at både ideal-realist-tenkningen og resonnementene om grasrotinnflytelse burde vært utdypet og nyansert. Jeg tenker ikke her bare på at det komparative perspektivet burde vært inkludert, og at det norske systemet isåfall ville bli å betrakte som et av de mest velutviklede demokratiene som eksisterer. I tillegg kunne selve deltakelsesbegrepet vært bedre presisert. Da ville både en del skinnuenighet om instrumentalistiske/individualistiske vs. ekspressive/kollektivistiske elementer vært ryddet av veien, og uenigheten i vurderingen av det faktiske deltakelsesnivået kommet bedre fram.

Ordet "fjerndemokratiet" er først og fremst brukt som betegnelse på store deler av befolkningens *opplevelse* av politikk som noe fjernt og fremmed, altså som en karakteristikk av den norske politiske kultur (FD, s. 116). I den delen av FD som behandler fremmedgjøring – som har vært lite framme i debatten – blir nettopp det politiske system som kollektiv beskrevet. Men i boka skiller jeg skarpt mellom folks *holdninger* og politiske roller og deres *faktiske deltakelse*. En vurdering av *både* den dominerende opplevelsen av fremmedgjøring og *passiviteiten* ligger til grunn for det hovedbildet som FD gir.

Deltakelsesnivået

Debatten har i stor grad dreid seg om selve deltakelsen. Kritikken har gått ut på at den både er for snevert og for vidt definert. Det snevre er bl. a. at jeg ikke har inkludert nok spørsmål om aktivitet i den korporativpluralistiske kanalen, og det er en svakhet som boka gjør oppmerksom på. Men jeg er sterkt uenig i å regne *medlemskap* i organisasjoner som politisk deltakelse – da inkluderer man en stor andel passive medlemmer som deltakere, og fotballspill, misjonsmøtevirksomhet og brodering blir en vesentlig del av den politiske aktiviteten i Norge.

Det kan også sies at en instrumentalistisk tilnærming medfører for strikt avgrensning av politisk deltakelse. Dette er nok mulig, og framtidige undersøkelser bør registrere ekspressive aktiviteter av forskjellig slag, men passe på at det er *aktiviteter* det dreier seg om. Blant disse mener jeg mye av folks deltakelse i politiske diskusjoner i familien, blant venner og på arbeidsplassen hører hjemme, sammen med å holde seg orientert om politikken ved bruk av massemedienes stoff om det politiske liv. I FD har jeg mål for begge deler, men Lafferty ser bort fra dem i sin kritikk av fordelingen av deltakelse. Jeg mener en definisjon av politisk *deltakelse* som ekskluderer politisk diskusjon, men inkluderer f. eks. medlemskap i borettslag, er lite fruktbar.

Det er selvsagt riktig at vurderingen av deltakelsesnivået er avhengig av *hva man spør om*. Her er kritikken

mot FD berettiget, i den forstand at vi spurte om altfor få aktiviteter i intervjuet, og dermed åpnet for få svarmuligheter for de intervjuede. Skulle FD komme i ny utgave (hvilket den neppe skal) ville jeg i samsvar med denne erkjennelse, revidere beskrivelsen av deltakelsesnivået på slutten av kapittel 2.

En av grunnene til at nye opplag av FD er mindre aktuell, er at det bilde en får av den politiske deltakelsen også kommer an på *når man spør*. Det er tegn som tyder på at deltakelsesnivået har økt siden 1969 i Norge. Grunnene til dette er bl. a. at striden om norsk medlemskap i EEC i begynnelsen av 1970-årene var et kraftig mobiliseringsinstrument – som innebar en politisk bevisstgjøring og læring med varige virkninger –, og at det gjennomsnittlige utdanningsnivået i befolkningen har økt kraftig siden 1960-årene.

Bildet av deltakelsen avhenger også klart av *hvordan man spør*. Knyttes spørsmålene til f. eks. én bestemt valgkamp eller til påvirkning av bestemte organer, blir det registrert lavere deltakelse enn om spørsmålene gjelder om man "plejer" eller "noen gang" har vært aktiv på den eller den måten. Flere av spørsmålene bak FD var av den første typen.

Endelig vil vurderingen av deltakelsesnivået variere med *hvor mange ganger man spør*. Rose & Waldahl (1982) har tydelig vist hvordan *den enkeltes* deltakelses-skåre øker når hun eller han blir spurt tre ganger over en åtte-årsperiode. Ser vi bort fra valgdeltakelse og politisk diskusjon, er det imidlertid fortsatt mellom 70 og 90 prosent som *ikke* har vært aktiv for de øvrige sju deltakelsesformene undersøkelsen deres omfatter. Og kartlegging av den enkeltes deltakelse over tid sier ikke noe direkte om aktivitetsnivået på et gitt tidspunkt.

Den sosiale fordelingen av deltakelsen

FD påstår at politisk deltakelse er sosialt skjevfordelt, og gir et bilde av det politiske system som de organisertes og etablertes samfunn. Det betyr at deltakelsen i tydelig grad følger lagdelingen og øker med stigende sosial status, men at denne tendensen motvirkes av den politiske og faglige organiseringen av deler av de lavere sosiale lag. PDN hevder at sammenhengen mellom aktivitet og posisjonelle ressurser som yrkesstatus, økonomisk evne og utdanning er overdrevet, særlig hvis en inkluderer folks deltakelse i organisasjonslivet.

Når uenigheten på dette punkt skal vurderes, er det viktig å skille mellom *fordeling* og *forklaring* av eventuelle sammenhenger. Kritikken i PDN er vesentlig empirisk, og dreier seg dels om målingen av deltakelse (diskutert ovenfor), dels om størrelsen på de ulike korrelasjonskoeffisientene som brukes *til oppsummeringer* i FD. Mange av detaljene i denne kritikken har nok noe for seg, men ikke i alle sammenhenger kan de tjene som

begrunnelse for i stor grad å se bort fra ytterligere to av de fem deltakelsesformene FD opererer med (diskusjon og massemediabruk ble som nevnt definert ut allerede innledningsvis). Igjen står valgaktivitet o.l., som FD understreker er forholdsvis uavhengig av den enkeltes sosiale ressurser, av flere gode grunner.

Men ingen statistiske spissfindigheter kan argumentere bort følgende enkle fakta om *fordelingen* av den politiske deltakelsen i 1969:

- Deltakelse i direkte aksjoner for å påvirke saker til behandling i lokale eller sentrale politiske organer øker jevnt fra 6 prosent i de laveste sosiale lag til 27 prosent i de øverste sosiale lag (dvs. en fire-femdobling).
- Aktiviteten i politiske organisasjoner (inkludert yrkesinteresseorganisasjoner) øker fra 22 prosent i de laveste sosiale lag til 44 prosent i de høyeste sosiale lag (altså en fordobling).
- Valg- og kampanjeaktiviteten m. m. øker fra 6 til 30 prosent for menn, fra laveste til høyeste sosiale lag. For kvinner er tallene 6 og 16 prosent.
- Prosenten som diskuterer politikk i nærmiljøet ofte eller en gang i blant er 15 i de laveste sosiale lag, og øker jevnt til 45 i de høyeste sosiale lag (treddobling).
- Prosenten som svært eller noe aktivt søker informasjon om politikk og samfunnsliv øker fra 25 i de laveste sosiale lag til bortimot 70 i de høyeste sosiale lag.

Disse sammenhengene med generell sosial status stemte så godt med andre undersøkelser at jeg ikke tok dem med som tabeller i FD, men gikk direkte løs på de enkelte politiske ressursene. Her vises bl. a.:

- Husmødre med hjemmeværende barn deltar praktisk talt aldri i direkte aksjoner eller valg- og kampanjeaktiviteter. Deltakelsen stiger så med økende yrkesposisjon, og blant høyt utdannede selvstendig næringsdrivende er prosentene som deltar i disse to typer aktiviteter henholdsvis 47 og 29 prosent, mot gjennomsnittlig 12 og 16 prosent i velgerbefolkningen.
- Mens ca 10 prosent av de uorganiserte deltar i valg- og representasjonsarbeid er det 40–50 prosent av de best politisk organiserte som gjør dette, noe avhengig av utdanningsnivået. Deltakelsen i politiske aksjoner øker fra 3 prosent blant de uorganiserte til 23 prosent blant de best organiserte i gruppen med lav utdanning, og fra 12 prosent blant de uorganiserte til 41 prosent blant de organiserte i gruppen av høyt utdannede.

Det er rekker av slike fordoblinger, treddoblinger, fireddoblinger, femddoblinger osv. av deltakelsen fra ressursvake til ressurssterke grupper som fikk meg til å påstå at

deltakelsen er sosialt skjevfordelt. Disse samvariasjonene kan ikke trylles bort, men man kan spørre hvordan de skal forklares og fortolkes, om de skyldes variasjoner i andre, bakenforliggende faktorer m. m.

Forklaring av variasjonene i deltakelse

Min hovedforklaring av den sosiale skjevfordelingen tar utgangspunkt i forestillingen om politiske ressurser, slik den er skissert i avsnittet om "Forskjeller i utgangspunkt" ovenfor. I FD regner jeg også medlemskap i politisk viktige organisasjoner som en slik ressurs. Den blir framstilt som den viktigste, fulgt av frihet i yrkessituasjonen og utdanning (den siste med unntak for valg- og kampanjeaktivitet).

Ser vi debatten på dette punkt under ett, har den dreid seg om to hovedspørsmål:

- (1) Hva betyr mest av kjønn, organisering og sosial status for den politiske deltakelsen?
- (2) Er folks opplevelse av det politiske system og sin egen rolle i det mellomliggende variable?

I FD svarer jeg at organisering og statusressurser betyr mest, og at de til dels store kjønnsforskjellene i ganske stor grad skyldes ulik tilgang på politiske ressurser mellom kvinner og menn. Dette svaret er nyansert i avslutningsavsnittene i Hernes & Martinussen (1980). Det alternative synet er at kjønn og organisering er de eneste to forklaringsfaktorene det er verd å snakke om.

Etter min mening er det ikke lagt fram tilstrekkelig gode analyser til å gi et detaljert og velbegrunnet svar på spørsmålet om effekten av de ulike uavhengige variable. Men vi har gode nok indikasjoner på at statusressurser er viktige (Hernes & Martinussen, 1980, Olsen & Sæteren, 1980) og på at effektene av kjønn i stor grad er indirekte (Listhaug & Kindseth, 1979).

På det andre spørsmålet svarer FD ja og PDN et betinget nei, og begge dokumenterer i tillegg uavhengige virkninger av samfunnsborgernes politiske interesse og selvtillit. Andre analyser styrker tanken om politisk engasjement som en mellomliggende variabel (Listhaug & Kindseth, 1979) og de stemmer med en ganske overveldende utenlandsk litteratur, som også viser mange intrikate samspill og variasjoner. Også her imøteses nye data og nye analyser med spenning.

Hopningseffekter

Debatten om kumulativitet i den politiske deltakelsen er viktig fordi arten og graden av hopning avgjør om det norske politiske systemet skal betraktes som pluralistisk eller ikke. For lite eksplisitt drøfting av disse spørsmålene i FD har gjort meg til antipluralist i PDN, mens min oppfatning vel nærmest er "hverken-eller". Det jeg viser i FD, er:

- Når det gjelder *politisk aktivitet*, er det en viss tendens til at de som deltar på ett område også gjør det på andre. Hopningen er imidlertid ikke så tydelig at det er forsvarlig å lage en samleindeks for aktivitet, og den videre analysen bekrefter at det var klokt å operere med fem typer deltakelse. (Mer data kunne kanskje endret dette noe.)
- Heller ikke *politiske ressurser* er høyt korrelert. Riktignok er det tydelig sammenheng mellom det vi kan kalle statusressursene, men den politiske organiseringen er jevnt fordelt *blant menn* i de forskjellige yrkesgrupper osv., noe som sørger for en viss kompensasjon i den totale tilgangen på politiske ressurser.
- *Politiske holdninger* er derimot klart innbyrdes sammenhengende, i to knipper:
 - a) en dimensjon benevnt "fremmedgjøring", folks politiske engasjement og politiske selvtilit, og
 - b) en dimensjon benevnt "systemtillit", med innbyrdes sammenheng i folks vurderinger av ulike sider ved hvordan politikken fungerer. Fremmedgjøringen er ganske omfattende, men det er også systemtilliten.

Den formen for kumulativitet jeg snakker mest om i FD, er den som går ut på at vi ofte har additive effekter av politiske ressurser på den politiske aktiviteten. Noen ganger er det også en tydelig statistisk interaksjon, i den forstand at *kombinasjonen* av flere ressurser er nødvendig for at en viss type politisk aktivitet skal bli sannsynlig. De (få) som prøver å påvirke en bestemt politisk beslutning eller nominasjonen til et bestemt valg, har f. eks. ofte *både* en høy yrkesposisjon, tilgang til et effektivt organisasjonsnettverk, og et høyt informasjonsnivå.

FD gir ingen systematisk drøfting av konsekvensene for politisk innflytelse av de deltakelsesforskjellene som presenteres. Hellevik (1983) har i en interessant analyse vist at med de korrelasjonene som eksisterer og det deltakelsesnivået som alle nyere undersøkelser indikerer, vil forholdsvis små skjevheter i den politiske aktiviteten få tydelige politiske effekter.

Willy Martinussen

Referanser

- Allardt, Erik: *Att ha, att älska, att vara*, Argos Förlag, Lund, 1975.
- Hellevik, Ottar: "Kjønnforskjeller i politisk deltakelse", *Tidsskr. f. samfunnsforskning*, bd. 19, 527-547, Oslo, 1978.

Hellevik, Ottar: "Politisk deltakelse i Norge - begrenset og skjev?", *Tidsskr. f. samfunnsforskning*, bd. 24, 3-30, Oslo, 1983.

Hernes, Gudmund og Willy Martinussen: *Demokrati og politiske ressurser*, NOU 1980:7, Oslo.

Lafferty, William M.: "Social Development and Political Participation: Class, Organization and Sex", *Scandinavian Political Studies*, vol. 1, New Series, 233-254, Oslo, 1978.

Lafferty, William M.: *Participation and Democracy in Norway*, Universitetsforlaget, Oslo-Bergen-Tromsø, 1981.

Listhaug, Ola and Ola Kindseth: "Sex, Resources, and Political Participation: Direct and Indirect Effects", *Scandinavian Political Studies*, vol. 2, New Series, 373-383, Oslo, 1979.

Martinussen, Willy: *Fjerndemokratiet*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo, 1973 og 1978. Engelsk utgave 1977: *The Distant Democracy*, John Wiley & Sons, London, New York, Toronto.

Martinussen, Willy: "On the Inability of Seeing the Forest for the Trees", *Scandinavian Political Studies*, vol. 2, New Series, 179-182, Oslo, 1979.

Olsen, Johan P. og Harald Særen: *Aksjoner og demokrati*, Universitetsforlaget, Oslo-Bergen-Tromsø, 1980.

Rose, Lawrence E. and Ragnar Waldahl: "The Distribution of Political Participation in Norway: Alternative Perspectives on a Problem of Democratic Theory", *Scandinavian Political Studies*, vol. 5, New Series, 285-314, Oslo, 1982.

Historisk-materialistisk samfundsteori som ramme om studiet af internationale forhold

Imperialisme, kapitalens internationalisering og nationalstaten, det ulige bytte, verdensmarkedet, forholdet mellem center og periferi, de inter-imperialistiske konflikter, og flere andre internationale emner, har indtaget en fremtrædende placering i nyere marxistisk teoridannelse. I flere tilfælde er man nået ganske langt med analysen af disse problemer, og betydelige nye indsigter er vundet.

Alligevel er det som om en vis forvirring kan spores i den marxistiske diskussion af internationale problemstillinger. Dette skyldes selvfølgelig til dels, at marxismen har udviklet sig betydeligt med hensyn til antallet og karakteren af problemer der behandles, hvorfor det er blevet vanskeligere at bevare overblikket, ligesom det er sværere i al mangfoldigheden at se de fælles grundpositioner, der berettiger samgrupperingen under betegnelsen marxisme. For så vidt er "forvirringen" altså et tegn på styrke.

Når der alligevel er grund til at tale om en vis søgen og usikkerhed, er det dels fordi en række nye problemer trænger sig på, uden at der i de foreliggende teoridannelser er fuldt færdige retningslinier for, hvorledes de skal behandles i det historisk materialistiske perspektiv. Dette gælder f. eks. problemer vedrørende centerstaternes forhold til periferiens økonomiske udvikling, og måske endnu mere påtrængende hele spørgsmålet om øst-vest modsætningen og våbenkapløbet, som fredsbevægelsen har aktualiseret.

Men usikkerheden skyldes også, at der fortsat er uafklarede spørgsmål i den historiske materialisme, netop i forbindelse med analysen af internationale spørgsmål. Når f. eks. Giovanni Arrighi kan skrive, at "... in the present theoretical debate on imperialism no one is quite sure any more what is being discussed and why it is being discussed ...",¹ ja så må noget jo være galt.

På de følgende sider vil jeg argumentere for, at vi faktisk i den foreliggende historisk materialistiske teoridannelse² har en række elementer og synsvinkler, der tilsammen kan skabe den fornødne klarhed omkring disse spørgsmål, således at vi både ved hvad vi taler om, og hvorfor vi gør det. Det er altså min hensigt at indkredse hovedelementerne i den historiske materialismens grundlæggende paradigme for studiet af internationale forhold.

Dette forehavende beror på, om spørgsmålene i udgangspunktet stilles rigtigt. Derfor indledes der med en præsentation af nogle forskellige typer af teorier og begreber, der arbejdes med indenfor den marxistiske samfundsteori. Dernæst placeres internationale problemstillinger i forhold hertil. Så følger en kort redegørelse for, hvorledes nogle udvalgte nyere imperialismeteorikere har behandlet dette spørgsmål om begrebernes teoretiske status. Endelig skitseres det, hvorledes besvarelsen heraf medfører nogle teoretiske åbninger, der gør at forskellige nye problemstillinger kan indføres i den historiske materialisme. Med andre ord, hvorledes nye elementer kan inddrages uden at gamle positioner opgives, således at et kumulativt sigte med teoriudviklingen fastholdes.

1. En teoretisk distinktion

I marxistisk teoridannelse drages der en række skel mellem forskellige begrebstyper.³ Et af disse er den betydningsfulde distinktion mellem på den ene side teorier og begreber for rene produktionsmåder, og på den anden side teorier og begreber for samfundsformationer.

Udviklingen og præciseringen af denne distinktion hænger sammen med Althusser-skolens ihærdige bestræbelse på at tilbagevise de fortolkninger af marxismen, der betragter kapitalforholdet og de deri nedlagte

lovæssigheder som det eneste (evt. det eneste vigtige eller det eneste virkelig analyserbare) genstandsfelt for marxistisk teoridannelse. Overfor sådanne opfattelser hævder Althusser, at andre forhold altid skal inddrages i samfundsanalysen, ikke kun fordi samfundet rummer andre strukturer end modsætningen løn-arbejde/kapital, men også og især fordi denne struktur selv altid i sin reale eksistens er præget af sådanne andre strukturer og forhold.

I en central Althusser-formulering får vi ikke alene markeret denne grundposition, men får samtidig en første liste over disse "andre forhold": Ifølge Althusser gælder det, "... que la *contradiction Capital-Travail n'est jamais simple, mais qu'elle est toujours spécifiée par les formes et les circonstances historiques concrete dans lesquelles elle s'exerce. Spécifiée par les formes de la superstructure, ... par la situation historique interne et externe, ... du passé national ... et du contexte mondial ...*"⁴ De konkrete omstændigheder, overbygningens former, den interne og eksterne historiske situation, den nationale fortid og den globale sammenhæng specificerer kapitalforholdet. Det er altså i en vis forstand den verdenspolitiske sammenhæng der bestemmer kapitalforholdet og ikke omvendt. Denne tankegang, der ved et første øjekast strider imod den gængse marxistiske anskuelse, kræver nogle uddybninger, som vi kan finde hos Poulantzas.

På grundlag af en eksplicit formulering af distinktionen mellem teorierne om *produktionsmåderne* og teorierne om *samfundsformationerne*⁵ foretager Poulantzas to væsentlige præciseringer.

For det første slår Poulantzas fast, at teorien om en produktionsmåde ikke kun er en økonomisk teori. For eksempel rummer den abstrakte teori om den kapitalistiske produktionsmåde ikke kun den Marx'ske teori om kapitalismens økonomiske strukturer, men tillige en ligeledes abstrakt teori om de hertil hørende politiske og ideologiske former.⁶ Specifikke politiske og ideologiske strukturer er således for Poulantzas konstituerende elementer i bestemmelsen af den kapitalistiske produktionsmåde.

Distinktionen mellem de to teoretiske felter, produktionsmåde og samfundsformation, er altså *ikke* en distinktion imellem økonomi og ikke-økonomi. Derimod, og dette er den anden væsentlige pointe hos Poulantzas, er det en distinktion imellem to begrebstyper. Begrebet "produktionsmåde" og lignende begreber er *formelt-abstrakte*, d.v.s. uden modsvar i den konkrete virkelighed (*n'existe pas, au sens fort, dans la réalité*).⁷ Til denne begrebstype regner Poulantzas også begreber og teoridannelser vedrørende specifikke produktionsmåder, f. eks. den feudale eller den kapitalistiske.⁸ Indenfor dette teoretiske felt analyserer man produktionsmå-

derne i deres rene form, så at sige ubesmittet af andre produktionsmåder. Heroverfor står analysen af samfundsformationerne, hvori der findes flere sameksisterende produktionsmåder, hvis konkrete kombination altid er historisk unik. Her har vi at gøre med *reelt-konkrete* begreber og teorielementer.⁹

Althusser har også behandlet denne distinktion,¹⁰ men den har betydeligt ældre rødder. Et væsentligt udgangspunkt for både Althusser og Poulantzas er således de kvalitative forskelle på teoriudviklingens karakter i henholdsvis Marx's analyse i *Das Kapital*, og i de politiske skrifter.¹¹ Sidstnævnte analyserer en samfundsformation, og specielt dennes politiske niveau, mens førstnævnte undersøger en produktionsmåde, og specielt dennes økonomiske niveau. En måske endnu klarere illustration af de forskellige forskningsstrategier, som de to teoretiske felter kræver, kan gives ved en sammenstilling af *Das Kapital* med en anden klassiker, der også undersøger et økonomisk genstandsområde, nemlig Lenins analyse i *Die Entwicklung des Kapitalismus in Russland*.¹² *Das Kapital* undersøger en ren produktionsmåde, Lenins analyse undersøger en samfundsformation. I den første foretages en omfattende udvikling af nye begreber baseret på kritiske studier af foreliggende teori og konkrete studier af udvalgte specifikke spørgsmål. Den anden hviler hovedsageligt på foreliggende teori, der underkastes en kort præciserende diskussion efterfulgt af en operationalisering af problemstillingen, udvikling af statistiske indikatorer og systematisk dataindsamling. Resultaterne af den første analyse fremstilles som et logisk deduktivt system med historisk konkrete *illustrationer*. Den anden fremstilles som en formulering af hypoteser, der *afprøves* igennem et omfattende empirisk arbejde.

Det fremgår altså, at teorier og begreber vedførende konkrete samfundsformationer ikke kan udvikles alene på grundlag af teorien om den rene produktionsmåde.¹³ Videre følger det, at analysen af en samfundsformation ikke kan udformes som en undersøgelse på den ene side af "kapitalforholdet", på den anden side nogle "andre forhold" der griber modificerende ind i dette. Thi "Kapitalforholdet" har ingen real eksistens, men reproduceres altid og kun i konkrete samfundsformationer under unikke økonomiske, politiske og ideologiske betingelser. Kapitalforholdets reale udformning er derfor altid et historisk resultat, og det vil sige et resultat af klassekampen.

Vi kan ikke, hævder Poulantzas, forstå kapitalismens udvikling på grundlag af "kapitalens logik";¹⁴ samfundsformationerne er ikke blot en konkretisering eller rumlig udbredelse af den "rene produktionsmåde": "Les formations sociales ne sont pas la simple concrétisation

ou spatialisation des modes et formes de production existant dans leur formes "pure" ... Les formations sociales, où agit la lutte des classes, sont les lieux effectifs d'existence et de reproduction des modes et formes de production. Un modes de production ne se reproduit pas et n'existe pas en tant que tel, ne peut donc pas non plus être historiquement périodisé comme tel. C'est la lutte des classes dans les formations sociales qui est le moteur de l'histoire: le procès historique a comme lieu d'existence ces formations."¹⁵ Som citatet videre angiver, fører denne synsmåde til at klassekampen, og det vil for Poulantzas sige de sociale klaser, deres forhold til staten og deres samlede samfundsmæssige praksis, bliver den centrale kategori når samfundsformationernes udvikling skal forstås.¹⁶

Denne pointe bør dog ikke forlede til opgivelse af teorierne om de rene produktionsmåder, hvad en voluntaristisk udlægning af begrebet 'klassekamp' kunne opfordre til. I grunden er der heri to problemer, der nødvendiggør præciseringer. For det første opgives *ikke* med denne synsmåde den grundlæggende tese om "den sociale ordens objektivitet".¹⁷ Tværtimod fastholdes det, at den sociale praksis (klassekampen) foregår indenfor rammerne eller determineret af objektive samfundsmæssige strukturer, der på sin side reproduceres uforandret eller transformeres igennem den sociale praksis. Pointen er ikke, at den dialektiske struktur-determination opgives, men at det fastslås, at der i samfundsformationerne altid optræder en *unik* kombination af *flere* produktionsmåders strukturer.

For det andet betyder fokuseringen på klassekampen ikke, at det økonomiske niveau og de økonomiske strukturer glemmes. Den samfundsmæssige praksis omfatter alle tre niveauer, også det økonomiske, og dette tilkendes tilmed status som det grundlæggende niveau, også i klassekampen.¹⁸ Analytisk kan vi derfor i den samfundsmæssige totalitet på hvert niveau genfinde dialektikken mellem praksisdeterminerende strukturer på den ene side, og på den anden side sociale praksisser eller klassekamp, der reproducerer og/eller transformerer strukturerne.

Som afslutning på behandlingen af skellet mellem begreber og teorielementer for henholdsvis rene produktionsmåder og samfundsformationer er det på sin plads at fremhæve den forskellige analysestrategi de to felter kræver. I sidste ende beror begge felter selvfølgelig på konkrete studier, men hvor produktionsmådeanalysen mere sigter på at udvikle logisk konsistente "modeller" af nærmest deduktiv karakter for en eller få strukturer i deres rene form, dér sigter samfundsformationsanalysen mod at frembringe viden om konkrete samfunds udviklingsforløb. Sidstnævnte teorifelt kræver at stat og soci-

ale klasser inddrages som konstituerende element i analysen,¹⁹ da konkrete samfunds udformning kun kan begribes som *specifikke resultater af en historisk proces*, hvis dynamiske kraft netop er *de sociale kræfters praksis*.

2. Studiet af internationale forhold

Spørgsmålet er nu, hvorledes teoridannelse omkring internationale forhold skal placeres i forhold til denne distinktion.

Svaret herpå er i grunden ganske indlysende og logisk tvungende. Der ligger allerede i termen 'international' en henvisning til en flerhed af samfundsformationer, hvilket entydigt peger på, at teoridannelse omkring dette emne skal placeres indenfor samfundsformationernes felt. Indenfor teorien om en produktionsmåde er det faktisk ikke *muligt* at operere med en eller flere nationer eller samfundsformationer. For at gøre sammenhængen helt klar skal det nok betones, at det der i daglig tale betegnes som en 'nation' (og som jo konstituerer termen 'international') svarer til det historisk materialistiske begreb 'samfundsformation', i betydningen en geografisk, økonomisk og social enhed, hvis sammenholds- og persistensfaktor er en stat, der samtidig er den instans der afgrænser samfundsformationen territorielt og på anden vis overfor andre samfundsformationer. Termen 'nation' benyttes derimod som regel i den marxistiske tradition om kulturelt og sprogligt homogene befolkningsgrupper.²⁰ Hvis det ikke var så besværligt, ville det mest korrekte være at udskifte termen 'international' med 'involverende flere samfundsformationer'. Så ville problemets begrebslige karakter også være angivet med det samme.

Dette er udgangspunktet for de få bidrag til en teoridannelse om internationale forhold, der foreligger indenfor Althusserskolen, nemlig Bettelheims og Poulantzas' ansatser. Skønt disse bidrag er sporadiske, og har nogle år på bagen, fortjener de en omtale, der måske kan bidrage til at trække demud af glemselen.

Bettelheims centrale, og alt for upåagtede, bidrag findes i hans kritiske efterord til Emmanuels afhandling om det ulige bytte.²¹ Bettelheim diskuterer ikke de her skitserede begrebslige distinktioner explicit, men hans korrektion til Emmanuel går netop bl. a. ud på at lokalisere konflikten mellem center og periferi, hvor den hører hjemme, nemlig indenfor en teori om forholdet mellem forskellige samfundsformationer.²² Endvidere viser Bettelheim, hvorledes dette begrebslige felt kræver, at klasseforholdene indarbejdes i teoridannelsen,²³ og skitserer hvorledes statens eksterne funktioner alment kan bestemmes.²⁴

Poulantzas' imperialismeteoretiske overvejelser er aldrig fremstillet selvstændigt, men findes rundt omkring i hans historiske konkrete studier.²⁵ De princi-

pielle spørgsmål er især diskuteret i analysen af de aktuelle europæiske klasseforhold,²⁶ hvor problematikken tages op under to synsvinkler. For det første diskuterer Poulantzas, hvorledes kapitalismens udvikling i et enkelt samfund skal analyseres. Som tidligere nævnt²⁷ argumenteres der først for, at analysen skal fokusere på produktionsforholdenes reproduktion i klassekampen, d.v.s. på samfundsformationens felt. Herfra går Poulantzas videre og hævder, at denne analyse kræver, at en større sammenhæng inddrages, nemlig den internationale. Thi samfundsformationens sociale klasser står altid i relation til klasserne i de omgivende samfundsformationer: "les classes d'une formation sociale n'existent que dans les rapports de cette formation aux autres formations sociales, donc dans les rapports des classes de cette formations a celles des autres formations".²⁸

Her er pointen altså, at den enkelte samfundsformations udvikling skal forstås i en international sammenhæng, og at den rette analyse heraf kræver at de sociale klasser inddrages. Men Poulantzas tager også spørgsmålet op under en anden synsvinkel, nemlig i forbindelse med analysen af det internationale kapitalistiske system som en helhed. Emnet er påny kapitalismens udvikling, men denne gang anskuet internationalt, d.v.s. at problemet er de kapitalistiske produktionsforholds internationalisering.²⁹ Også denne problemstilling hører for Poulantzas hjemme i samfundsformationernes teoretiske felt: "l'internationalisation des rapports capitalistes ne peut etre saisie qu'en son lieu propre, à savoir dans l'existence de la reproduction du MPC (Mode de Production Capitaliste, m.o.) en formations sociales".³⁰ Analysen af kapitalens internationalisering må altså tage udgangspunkt i, at produktionsforholdene reproduceres i klassekampen, og at denne foregår i samfundsformationerne.

De internationale sociale processer foregår altså ikke udenfor eller over nationerne, men kun i dem. Det internationale ligger i, at de samme strukturer og processer involverer flere samfundsformationer, og intensive- ringen af dette forhold betyder, at formationerne i stigende grad er afhængige af hinanden.

Men det skal samtidig fastholdes, at samfundsformationerne besidder en vis autonomi i forhold til hinanden. Dette hænger især sammen med, at de sociale klasser først og fremmest er organiseret nationalt, indenfor de enkelte samfundsformationer. Denne overvejende nationale organisering af klasserne afspejles i eksistensen af nationalstaterne, og disse kommer i dobbelt forstand til at være knudepunkter for samfundsformationernes selvstændighed. Dels er nationalstaten et resultat af, men også en forudsætning for, de sociale klassers nationale organisering, og dels er nationalstaten den instans, der afgrænser samfundsformationen fra andre formatio-

ner – geografisk, økonomisk, kulturelt og for den sags skyld sprogligt, ved at definere et nationalt normalsprog.

Poulantzas udtrykker denne enhed af sammenhæng og selvstændighed ved hjælp af begrebet '*den imperialistiske kæde og dennes led*', hvor kæden referer til det kapitalistiske verdenssystem i sin helhed, og leddene til de enkelte samfundsformationer. Denne metafor sammenfatter en ganske kompleks bestemmelse. Dels henviser den til samfundsformationerne, og dermed til både de økonomiske, de politiske og de ideologiske³¹ strukturers reproduktion i klassekampen. Dels angiver den, at samfundsformationerne har en egen udviklingsdynamik; bestemt af deres interne modsætningskonstellationer,³² men at de samtidig er bestemt af deres forbindelse med andre samfundsformationer. Det er derfor et ret så omfattende paradigme, der skitseres, når Poulantzas angiver hvor problemet med kapitalens internationalisering er lokaliseret: "*le lieu de reproduction de MPC (mode de Production capitaliste) en impérialisme, c'est la chaîne impérialiste et ses maillons*".³³

Dette grundparadigme udvikles yderligere af Bettelheim og Poulantzas, omend ikke ret langt på det abstrakte plan. Hos de to forfattere er det henholdsvis forholdet imellem "rige og fattige lande" og tesen om den *ulige udvikling*³⁴ der står i centrum, som en naturlig følge af de konkrete sammenhænge hvori de pågældende teoribidrag indgår.³⁵

Disse elementer til videreudvikling og konkretisering af det grundlæggende paradigme skal ikke søges fremdraget her. Det vigtigste i nærværende sammenhæng er at slå fast, at når det overhovedet er lykkedes for disse to teoretikere at formulere nogle grundlæggende elementer af et historisk materialistisk paradigme for internationale forhold, så er det bl. a. fordi de har taget udgangspunkt i en klar opfattelse af distinktionen imellem de to teoretiske felter (produktionsmåde- samfundsformation). Når først denne distinktion er accepteret, er det, som ovenfor nævnt, logisk tvingende at placere teoridannelsen vedrørende internationale forhold i den anden kategori, nemlig teorier og begreber vedrørende samfundsformationer.

Nogle konsekvenser heraf er allerede fremdraget i det foregående, nemlig hvad angår placeringen af stat og klasser i teoridannelsen, andre vil blive fremdraget senere. Forinden skal der dog kastes et blik på, hvorledes nogle nyere teoretiske bidrag forholdet sig til problemstillingen.

3. *Problemets behandling i nyere teoridannelse*

Vi skal i dette afsnit se nærmere på, hvorledes nogle udvalgte nyere teoretikere har bidraget til at udforme de grundlæggende begreber og teori-elementer for studiet

af internationale forhold, og specielt hvorledes de forholder sig til distinktionen imellem teorier og begreber om produktionsmåder, henholdsvis samfundsformationer.

De kapitallogiske ansatser til teoridannelse om internationale forhold må, på baggrund af distinktionen imellem de to teoretiske felter, udsættes for en helt principiel kritik. Den kapitallogiske tilgang sigter jo netop på at udvikle teorien på grundlag af den af Marx fremanalyserede indsigt i den rene kapitalistiske produktionsmåde, hvilket vil sige at denne retning i udgangspunktet placerer sig på et forkert grundlag. Overraskende er det derfor ikke, at de kapitallogiske ansatser ikke er nået ret langt.

På grundlag af teorien om den rene produktionsmåde kan der jo ikke siges andet, end at denne produktionsmådes lovmæssigheder modificeres i deres gennemslag på verdensplan og dette er netop hvad de forskellige kapitallogiske teoretikere har konkluderet,³⁶ eller rettere: de har diskuteret i hvilken grad de almene love modificeres. Når den kapitallogiske tradition ikke er nået længere end hertil med udviklingen af den imperialismeteori,³⁷ skyldes det netop at det ikke er muligt at gå længere uden at forlade teorien om udfoldelsen af de i kapitalforholdet nedlagte modsigelser. Som Neugebauer formulerer det i sin kritik af specielt Neusüss og Busch: "*Eine für die Erklärung der Entwicklungstendenzen des internationalen kapitalistischen Systems fruchtbare Theorie setzt daher eine radikale Transformation des Erkenntnisgegenstandes selbst voraus, was nur in einer grundsätzlich anderen methodischen Konzeption möglich erscheint*".³⁸ Den nødvendige transformation har den kapitallogiske tradition *principielt* afskåret sig fra.

Det bør dog tilføjes, at der trods denne svaghed i de kapitallogiske teoriansatser kan hentes bidrag til en forståelse af kapitalismens udvikling under en international synsvinkel. Eksempelvis har Neusüss nogle interessante overvejelser vedrørende relativt tilbagesående nationale kapitalers muligheder for at indhente mere avancerede kapitaler,³⁹ ligesom Buschs analyse af forskellige drivkræfter bag enkeltkapitalernes internationale ekspansion udgør et væsentligt bidrag.⁴⁰ Det skal også bemærkes, at det faktisk er muligt at foretage en sammenfattende fremstilling af kapitalismens udvikling i verdensmålestok, anskuet som kapitalforholdets globale udfoldelse, modificeret af en lang række ydre omstændigheder. Disse omstændigheder kan blot ikke gøres til genstand for nærmere analyser og forklaringsforsøg indenfor denne ramme. Sådanne fremstillinger vil om ikke andet tjene til at skærpe blikket for de store linier i den historiske udvikling.⁴¹

Giovanni Arrighis forsøg på at rekonstruere sig frem til en mere frugtbar imperialismeteori påkalder sig na-

turligvis interesse i nærværende sammenhæng. Arrighis forsøg befinder sig tydeligt nok på det rette teoretiske felt, i den forstand, at paradigmeudviklingen bl. a. baseres på begreber og udsagn,⁴² der ikke kan henføres til teorien om den rene produktionsmåde. Forsøget er imidlertid afgørende svækket af, at det ikke kan drage nytte af den marxistiske teoridannelse vedrørende samfundsformationerne. Årsagen hertil er klar nok. Arrighi sætter sig den opgave at gå "bagom Lenin",⁴³ d.v.s. at udvikle en imperialismeteori ved at læse Lenins pjece⁴⁴ i sin teori- og realhistoriske kontekst. Arrighis foregavende svarer her til det Althusser har kaldt en *symptomal*-læsning,⁴⁵ hvilket bl. a. vil sige at rekonstruere det sæt af antagelser og problemstillinger, d.v.s. den delvist udtalte *problematik*, der ligger bag de postulatoriske svar i pjecen. For så vidt er Arrighis projekt i orden. Desværre vælger han at gå direkte fra Lenin til Hobson, for derefter at rekonstruere dennes problematik.⁴⁶ Dette gøres formodentlig ganske udmærket, men til ringe nytte, da Hobson, til forskel fra Lenin, ikke arbejder indenfor rammerne af den historiske materialisme. De nøglebegreber, der er grundlaget for Arrighis sindrige diagrammatiske ræsonnenter,⁴⁷ er derfor i en historisk-materialistisk sammenhæng for upræcise og med for skiftende indholdsbestemmelser⁴⁸ til at kunne danne grundlag for en teoriudvikling.⁴⁹

Den sidste teoretiker,⁵⁰ der skal behandles mere udførligt i denne omgang, er *Samir Amin*, der er en af de mest fremtrædende skikkelser indenfor nyere imperialismeteori.

Amin har i sin omfangsrige produktion adskillige gange taget spørgsmålet om forholdet mellem produktionsmåder og samfundsformationer op til en mere principiel diskussion. Til trods for dette hersker der en vis uklarhed i hans arbejder omkring denne problemstilling, hvilket dels viser sig ved en diskrepans imellem den principielle stillingtagen og de gennemførte mere konkrete analyser, og dels ved at denne diskrepans ændrer karakter i løbet af forfatterskabet.

I sit første teoretiske hovedværk om den globale kapitalakkumulation⁵¹ tilslutter Amin sig principielt distinktionen imellem de to teoretiske felter, som den er formuleret af Poulantzas.⁵² På dette grundlag indarbejder Amin samfundsformationerne i sin analyse, men det sker på en måde, der fastholder den globale akkumulation som den centrale kategori, og som processens drivkraft. Samfundsformationerne, og det vil for Amin sige center og periferi, kobles på som momenter i kapitalens globale reproduktionsproces, og ikke som det felt hvori kapitalen reproduceres. Akkumulationen er altså for Amin den primære proces, samfundsformationen et sekundært led heri. Amin's pointe i dette værk er, at

akkumulationen har ulige effekter for forskellige samfundsformationer, og dernæst at disse effekter (modsatningen rige-fattige lande) er det afgørende kendetegn ved akkumulationen.⁵³ I dette værk er Amin overvejende beskæftiget med at udvikle en økonomisk teori om relationerne mellem center og periferi, indenfor rammerne af teorien om den kapitalistiske produktionsmåde, d.v.s. på grundlag af en ufuldstændig indarbejdning af den begrebsmæssige distinktion, der gives principiel tilslutning til.

Denne diskrepans karakteriserer også det næste større værk om den *ulige udvikling*.⁵⁴ Her er hovedvægten imidlertid lagt på at behandle interne forhold i perifere samfundsformationer, hvorfor problematikken ikke er helt så fremtrædende. Tendensen til at overbetone de økonomiske processers autonome egenudvikling er dog også til stede her, med uheldige konsekvenser for analysen af de perifere samfunds interne udviklingsdynamik.⁵⁵

I midten af havfjerdserne kan der imidlertid spores en bevægelse i Amins position. Det er påfaldende, at der i 1975 publiceres to Amin-artikler, der faktisk rummer diametralt modsatte opfattelser af problematikken. I den ene artikel⁵⁶ udvikles der med grundlag i en rent økonomisk teori en cyklisk modelbetragtning: ekspansion – krise – ekspansion – krise, der forsøges gjort til et alment forklaringsprincip for imperialismens udvikling.⁵⁷ Den anden artikel⁵⁸ sætter i modsætning hertil klassekampen i centrum⁵⁹ og lægger vægt på en totalitetsbetragtning, d.v.s. inddrager politiske og ideologiske instanser som konstituerende elementer i teoridannelsen.⁶⁰ Der er altså en ganske voldsom spænding mellem synspunkter der nogenlunde samtidigt lægges frem af Samir Amin.

Få år senere publicerer Amin et arbejde, der allerede i titlen angiver, at denne spænding nu er taget op til en selvstændig drøftelse: "Værdiloven og den historiske materialisme".⁶¹ Begreberne 'værdilov' og 'historisk materialisme' repræsenterer for Amin netop de to forskellige teoretiske felter, idet værdiloven udgør den grundlæggende lovmæssighed indenfor teorien om den rene kapitalistiske produktionsmåde, mens den historiske materialisme er den teoretiske tradition, der arbejder med begreber som samfundsformation, stat og klasser.

I dette værk hævdes det synspunkt, at klassekampene har primat i forhold til kapitalens bevægelseslove, eller som Amin formulerer det allerede på de indledende sider: "... les lois économique du capitalisme ont un statut épistémologique qui les subordonnent à celles du matérialisme historique. ..."⁶² Den fornyede principielle overvejelse har altså ført Amin frem til en skarpere formulering af en position, der svarer til den af Poulantzas fremsatte.

Imidlertid fører dette ikke til, at Amins arbejder her efter undgår uklarheder omkring spørgsmålet. Der synes stadig i et af de nyeste værker⁶³ at være en diskrepans imellem den principielle stillingtagen og de foretagne analyser. Men det synes samtidig som om diskrepansen har ændret karakter. Hvor "produktionsmåde-synsvinklen" tidligere var den fremherskende, optræder den nu som underordnet i forhold til en klassekamps-synsvinkel.

Amin hævder, at kapital-begrebet kun kan fungere som en "teoretisk infrastruktur" for analysen af imperialismen,⁶⁴ mens den faktiske udvikling i det kapitalistiske verdenssystem kun kan forstås på baggrund af en analyse af stat og klasser.⁶⁵ Amin følger da også dette synspunkt op ved f. eks. at hævde, at den internationale arbejdsdeling er bestemt af de underliggende klassealliancers reproduktion og ikke omvendt,⁶⁶ og ved at basere periodiseringen af kapitalismens udvikling på skiftende klasseforhold og ikke på skiftende akkumulationsmodeller.⁶⁷ Det er vel omkring disse formuleringer, at forskellen til den tidlige Amin er mest påfaldende, og det er da også i forbindelse hermed, at Amin eksplicit kritiserer sine tidligere positioner: "Il n'est pas difficile de proposer un modèle d'accumulation cyclique . . . Nous l'avons fait dans *Le développement inégal*. Mais ce modèle n'a qu'une valeur descriptive. Pour expliquer les choses au fond, il faut considérer la question des crises sous l'angle du mode de régulation de l'accumulation, c'est-à-dire de la stratégie de classe de la bourgeoisie."⁶⁸

I forhold til denne nye position optræder elementer af Amins tidligere opfattelse på en klart underordnet plads, men de er der fortsat, med visse selvmodsigelser som uundgåelig konsekvens. Specielt optræder de i forbindelse med fortolkningen af de fremherskende sociale kræfter i periferien. Amin opfatter disse som essentielt antikapitalistiske,⁶⁹ hvilket er et ekko af den gamle opfattelse, hvor kapitalforholdet uformidlet blev oversat til et forhold mellem rige og fattige nationer.⁷⁰ Synspunktet er i direkte strid med andre analyser i samme tekst, hvori periferiens dominerende klasser anerkendes som værende kapitalistiske.⁷¹

Lad mig kort sammenfatte diskussionen af Samir Amins arbejder i lyset af diskussionen af imperialismeteorien begrebslige placering. For det første anerkender Amin principielt den distinktion, der her er argumenteret for som værende central, nemlig distinktionen mellem teori og begreber om produktionsmåder henholdsvis samfundsformationer. For det andet har Amin kun modsigelsesfuldt indarbejdet denne distinktion i sine analyser. For det tredje er en udvikling over tid iøjnefaldende, således at Amin har nærmet sig betydeligt til den Poulantzas'ke position, omend der fortsat består uklar-

heder i Amins skrifter omkring spørgsmålet. Endelig, for det fjerde, antydede diskussionen, at i hvert fald nogle af uklarhederne i Amins produktion skyldes, at distinktionen ikke er indarbejdet fuldstændig konsekvent.⁷²

Konklusionen på denne korte diskussion af udvalgte teoribidrag er, at der ikke er gjort konsekvente forsøg på at udvikle det grundlæggende paradigme i den retning Poulantzas har foreslået, og at det eneste klart formulerede alternativ er det kapitallogiske, der må afvises. Derfor er det legitimt – og nødvendigt – idag at tage tråden op efter Poulantzas. Jeg skal selvfølgelig ikke forsøge at løfte denne arv; jeg vil blot i det følgende pege på nogle af de teoretiske åbninger, der skabes, hvis man tager det udgangspunkt, der er argumenteret ovenfor.

4. Nogle teoretiske åbninger

4.1 Den globale samfundsformation

En første vigtig konsekvens af, at grundlaget for analysen er samfundsformationerne og ikke den kapitalistiske produktionsmåde, er, at de *ikke-kapitalistiske samfund kan indgå på en konstituerende plads i analysen. Sagt på en anden måde kan vi nu rette opmærksomheden mod den globale samfundsformation*, d.v.s. gøre denne til analysens egentlige objekt. Anledningen til at gøre dette er selvfølgelig en antagelse om, at udviklingen i de to "lejre" – den kapitalistiske og den (de) ikke-kapitalistiske ikke er uafhængige af hinanden, og specielt at forholdet mellem de to "lejre" har betydelige konsekvenser for den interne udvikling i hver.⁷³ Denne antagelse kan anfægtes og diskuteres, og prøves af i mere konkrete problemstillinger, men pointen er, at for *overhovedet at rejse dette problem* er det nødvendigt at gøre den globale samfundsformation til analysens genstand. Hermed er markeret en distance til de nyere ansatser til en marxistisk teori om international politik, der tager den kapitalistiske lejr eller det kapitalistiske verdenssystem som analysens objekt, for derefter afslutningsvis at påhæfte et kapitel eller to om Sovjetunionens udenrigspolitik.⁷⁴ Omvendt kan den af Wallerstein formulerede opfattelse, at hele verden er kapitalistisk – og har været det i de sidste 5 århundreder,⁷⁵ heller ikke accepteres. Det bør nok med det samme bemærkes og understreges, at konsekvensen heraf ikke er, at marxistiske analyser af internationale problemstillinger herefter altid skal omfatte hele verden – snarere tværtimod.

Også i internationale analyser er det i høj grad muligt og nødvendigt at fastlægge og afgrænse partielle problemstillinger (herom mere senere), men som i analysen af enkelt-samfund kræver sådanne afgrænsninger, at der sker en relatering til og placering i totaliteten.⁷⁶ Det

väsentlige er, at den samfundsmæssige totalitet, hvortil der skal refereres, er den globale samfundsformation, frem for det kapitalistiske verdenssystem.

Foretages der et vertikalt snit igennem denne globale formation ser vi, at den er opdelt i "lejre",⁷⁷ subsystemer eller verdenssystemer: de ikke-kapitalistiske samfund og den kapitalistiske verdensformation, der er underopdelt i center og periferi med mulighed for yderligere opdelinger baseret på forskellige formlidifferentierende karakteristika.⁷⁸ Det bør her mindes om, at grundkomponenterne i den kapitalistiske verdensformation er de enkelte samfundsformationer, der besidder en vis autonomi i forhold til hinanden.⁷⁹ Noget tilsvarende gør sig gældende for de ikke-kapitalistiske samfund.

Et horisontalt snit igennem verdensformationen viser – jvnf. den tidligere argumentation – at den består af økonomiske, politiske og ideologiske niveauer, ligledes med en relativ autonomi i forhold til hinanden. På hvert af disse niveauer findes der komplekse strukturer. Som i modellen af en enkelt samfundsformation gælder også her den komplicerede dialektik imellem på den ene side de objektive strukturer, der determinerer de sociale processer, og på den anden side den stadige mulighed for, at disse processer eller praksisser kan ændre strukturerne.

Klassekampen er en nøglekategori i denne sammenhæng. På den ene side er inddelingen i sociale klasser, lag og kategorier en effekt af de samfundsmæssige strukturer. Og på den anden side er det netop disse sociale kræfters samlede sociale praksis (klassekampen), der udgør den dynamiske kraft, der reproducerer eller ændrer strukturerne.⁸⁰ Disse sammenhænge må altså principielt fastholdes i studiet af den globale samfundsformation.

Når den historiske materialismes model for en samfundsformation transformeres til internationale problemstillinger, bliver den altså ikke mindre kompliceret, tværtimod. På længere sigt er der analytiske gevinster at hente ved en fastholdelse af denne kompleksitet, men det er samtidig åbenbart, at hvis kompleksiteten skal bevares bliver der særdeles vanskeligt at gennemføre analyser, der omfatter hele totaliteten.⁸¹ Noget sådant lader sig formentlig kun gøre på de mest abstrakte analyseniveauer,⁸² og vil kræve, at der foreligger omfattende undersøgelser af en række vigtige partielle problemstillinger. Så meget desto vigtigere er det, at gøre sig det grundlæggende paradigme klart, da det er med reference hertil, at de mest abstrakte begreber og sammenhænge formuleres, ligesom det er med udgangspunkt i dette, at de partielle problemstillinger fastlægges.

Det synes i denne forbindelse indlysende, at den marxistiske teoridannelse delvist kan overtage den ikke

marxistiske internationale politik-traaditions distinktion imellem forskellige synsvinkler, specielt skellet mellem "systembetragtninger" og "statsadfærdsbetragtninger".⁸³

Med andre ord er det både muligt og oplagt indenfor den historiske materialismens paradigme at anlægge to forskellige, gensidigt supplerende synsvinkler på internationale forhold. Under den ene studeres et eller flere aspekter af samspillet imellem flere samfundsformationer, i princippet involverende hele den globale samfundsformation, mens den anden synsvinkel retter opmærksomheden mod én samfundsformations eksterne relationer. Under begge synsvinkler er opmærksomheden intentionelt rettet mod samtlige instanser, økonomi, politik, ideologi, men i praksis er problemstillingerne selvfølgelig yderligere afgrænsede på en række måder.

Den traditionelle 'International Politik's tredje synsvinkel, beslutningstageranalysen, kan derimod formentlig ikke opretholdes som en selvstændig synsvinkel af samme status som de to andre, men må snarere ses som en komponent i konjunkturanalyserne,⁸⁴ der kan foretages under begge de to synsvinkler.⁸⁵

4.2 Den magtpolitiske struktur

En næste vigtig konsekvens af den foreslåede betragtningssmåde, kan vi få klart frem ved at se på de analyser, der kan foretages under anlæggelse af "system-synsvinklen". Sådanne kan i princippet foretages, så de involverer et enkelt eller flere af samfundsformationernes niveauer, med de forbehold, der må følge af, at analyser der kun behandler et niveau altid er partiel, og dermed af begrænset forklaringskraft, jvnf. de tidligere fremsatte bemærkninger.⁸⁶ Et eksempel på sådanne undersøgelser er analyser af den kapitalistiske formations økonomiske struktur, et felt der formentlig er det mest veludviklede indenfor nyere marxistisk teoridannelse: de sidste 10–15 år har set talrige analyser af kapitalens internationalisering, udviklingen af den internationale arbejdsdeling, den økonomiske afhængighed imellem center og periferi etc.⁸⁷ Dele af denne litteratur kan ganske vist kritiseres for at tillægge økonomiens egendynamik for stor betydning, og i forlængelse heraf f. eks. overse den mulige betydning øst-vest modsætningen måtte have for den økonomiske udvikling i de to lejre.⁸⁸ Dette skal dog ikke overskygge det forhold, at disse analyser rummer væsentlige bidrag til beskrivelse og forklaring af den globale formations udvikling.

Mere forsømte er analyser af det *politiske niveau*, men der i de senere år er ved at blive rådet bod herpå. I denne forbindelse har især *Immanuel Wallersteins* arbejder været igangsettende⁸⁹ for marxister og marxistisk inspirerede forskere, der sætter fokus på spillet imellem

nationalstaterne i det intra-statslige system,⁹⁰ Krippendorfs arbejder,⁹¹ der er mindre kendt (især i den angelsaksiske verden), rummer også væsentlige bidrag.

Denne pointe, som disse analyser mere eller mindre explicit⁹² peger på, og som jeg her vil understrege, er at magtpolitikken også har en plads i historisk materialistisk teoridannelse. Der er to teoretiske forudsætninger for denne opfattelse, nemlig opfattelsen af det politiske niveau som værende relativt autonomt, og karakteristikken af den globale samfundsformation som bestående af relativt adskilte samfundsformationer. Når disse forudsætninger accepteres, og den globale formation anskues under systemvinklen fremtræder det klart, at der på det politiske niveau kan identificeres en *magtpolitisk struktur* der bl. a. er karakteriseret ved antallet af betydelige stormagter og disses indbyrdes militære styrkeforhold.⁹³

Jeg argumenterer således i en vis forstand for en gen- (eller over-) tagelse af den traditionelle internationalpolitik forsknings fremhævelse af "det internationale systems" anarkiske karakter. Begrundelsen for at gøre dette er, at der ikke hermed sker grundlæggende ændringer i, eller sker afgørende tilføjelser til den historiske materialismes paradigme, men at der snarere hermed sker en helt igennem logisk og nødvendig udfyldning af den teoretiske ramme på et felt, der af forskellige grunde hidtil har været forsømt.⁹⁴ En videre begrundelse for at anerkende den magtpolitiske struktur som et begreb indenfor den historiske materialisme er selvfølgelig, at der hermed åbnes for analyser af forskellige vigtige problemstillinger.

Det bør dog med det samme tilføjes, at "anarki-synspunktet" kræver, to væsentlige præciseringer, når det transformeres til den historiske materialismes ramme. For det første fastholdes det, at der består en betydelige gensidig påvirkning imellem samfundsformationerne, således at der ikke er tale om et totalt anarki eller en ren "billiard-kugle" model for international politik.⁹⁵ For det andet, og nok så vigtigt gælder det, at anerkendelsen af den internationale magtpolitiske struktur som værende en relativt autonom instans, indebærer en fastholdelse og understregning af det relative eller begrænsede i denne autonomi. Lige som enkelte samfundsformationers politiske niveauer er den bestemt ved sin placering og funktion i samfundstotaliteten, og kræver derfor bl. a. at blive analyseret med hensyn til sin betingethed af, og funktion i forhold til de økonomiske grundstrukturer. Mit synspunkt er altså, at man på den ene side må anerkende eksistensen af den internationale magtpolitiske struktur, og gøre dette eksplicit, men at man på den anden side ikke kan oprette en særlig selvstændig logik eller udviklingsdynamik for det interstatslige spil.

Det spørgsmål, der umiddelbart rejser sig i den nysgerrige læsers bevidsthed er selvfølgelig: hvad er så sam-

menhængen, hvad går denne relative autonomi ud på, når vi taler om international politik? Det opmuntrende svar er, at det kan der ikke siges noget alment om. Formuleringen tjener først og fremmest til negativt at afgrænse to forkerte positioner: økonomisk determinisme og politikkens selvstændiggørelse. Den positive besvarelse af spørgsmålet, der kun kan stilles, når den relative autonomi accepteres (og heri ligger efter min mening hele værdien i formuleringen) vil være forskellig i forskellige perioder og faser, og vil kræve, at der bliver gennemført historisk konkrete undersøgelser. Sammenhængen imellem de økonomiske og politiske strukturer i den globale formation er formentlig i dag på væsentlige dimensioner forskellig fra, hvorledes den var i århundredets første årtier, da den marxistiske imperialismetradition blev grundlagt. Og analysen af disse forskydninger kan ikke gennemføres som en analyse af kapitalismens udvikling med deraf afledte politiske effekter. Fremvæksten af den ikke-kapitalistiske lejr, udviklingen af det bipolare alliancesystem, den våbenteknologiske revolution, er sammen med kapitalismens accelererede internationalisering og flere andre processer med til at *konstituere* den globale samfundsformation *strukturelt*.

Sammenhængen imellem disse forskellige strukturer og processer i den globale formation, og deres indvirken på hinanden, kan ikke konstrueres apriori eller logisk deduktivt indenfor den marxistiske teoridannelse, man må afdækkes igennem historisk konkrete analyser.

Det bør nævnes, at den marxistiske teoridannelse omkring international politik selvfølgelig ikke behøver at være begrænset til undersøgelser omkring den magtpolitiske struktur. Tværtimod består der en opgave i med udgangspunkt i den historiske materialismes almene politikbegreb⁹⁶ at udvikle mere omfattende begreber og teorier for international politik, forstået som de *processer og strukturer af politisk karakter, der involverer en flerhed af samfundsformationer*. Der kan nævnes en række fænomener, der falder indenfor en sådan bred bestemmelse af international politik, men som hidtil har haft en meget beskednen placering i marxistisk teoridannelse, f. eks. politiske integrationsprocesser, internationale organisationer og den række af fænomener, der samles under "regime" betegnelsen,⁹⁷ d. v. s. forskellige – (formelle og/eller uformelle) – interstatslige reguleringer af særlige aktivitetsfelter. Kun valutasyttemet og Verdensbanken synes at have været genstand for mere omfattende analyser, mens, for blot at tage et eksempel, EF-institutionernes udvikling indtager en lidet fremtrædende placering i nyere teoridannelse.

Der kan givetvis siges noget nyt om sådanne fænomener, hvis de behandles i den marxistiske problematik. Men eftersom den marxistiske teoridannelse på disse felter er ringe udviklet, mens den traditionelle modpart

har leveret en omfattende litteratur, så må en marxistisk teoriudvikling formentlig mest hensigtsmæssigt tage form af en kritisk bearbejdning af de foreliggende bidrag. Af gode grunde er det ikke min hensigt at bidrage hertil i nærværende sammenhæng, hvor hovedsagen blot er at pege på nogle af de teoretiske felter, der åbner sig, når analysen af internationale problemstillinger placeres på samfundsformationernes teoretiske felt.

Hidtil har jeg peget på, at dette muliggør "den globale samfundsformation" som teoretisk objekt, hvilket videre åbner for en bestemmelse af den "magtpolitiske struktur", og for en formulering af et bredt international politik begreb.

Den sidste konsekvens jeg vil påpege, ses klarest, hvis vi anlægger en "statsadfærds-synsvinkel", d.v.s. sætter fokus på de ekstrasociale aspekter af én samfundsformations politiske niveau.

4.3 Magtpolitiske interesser

Som jeg allerede har været inde på, er forholdet det, at den magtpolitiske struktur har sine egne specifikke effekter for de øvrige strukturer og processer i de enkelte samfundsformationer. Heraf følger, at den internationale struktur har effekter for klassernes interesserealiserings, hvoraf videre følger, at *klasserne har specifikke afledte interesser i forhold til den magtpolitiske struktur*. Med andre ord, det er ikke uden betydning for en social classes interesserealiserings, hvorledes denne classes samfundsformation er placeret i den magtpolitiske struktur og mere alment hvorledes overhovedet den magtpolitiske strukturs beskaffenhed er. En konkretisering af denne almene sammenhæng er en kompliceret sag, og vil selvfølgelig først og fremmest kræve en specificering m.h.t. de forskellige klassers forhold til staten: distinktionen imellem dominerende og dominerede klasser er her afgørende. Men også efter en sådan dikotomisering vil spørgsmålet være kompliceret. Man må selvfølgelig medgive Krippendorf,⁹⁸ at den nationale interesse ikke kan forstås uafhængigt af de dominerende klassers interesser, men man må samtidig fastholde, at staten i sin eksterne funktionsmåde ikke er et simpelt udtryk for disse klasseinteresser, og da specielt ikke for disses økonomiske komponenter. Det gælder eksternt som internt, at statsaktiviteterne bestemmes ved sociale styrkeforhold: de dominerede klasser, fraktioner og lag er – vel egentlig altid – i større eller mindre grad med til at forme statens virkemåde.

Principielt er det muligt, og i praksis formentlig gennemførligt, at analysere en given stats udenrigspolitik ud fra dette paradigme, d.v.s. forstået som fungerende i overensstemmelse med en "national interesse", der udgør en kun analytisk delelig syntese af de dominerende klassers interesser og de dominerede klassers modifice-

rede indvirken herpå. Iøvrigt kan det vel heller ikke udelukkes at der på visse punkter kan bestå et interessefællesskab imellem de dominerende og dominerede klasser med hensyn til magtpolitiske og andre internationale spørgsmål.

Hovedsagen nu er imidlertid, at der kan udgrænses specifikke interesser med hensyn til den magtpolitiske struktur. På baggrund heraf er der intet overraskende i, at der findes en praksis, der er rettet imod denne. Situationen er for så vidt parallel til forholdet i en enkelt samfundsformation. Også her er der afledte interesser m.h.t. statens form og funktionsmåde, specielt m.h.t. styreformen, og der er også her en snævert politisk praksis, der retter sig imod de politiske strukturers konkrete udformning.

I forlængelse af det brede begreb for international politik, der blev peget på ovenfor, kan vi altså også bestemme et *begreb for international politik i snæver forstand*. Uden at intendere andet end en foreløbig angivelse heraf, kan et sådant begreb karakteriseres som omfattende *strukturer, interesser og praksisser, der angår den magtpolitiske struktur*. Mit argument er altså, at en logisk udfyldning af den historiske materialismes teoretiske ramme fører til en bestemmelse af et snævert begreb for international politik, der egentlig ikke er så forfærdelig forskelligt fra f. eks. Morgenthau definition, ifølge hvilken international politik er de aktiviteter der angår magtens fordeling imellem staterne i det internationale system.⁹⁹ I den forbindelse er det nok værd at gøre opmærksom på, at Morgenthau adskiller sig fra megen anden moderne politologi ved at gøre *magt, stat og interesser* til grundbegreber for sin teoriudvikling, begreber der som bekendt indtager en fremtrædende placering i nyere materialistisk statsteori, specielt hos Poulantzas.¹⁰⁰ For en ordens skyld skal det straks tilføjes, at denne konstatering selvsagt ikke ændrer ved det korrekte i den marxistiske kritik af Morgenthau, og af den realistiske tradition iøvrigt, idet kritikken jo ikke så meget går på, hvad Morgenthau gør, som på hvad han undlader at behandle: det materielle og sociale indhold i den nationale interesse lades uomtalt,¹⁰¹ og en række relevante politiske internationale problemstillinger defineres bort i kraft af det meget snævre begreb for international politik.¹⁰² Men i det omfang det er muligt at udvikle en almen teori om international politik i denne snævre forstand, må man formentlig konkludere, at det allerede er gjort af Morgenthau og andre realistiske teoretikere.

Den konklusion jeg via disse overvejelser vil frem til er, at en given stat i sine eksterne aktiviteter vil være underlagt strukturel determination¹⁰³ for det første selvfølgelig fra de interne strukturer på alle niveauer. Med derud-

over fra både internationale økonomiske strukturer og fra de internationale politiske strukturer, og specielt den magtpolitiske struktur. Helt ud i enkelte aktiviteter og konkrete initiativer vil alle disse former for strukturel determination være til stede, omend selvfølgelig med varierende styrke.

Statens udenrigspolitiske funktioner kan siges at være indeholdt i den almene bestemmelse af staten som samfundsformationens sammenholds- og persistensfaktor, da denne overordnede funktion logisk set må siges at omfatte statens sikring af ekstrasocietale betingelser for produktionsforholdenes udvidede reproduktion, og dermed samfundsformationens reproduktion.¹⁰⁴ Men så snart denne side af statens funktioner skal konkretiseres yderligere, kræver det at alle disse determinationsforhold indarbejdes.

Eksempelvis må bestemmelsen af den amerikanske stats eksterne funktionsmåde referere både til de amerikanske produktionsforholds fremskredne internationale ekspansion og de amerikanske produktivkræfters teknologiske førerstilling, og til den amerikanske stats placering som den hegemoniske kapitalistiske stormagt, stillet over for en ikke-kapitalistisk stormagt. Det må således anses for teoretisk utilstrækkeligt, når James Petras og Morris Morley foretager en analyse af den amerikanske "imperiale stats" funktioner i forhold til den kapitalistiske periferi, uden at komme ind på forholdet til Sovjetunionen i andet end få forbigående bemærkninger.¹⁰⁵

Mere alment er sagen den, at den analyse af en given samfundsformations eksterne relationer kræver at såvel placeringen i den internationale økonomi, som placeringen i den magtpolitiske struktur (og andre internationale politiske strukturer) inddrages. Og faktisk kan vi gå et skridt videre og hævde, at også en fuldstændig analyse af de interne udviklingsprocesser i en samfundsformation kræver at begge disse aspekter inddrages. Der blev jo tidligere, med henvisning til Poulantzas, argumenteret for det nødvendige i at se en samfundsformation i sin internationale kontekst.¹⁰⁶ Denne kontekst er først tilfredsstillende inddraget, når både de økonomiske og politiske aspekter er med.¹⁰⁷

5. Afslutning

Skal jeg kort sammenfatte, har jeg i det foregående argumenteret for, for det første at den marxistiske teori-dannelse om internationale forhold har karakter af en teori om samfundsformationer, ikke produktionsmåder, og at historisk konkrete analyser, der fokuserer på stat og klasser derfor er vigtige;

for det andet at der i en sådan teoriudvikling må refereres til den globale samfundsformation forstået som en hel-

hed med økonomiske, politiske og ideologiske niveauer, der er sammensat af afgrænsede enkelte formationer;

for det tredje at der kan anlægges såvel "systembetragtninger" som "statsadfærdsbetragtninger" og foretages andre afgrænsninger af partielle analyser indenfor den historiske materialismes rammer; og

for det fjerde at den magtpolitiske struktur må anerkendes som en relativt selvstændig struktur med egne specifikke effekter for andre strukturer, og dermed for de sociale klassers interesser og praksis, og følgelig at den magtpolitiske struktur altid må indarbejdes, omend selvfølgelig på forskellig vis, i de konkrete analyser, der formentlig idag vil være de vigtigste for en videreudvikling af marxismen.

Morten Ougaard

Noter

- ¹ Giovanni Arrighi, *The Geometry of Imperialism*, London 1978, p. 33.
- ² Jeg tænker her specielt på de franske bidrag til præcisering og udvikling af den marxistiske teori, især Althussers, Poulantzas' og Bettelheims arbejder. Iøvrigt er det følgende til dels en uddybning og udvikling af synspunkter jeg tidligere har præsenteret mere skitseagtigt, i 'Althusserskolen og teorien om imperialismen' i Johs. Andersen (red.), *Althusserskolen, en introduktion*, Aalborg 1980, pp. 142-157.
- ³ Det skal bemærkes, at der ikke er fuld enighed om disse grænsedragninger imellem forskellige skoler indenfor marxismen. Se f. eks. Lundkvist, *Introduktion til metoden i Kapitalen*, Århus 1973, p. 64f, og John Martinussen, *Staten i perifere og post-koloniale samfund: Indien og Pakistan*, Århus 1980, p. 27 note 2, samt den straks følgende diskussion i nærværende artikel.
- ⁴ Louis Althusser, *Pour Marx*, Paris 1965, p. 104f.
- ⁵ Nicos Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, Paris 1975 (1. udgave 1968) p. 8f.
- ⁶ *Ibid.*, p. 8.
- ⁷ Poulantzas, *Op. cit.*, p.9.
- ⁸ *Ibid.*
- ⁹ *Ibid.*
- ¹⁰ Jvnf. appendix om det "ideelle gennemsnit" i Lire le capital II, Paris 1966.
- ¹¹ Specielt "Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850" i *Marx Engels Werke* (MEW) Band 7, Berlin 1978, og "Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte" i *MEW band 8*, Berlin 1978.
- ¹² Lenin, *Werke, Band 3*, Berlin 1972.
- ¹³ Det skal med det samme fremhæves, at problemet er mere kompliceret end hvad disse formuleringer angiver, idet distinktionen imellem reelt-konkrete og formelt abstrakte begreber ikke er ganske sammen-

faldende med distinktionen mellem samfundsformation og produktionsmåde. Snare er der tale om to selvstændige distinktioner, hvis kombination giver fire begrebstyper:

	Produktionsmåde	Samfundsformation
Formal-abstraktion	"produktionsmåde"	"Samfundsformation". "Samexisterende produktionsmåde"
Ikke-formal abstraktion	realabstraktion f. eks. den feudale produktionsmåde	reelt-konkrete begreber, f. eks. den danske feudalisme i 1300-tallet

Martinussen, *op. cit.*, p. 27 note 2, argumenterer for en tredeling, således at der opereres med formal-abstraktioner, realabstraktioner og begreber vedrørende det reelt konkrete. Hos Martinussen er det vigtige kriterium imidlertid et tredje, nemlig spørgsmålet om begrebernes forskellige placering i et videre konkret analysearbejde. Under anvendelse af Althussers G-I, G-II, G-III model for processen i den teoretiske praksis (Pour Marx, *op. cit.*, p. 187 ff) udskiller Martinussen de begreber, der kan fungere som teoretiske produktionsmidler i et senere historisk konkret analysearbejde, (d.v.s. som G-II), og henfører disse til kategorien af realabstraktioner (*op. cit.*, p. 98 ff og 1359 ff). Samtidig bortser Martinussen fra skellet mellem samfundsformation og produktionsmåde, hvilket får det resultat, at de fremanalyserede begreber for perifere stater placeres i samme begrebslige kategori som de velkendte lovmæssigheder for den kapitalistiske produktionsmåde. Dette forekommer at være for vidtgående. En mere rimelig løsning er det formentlig at acceptere, at der inden for kategorien af reeltkonkrete begreber kan udskilles mere generelle udsagn, der har gyldighed for flere historisk konkrete samfundsformationer hørende til samme type – f. eks. de perifere samfund.

I nærværende sammenhæng er det imidlertid distinktionen imellem produktionsmåder og samfundsformationer der er afgørende, hvorfor de øvrige distinktioner lades uomtalt i det følgende.

- ¹⁴ Hermed antydes, at nærværende diskussion bl. a. også rummer en kritik af den retning indenfor nyere marxisme, der er blevet kendt som kapitallogik. Vi vender senere tilbage til kapitallogikken.
- ¹⁵ Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Paris, 1974, p. 26.
- ¹⁶ Dette fremgår af Poulantzas produktion i sin helhed, men især af de historisk konkrete studier, foruden det netop nævnte *Fascisme et dictature*, Paris 1970, og *La crise des dictatures*, Paris 1975.
- ¹⁷ Om denne problemstilling se Curt Sørensen, *Marxismen og den sociale orden*, Grenå 1976, p. 38 ff.

¹⁸ Dette er specielt fremhævet af Althusser i *Réponse à John Lewis*, Paris (Maspero), 1973, p. 30 f.

¹⁹ Dette udelukker selvfølgelig ikke, at teorier og begreber fra det første teoretiske felt løbende anvendes, præciseres og videreudvikles i analysen af historisk konkrete samfund. Måske er dette endog den mest frugtbare måde, hvorpå sådan videreudvikling kan finde sted.

Det udelukker heller ikke, at der gennemføres analyser, der kun omhandler samfundsformationernes økonomiske niveau – Lenins førnævnte undersøgelse er netop et eksempel herpå. Men det betyder, at sådanne analyser har den principielle begrænsning, at den iagttagne udvikling ikke kan forklares alene ved henvisning til økonomiens egendynamik.

²⁰ Se diskussionen af disse problemer i Samir Amin, *Classe et nation dans l'histoire et la crise contemporaine*, Paris 1979 og i Poulantzas, *Staatstheorie*, Hamburg 1978, p. 85 ff. (oversættelse af *L'état, le Pouvoir, le Socialisme*, Paris 1977).

²¹ Bettelheim, Charles, *Remarques théoriques*, i Emmanuel, A., *L'échange inégal*, Paris 1972, pp. 297–341. Iøvrigt har Bettelheim formentlig haft en væsentlig, men mere generel og upræcis betydning for den franske imperialismeteoretiske debat, bl. a. i kraft af sin rolle som redaktør for serien "économie et socialisme" på forlaget Maspero, i hvilken navne som Godelier, Rey, Emmanuel og Palloix og mange andre optræder.

²² Bettelheim, *op. cit.* pp 318 ff.

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Se ovenfor, note 15 og 16.

²⁶ Poulantzas, 1974, *op. cit.*

²⁷ Se ovenfor side 5.

²⁸ Poulantzas, 1974, *op. cit.*, p. 26.

²⁹ Denne problemstilling behandles især i afsnittet 'L'internationalisation des rapport Capitaliste et l'etatnation', *Ibid.* Hovedparten af dette afsnit er oversat til dansk i *Oktober* nr. 1. 1974, men nogle i nærværende sammenhæng centrale passager er udeladt i denne oversættelse.

³⁰ *Ibid.* p. 55.

³¹ Poulantzas fremhæver især dette i *Fascisme et dictature*, *op. cit.*

³² Dette fremhæves specielt af Bettelheim, *op. cit.*, p. 319 f.

³³ Poulantzas, *les Classes Sociales . . .*, *op. cit.* p. 54.

³⁴ Bettelheim diskuterer dog også den ulige udvikling. Hos disse to forfattere knyttes denne tese specifikt til forholdet imellem samfundsformationer hvor den kapitalistiske produktionsmåde er dominerende, mens den ulige udvikling hos en anden fremtrædende moderne imperialismeteoretiker mere har karakter af en almen historisk lovmæssighed. Se Samir Amin, *Classe et nation . . .*, *op. cit.*, specielt p. 26.

³⁵ I Bettelheims tilfælde: en kritik af Emmanuels behandling af det ulige bytte, og for Poulantzas: den ulige udvikling i de europæiske samfund.

- ³⁶ Se Klaus Busch, *Die Multinationalen Konzerne. Zur Analyse der Weltmarktbevægung des Kapitals*, Frankfurt am Main, 1974, Neusüss, Christel, *Imperialismus und Weltmarktbevægung des Kapitals*, 1972, Wolfgang Schoeller 'Unterentwicklung und ungleicher Tausch auf dem Weltmarkt' i Tibi und Brandes (hrsgb) *Handbuch 2. Unterentwicklung*, Frankfurt am Main, 1975, Forfatterkollektiv, *Imperialisme, Grundlag-funktion-konsekvens*, Århus 1977, Tilla Siegel, *Kapitalismus als Weltsystem. Methodische Probleme einer marxistischen Analyse des Weltmarkts*, Frankfurt, 1980.
- ³⁷ Det er karakteristisk at det sidste af de i foregående note nævnte værker har meget lidt nyt at sige i forhold til det første. Otte års teoriudvikling har nærmest ikke ført nogen steder hen.
- ³⁸ Steffen Neugebauer, 'Kapitalismustheorie und Imperialismus', i *Gesellschaft Beiträge zur Marxschen Theorie 8/9*, Frankfurt 1976. Neugebauer har fat i at kapitallogikernes vanskelighed skyldes at der sker en sammenblanding af forskellige teorifelter. Men det må dog siges at være for vidtgående, når han hævder at der hos Neusüss sker en forveksling af *realobjekt* og *tankeobjekt*, d.v.s. af begreb og virkelighed (p. 228 f). Der er selvfølgelig kun tale om en forveksling af forskellige begrebstyper, der står i et forskelligt forhold til realobjektet.
- ³⁹ Neusüss, *op. cit.*, p. 140 ff.
- ⁴⁰ Busch, *op. cit.* p. 96 ff.
- ⁴¹ Et sådant forsøg, rummende en række ganske interessante hypoteser, og synsvinkler, bl. a. omkring spørgsmålet vedrørende profitatens faldende tendens findes i Proletarische Front, Gruppe Westdeutscher Kommunisten, *Imperialismen idag*, Århus 1975, (samlet og oversat fra en række hæfter, der udkom i december 1971 i Hamburg). Når det kommer til stykket er dette nok den bedste af de her nævnte kapitallogiske analyser, da den tager værdilovens modificerede gennemslag alvorligt og undersøger de faktiske modifikationer i en historisk og konkret analyse.
- ⁴² Arrighi, *op. cit.*, p. 43 ff.
- ⁴³ *Ibid.*, p. 23.
- ⁴⁴ Lenin, *Imperialism, The Highest Stage of Capitalism*.
- ⁴⁵ Jvnf. f. eks. ordlisten til den engelske udgave af Pour Marx, som også findes i den danske oversættelse *For Marx*, København 1969.
- ⁴⁶ Arrighi, *op. cit.*, p. 23 noten.
- ⁴⁷ Der henvises til de talrige figurer i Arrighis tekst.
- ⁴⁸ Et enkelt eksempel: begrebet "formal imperialism" kan både karakterisere Englands stilling som kolonimagt (p. 61) og USA's placering efter 2. verdenskrig som ledende indenfor forskellige internationale organisationer (p. 96). Der er ifølge Arrighi substantielle forskelle imellem de to situationer, men alligevel en vis "bred analogi" (p. 97). En sådan "bred analogi" er næppe hensigtsmæssig som grundlag for begrebsdannelsen.
- ⁴⁹ Det er næppe kun som element i en marxistisk teori-
- dannelse, at Arrighis forsøg kommer til kort. Uanset hvilke teoretiske grundpositioner, der arbejdes ud fra, er det en mangel at Hobsons problematik intetsædtes udsættes for en kritisk bearbejdning i lyset af sådanne grundpositioner. Med andre ord: frem for at foretage en kritisk diskussion af Hobsons udtalte, og derfor ikke diskuterede og uafklarede præmisser, vælger Arrighi blot at fremdrage dem og præsentere dem grafisk, d.v.s. at reproducere Hobsons uklarheder.
- ⁵⁰ En række nyere marxistiske værker om internationale forhold og imperialism lades altså uomtalt, med den begrundelse at de kun i meget begrænset omfang behandler problemernes placering i den historiske materialismes teoretiske system. Dette gælder således Anthony Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, London og Boston, Christian Palloix, *Travail et production*, Paris 1978, Albert Szymanski, *The Logic of Imperialism*, New York 1981, Georg Sørensen, *International Politik og Marxisme*, Aalborg 1980, og Bill Warren, *Imperialism, the pioneer of Capitalism*, London 1980.
- Ekkehart Krippendorff, *Internationales System als Geschichte, Einführung in die Internationalen Beziehungen 1*, Frankfurt 1975, og *Internationale Beziehungen als Wissenschaft, Einführung 2*, Frankfurt 1977, behandler spørgsmålet om international politik ud fra forskellige synsvinkler, og indtager på flere punkter *implicit* en position, der svarer til den her skitserede. Imidlertid diskuterer de overordnede spørgsmål næsten ikke eksplicit, hvorfor det er fundet mest hensigtsmæssigt først at kommentere Krippendorff i det følgende afsnit.
- ⁵¹ *L'accumulation à l'échelle mondiale*, Paris et Dakar 1970, her citeret efter den svenske oversættelse, *Den globale kapitalakkumuleringen*, Uddevalla 1974.
- ⁵² Amin 1974, *op. cit.*, p. 29 f.
- ⁵³ Denne karakteristik baserer sig på værket i sin helhed, og specielt den partielle sammenfatning p. 148 ff.
- ⁵⁴ *Le développement Inegal*, Paris 1973.
- ⁵⁵ Se min kritik af Amin i 'Samir Amin og klassekampene i periferien' i *Oktober nr. 10*, København 1978.
- ⁵⁶ Samir Amin, "Une crise structurelle" i Amin et. al., *La crise de l'imperialisme*, Paris 1975, pp. 11-48.
- ⁵⁷ *Ibid.*, p. 12.
- ⁵⁸ "Imperialismens krise" i *Oktober nr. 5*, 1976 pp. 16-28. En oversættelse af "C'est une crise de l'imperialisme" i *Minuit*, no 14 1975.
- ⁵⁹ *Ibid.*, p. 19, p. 27.
- ⁶⁰ Se f. eks. p. 25 f.
- ⁶¹ Amin, Samir, *La loi de la valeur et le matérialisme historique*, Paris 1977.
- ⁶² *Ibid.*, p. 8.
- ⁶³ Amin, Samir, *Classe et nation . . .*, *op. cit.*
- ⁶⁴ *Ibid.*, p. 219.
- ⁶⁵ *Ibid.*, p. 220 ff.
- ⁶⁶ *Ibid.*, p. 38.
- ⁶⁷ *Ibid.*, p. 36 f.

- ⁶⁸ *Ibid.*, p. 34. Det bør nok med det samme tilføjes at Amin med denne formulering måske bevæger sig i den modsatte grøft, d.v.s. i retning af en position, hvor en række subjektive valg ses som bestemmende for samfundsudviklingen. Jvnf. iøvrigt bemærkningerne ovenfor p. 8 f.
- ⁶⁹ *Ibid.*, p. 183.
- ⁷⁰ Jvnf. min tidligere anførte artikel i Oktober.
- ⁷¹ Amin, 1979, *op. cit.*, p. 170, 186 ff.
- ⁷² Dan Nabudere fremlægger i bogen *The Political Economy of Imperialism*, Dar es Salaam, 1977, en anden opfattelse. Ifølge Nabudere skyldes Amins vanskeligheder netop at han forsøger at anvende denne diskussion se f. eks. hos Ekkehart Krippenhævede, at analysens udgangspunkt må være den kapitalistiske produktionsmådes lovmæssigheder, indenfor hvilke han så placerer forholdet mellem center og periferi. De 'fattige lande' forstås udelukkende som et appendix til metropolernes kapitalistiske produktion (236). I de konkrete analyser er Nabudere dog nødt til at bevæge sig over på samfundsformationernes felt, og hans afhandling er, trods de teoretiske svagheder, en af de bedre fremstillinger af center-periferi-relationens historiske udvikling.
- ⁷³ Det fremgår her, at diskussionen er knyttet specifikt till fasen efter 2. verdenskrig. Den ganske omfattende diskussion af, fra hvornår i historien der kan tales om en global formation eller et verdenssystem, er ikke afgørende i nærværende sammenhæng. Om denne diskussion se f. eks. hos Ekkehart Krippendorff, 1 *op. cit.* p. 11 ff og Krippendorff 2, *op. cit.* p. 24 ff.
- ⁷⁴ Eksempler herpå er Krippendorff 2, *op. cit.* og Georg Sørensen, *op. cit.*
- ⁷⁵ Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System I*, New York 1974, p. 350 f.
- ⁷⁶ Om totalitetsopfattelsen, der er central for den historiske materialisme, se Curt Sørensen, *op. cit.*, p. 111 ff., Althusser, *Pour Marx*, *op. cit.* p. 166 ff. og mere introducerende Finn Skadkær Pedersen, Samfundstotalitet og historie, i Andersen (red), Althusser-skolen – en introduktion, *op. cit.*, pp. 55–65.
- ⁷⁷ At inddelingen i lejr foretages således er naturligvis begrundet i den betydning det økonomiske niveau tillægges. På dette grundlag må den kinesiske tre-verdens opfattelse, hvorefter de to supermagter udgør den første lejr, afvises. Se Redaktionen ved Folkets Dagblad, *Formand Maos teori om verdens deling i tre . . .*, København 1977. Men ligeledes må det afvises at henregne Kina til den kapitalistiske lejr på grundlag af en eventuel de-facto magtpolitisk placering i alliance med USA.
- ⁷⁸ Se f. eks. Gorm Rye Olsen, "Perifere samfund – det er mange ting" i *Grus nr. 2*, 1980, pp. 49–74, og om hierarkiseringen af de Vesteuropæiske økonomier, Henrik Plaschke, "Krisen og den internationale arbejdsdeling" i P. Neersøe og H. Plaschke (red), *Imperialismen og den tredje verden*, København 1980, pp. 153–197.
- ⁷⁹ Jvnf. foran p. 8 f.
- ⁸⁰ Dette er et ultrakort resumé af klasse teorien hos Poulantzas, som den er fremstillet i "Les classes sociales . . .", *op. cit.* indledningsafsnittet.
- ⁸¹ Intentionen om at foretage sådanne analyser bør dog ikke afskrives. Specielt forekommer *globale konjunkturanalyser*, der søger at sammenfatte de væsentlige internationale modsætninger og deres indvirkning på og sammenspil med hinanden i en given situation, at være vigtige. Eksempler på forsøg i denne retning kan findes i de tidligere nævnte Amin artikler fra 1975 og i André Farhi "imperialismens krise og det internationale valutasystem" i *Tidsskrift for Politisk Økonomi*, 4. årg. nr. 2, 1977; oversat fra "Le régime du dollar. Hegemonie et declin", i Fitt, Yan, et. al., *La crise de l'imperialisme et la troisième guerre mondiale*, Paris 1976. Iøvrigt er det ikke kun marxister, der tilstræber at foretage sådanne globale konjunkturanalyser. Der er tradition for at international-politik fagets etablerede udøvere med mellemrum foretager en global *tour d'horizon*.
- ⁸² Det fremgår heraf, men bør måske fremhæves yderligere, at der også inden for feltet for teoridannelse om samfundsformationerne foregår teoriudvikling på forskellige abstraktionsniveauer. Skellet imellem de to teoretiske felter (produktionsmåde – samfundsformation) er altså ikke et skel imellem forskellige abstraktionsniveauer.
- ⁸³ Se f. eks. Erling Bjøl, *Internationale Politik*, 4. udgave, Stockholm 1976, p. 12 f.
- ⁸⁴ Om konjunkturbegrebet, se Poulantzas, *Pouvoir Politique . . .*, *op. cit.*, p. 90 ff.
- ⁸⁵ En konsekvens heraf er, at man indenfor den historiske materialisme næppe vil tilstræbe udvikling af generaliserende udsagn der alene angår beslutningstager-adfærd.
- ⁸⁶ Se ovenfor p. 2 f.
- ⁸⁷ Udover de tidligere anførte arbejder af Amin, Busch, Palloix, Poulantzas, m. fl. kan nævnes Annersted og Gustavsson, *Towards a new International Division of Labour*, Roskilde 1975, Fröbel, Heinrichs und Kreye, *Die Neue Internationale Arbeits-tteilung*, Hamburg 1977.
- ⁸⁸ Jvnf. den ovenfor fremførte kritik af kapitallogikken og Amin.
- ⁸⁹ Wallersteins hovedværker er *The Modern World System I*, *op. cit.* og *The Modern World System II*, New York 1980.
- ⁹¹ Se ovenfor note 50.
- ⁹⁰ En diskuterende oversigt over dele af denne teoridannelse findes i Christopher Chase-Dunn, "Interstate System and Capitalist World-Economy: One Logic or Two?" i *International Studies Quarterly*, Vol 25 No 1, March 1981 pp. 19–42.
- ⁹² Det er karakteristisk, at hverken Chase Dunn, Krippendorff eller Wallerstein gør særligt meget (faktisk nærmest intet) ud af at diskutere deres grundlæggende begreber. Hos Krippendorff findes der således ikke en diskussion af, hvorledes begrebet "interna-

tionalt system" – der anvendes hyppigt – egentligt forholder sig til de klassiske marxistiske begreber han iøvrigt anvender: stat, magt, klasse m. fl. Noget tilsvarende gælder Chase-Dunns "interstate-system".

⁹³ Men et sådant kriterium kan ikke stå alene. Samfundenes forskellige økonomiske og politiske grundtræk er naturligvis af stor vigtighed.

⁹⁴ En væsentlig årsag er vel, at dette implicerer Sovjet-samfundet, der som bekendt har udgjort et både teoretisk og politisk problem for den vestlige marxisme i mange år, jvnf. iøvrigt Althussers "To, tre (brutale) ord om Marx og Lenin", i *Tidsskrift for Politisk Økonomi*, nr. 1, 1978, pp. 8–17 (oversat fra et italiensk konferenceindlæg fra 1977).

⁹⁵ Et sådant synspunkt vil i dag formentlig være meget svært at finde, også indenfor den ikke-marxistiske teoridannelse, omend selvfølgelig fremvæksten af "interdependenstraditionen", begyndende med Coopers *The Economics of Interdependence: Economic Policy in the Atlantic Community*, New York 1968, må ses som udtryk for, at det volder visse problemer at indpasse denne påvirkning i det traditionelle paradigme. Se også Keohane og Neyes kritik af "realisterne" i *Power and Interdependence*, Boston 1977, p. 11 ff.

⁹⁶ Se Poulantzas, *Pouvoir politique ... op. cit.* pp. 32 ff.

⁹⁷ For en fastlæggelse af regime-begrebet, se Keohane and Neye, *op. cit.*, p. 19 f.

⁹⁸ Krippendorff II, *op. cit.*, p. 68 f.

⁹⁹ Se Morgenthau *Politics Among Nations* 1948, p. 15 f.

¹⁰⁰ Det er derfor heller ikke noget tilfælde, at Krippendorff specielt fremhæver Morgenthau som en af de bedste realistiske teoretikere, Krippendorff, II *op. cit.*, p. 37.

¹⁰¹ Krippendorff, II, *op. cit.* p. 48, p. 84.

¹⁰² Morgenthau studerer hvad han kalder "den politiske politik", til forskel fra f. eks. den økonomiske politik. Den "politiske politik" er den aktivitet, der sigter direkte på at øge nationens magt i forhold til andre nationer, *op. cit.* p. 14.

¹⁰³ Der mindes om, at den strukturelle determination altid skal ses i sammenhæng med handlingens mulighed: praksis kan ændre strukturerne, jvnf. bemærkningerne ovenfor p. 6.

¹⁰⁴ Se Bettelheim, *op. cit.*, p. 320.

¹⁰⁵ Petras and Morley, "The U.S. Imperial State" i James F. Petras et. al., *Class, State and Power in the Third World*, Montclair N.J. and London, 1981, pp. 1–36.

¹⁰⁶ Se ovenfor p. 8 f.

¹⁰⁷ Et eksempel på en analyse, der følger disse retningslinier, og som har været inspirerende for ovenstående formuleringer, er Poulantzas' analyse af de sydeuropæiske diktaturer, *La crise des dictatures, op. cit.* Heri baseres analysen af de politiske kriser og de sociale kræfters handlemuligheder på en afdækning af bl. a. samfundenes placering i kapitalens internationaliseringsproces og deres placering i det internationale militærstrategiske spil, d.v.s. i modsætningen USA – Sovjet.

Litteraturgranskningar

KATE BETZ–JONAS BROSTRÖM–ALEKSANDER KWIATKOWSKI: *Film, samhälle och propaganda. Filmens användning för opinionspåverkan och propaganda under den ryska revolutionen, den svenska beredskapen och det kalla kriget*. Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar 1982.

Leif Furhammar skrev i slutet av 60-talet standardverket *Politik och film*. En omfattande översikt av den politiska filmens historia, psykologiska verkningar och mediapåverkan. Sedan dess har publicerats ett par avhandlingar, som bitvis är en frukt av Furhammars pionjärverk. Arne Svensson disputerade 1976 på avhandlingen *Den politiska saxen*. Det är en bred undersökning av den utrikespolitiska censurnormens tillämpning under andra världskriget. Jan Olsson gav 1979 ut *Svensk spelfilm under andra världskriget*, som är en kartläggning av den svenska filmbranschens agerande under krigsåren. Vad man ännu saknar i svenska forsknings-sammanhang, när det gäller mediapåverkan, är en teoretisk begreppsapparat, där propagandans mål, medel och förutsättningar behandlas. Det existerar ännu ingen modell (alternativt analyschema) för analyser av propagandafilm. Den internationella litteraturen är bättre. Richard Taylors *Film Propaganda – Sovjet Russia and Nazi Germany* är en insiktsfull läsning av propagandans negativa klang.¹ En annan mycket värdefull avhandling är Alexander L. Georges *Propaganda analysis. A Study of Inferences made from Nazi Propaganda in World War II*. Den behandlar propagandans innehåll och förutsättningar, men är också en uttömmande modell för analyser av propaganda överhuvudtaget.² Leif Furhammars inledning räcker inte som förklaring på teoribristen. "Film är kommunikation och handling. Att dess effekter inte enkelt låter sig isoleras och kvantifieras som åtskilda från andra, innebär naturligtvis inte att propagandafilmerna eller reklamen eller videovåldet är verkningslösa, bara att påverkningsprocesserna är mycket mer komplicerade och intrikata än vad vulgärföreställningarna förutsätter".³ Poängen här är ingalunda att mäta propagandaeffekter – om det överhuvudtaget är möjligt, sär-

skilt på ett historiskt material, där forskaren sitter med facit hand. Det, som å andra sidan kan undersökas är innehållet i propagandan och hur detta resultat kan förändra den politiska policy en nation förespråkar.

Film, samhälle och propaganda är alltså inte en teorbok om politisk propagandafilm. Den beskriver utslutande hur den politiska filmen fungerar i olika länder vid en given historisk tidpunkt. Om den sovjetiska filmen i den unga bolsjevikstatens tjänst skriver Kate Betz. Lenin och hans parti är något av föregångsland på propagandans område. Lenin sade mycket tidigt, att av alla konstarter var filmen den viktigaste, därför att den vände sig direkt till åskådarens sinnesorgan. Ordinära spelfilmer och dokumentärfilmer kunde oberoende av land och språk sprida kännedom om landets politik. Hur innehållet skulle se ut kunde propagandisten själv bestämma. Den nytta mediet kunde ha i ett land, i vilket läs- och skrivokunnighet var utbredd, kunde inte nog betonas.⁴

Att den ryska filmindustrin kom att nationaliseras blev naturligt. Den censur, som avskaffats vid tsarens störtande i mars 1917, återupprättades av bolsjevikerna ett år senare. Det som bestämde, att staten fick hand om filmproduktionen var i första hand att åtskilliga duktiga filmare emigrerade och lämnade plats för Lenins följelagare. De nya filmerna är därför kvalitativt sett dåliga, innehållet är anspråksfullt och utan känsla för mediets egenart. Publiken kom också att länge föredra de förrevolutionära äventyrs- och kärleksfilmerna.

Den sovjetiska filmpropagandan byggdes upp med sk "agitationscentra", som lades vid större järnvägsknutpunkter. Genom agitationståg och ångare placerade man ut filmpropaganda längs de större vattendragen. Under åren 1918 och 1920 genomfördes fem tåg med totalt 1962 visningar. Under samma tid producerades 92 filmer. Nära femtio procent av filmerna berättade om Röda armén och dess heroiska insatser under ryska inbördeskriget. Andra filmer behandlade skäl för att bönderna måste leverera tillräckligt med spannmål till de uthungrade människorna i tätorterna och åt förtalade storbönderna dvs kulakerna, som skodde sig på befolk-

ningens fattigdom. Andra propagandafilmer undervisar om hygien och produktionsmetoder.

Att opinionsbildningen ansågs som effektiv och rationell bekräftas av att agitationståg ännu används på en del håll i Sovjet, speciellt då i Sibirien. Enligt Kate Betz var filmen en av de viktigaste byggstenarna i utopin om det starka socialistiska samhället. Utöver filmediets visuella och dynamiska egenskaper var det också teoretiskt begripligt för folket och ansågs som ett idealiskt medel att påverka människor. Kate Betz beskriver utvecklingen i Sovjet med uppenbar sakkunskap. Det är en omfattande studie, som dock belastas med den påtagliga svagheten att författaren skriver omständigt och tungt. Språket känns minst sagt torrt.

Lika läsvärd är Jonas Broströms uppsats *Svensk film i beredskapstid*. Under andra världskriget utsattes Sverige för utländska påtryckningar, något som Arne Svensson och Jan Olsson klargjort i sina avhandlingar. Trots det tyska hotet erhöll landet mycket propaganda från västmakterna. Mest film kom från USA. Av tio importerade filmer var sex från Amerika. Filmen etablerades snabbt som massmedium i Sverige. 1939 fanns det 2 000 biografier. 1945 hade antalet ökat till 2 300. I Stockholm ökade biobesöken med mer än en fjärdedel under perioden från 1939 till 1945. För de värnpliktiga, som inkallats under beredskapsåren, fanns därtill regementsbiografier och ambulerande fältbios. Censuren med dithörande utrikespolitiska norm höll givetvis ett vakande öga på alla inköpta filmer. Det var för Sveriges vidkommande viktigt att landet höll sig neutralt och att vi inte skadade vårt anseende utomlands. Det fanns dock åtskilliga sätt att kringgå censurens bannbulla genom att ordna privatvisningar. Dylika arrangemang förekom ofta, inte minst visningarna av sådana kontroversiella filmer som Leslie Howards *Pimpernel Smith* och Charlie Chaplins *Diktatorn*. Men det var inte bara svenska filmstudios och studentfilmsstudios, som lyckades kringgå lagar och förordningar. Mer diskutabelt är att ökända nazistsympatiserande föreningen *Manheim* visade ocensurerade tyska krigsfilmer.

Den svenska motpropagandan tog sig ofta intressanta uttryck i kortfilmer, som redovisade bakgrunden till hemvärnet, ransoneringarna, försvarslånen och krigets folkhushållning. Man producerade också filmer, som på ett eller annat sätt skulle stärka försvarsviljan inåt; om kungahuset, svensk natur, arbetsmarknaden. Krigsårens långfilmer, vilka Jan Olsson redogjort för i sin avhandling *Svensk spelfilm under andra världskriget*, fick en prägel av verklighetsflykt – man spelade in komedier och lustspel och egentlig beredskapsfilm. I den senare gruppen återfinns filmer, som förhållig nationella dygder som moral och envishet: "en svensk tiger". Broströms uppsats är utmärkt därför att den vidgar pro-

blemställningarna till att också beröra modern tid. Vilken betydelse har egentligen filmen i politiska krislägen? Har televisionen samma roll idag som filmen under 30- och 40-talen? Jonas Broström svarar inte på sina frågor, men säger: "Kan dagens av investeringskäl studioinriktade televisionsproduktion, där "verkligheten" bjudits in till studion, uppväga beredskapsårens filmupptagningar på plats?" (s. 140).

I avslutningsessän berättar Aleksander Kwiatkowski uttömmande om amerikansk och sovjetisk film under det kalla kriget. På samma sätt som Katz och Broströms uppsatser har Kwiatkowskis sina svagheter i avsaknaden av metod och hypoteser, men uppvisar en läsvärd beskrivning av den politiska historien, det kalla krigets uppkomst och utveckling, skillnaden mellan den dogmatiska och revisionistiska synen på "krigets" ursprung. Till skillnad från föregående skribenter har Kwiatkowski gjort en statistik över antalet propagandafilmer som gjordes mellan åren 1948 och 1958. Av denna sammanställning att döma producerade USA flest propagandafilmer mellan åren 1950 och 1953, totalt 41 av 1 065 spelfilmer, Sovjet gjorde bara 3 av totalt 46. Spelfilmer i propagandans tjänst var enbart en marginell företeelse i USA och Sovjet.

Propagandafilmerna var knappast betydande ur konstnärlig eller kommersiell synvinkel. De flesta amerikanska filmerna anstränger sig att ge en fördjudad och trovärdig social och politisk bakgrund medan de sovjetiska filmerna är alltför vaga i genretillhörighet: "De är alla sociala och politiska dramer med enorm propagandaver och patos och med emellanåt inflätade motiv från spiongenren" (s. 185). Den slutsats, som Aleksander Kwiatkowski drar, är att de amerikanska propagandafilmerna mestadels gav en förenklad bild av den politiska situationen i världen, men det var "sällan" direkta historieförfälskningar. De byggde på verkliga och konkreta händelser och utgick också från böcker av fd spioner. Den sovjetiska propagandafilmen var däremot en "skept betraktad spegelbild". De visade scenarior, som aldrig ägt rum och visade "samma verklighet som i amerikanska filmer, fast spegelvänd med omvända förtecken" (s. 187).

De tre studierna, som är intressanta var och en på sitt sätt, visar att filmen utnyttjats i propagandasyfte under hela 1900-talet. Det är mycket viktigt att man noga tolkar och analyserar dylik propaganda. Man kan då förbereda åtgärder mot den politiska övertalningen; medvetandeindustrin är en osynlig makt man inte direkt kan mäta. Människan är utlämnad åt identitetsindustrins produktion som har en förmåga att smyga sig in i människan och förvandlas till hennes medvetande. Denna immateriella exploatering är ett sätt att kontrollera individens sätt att tänka och känna. Varje dag finns det

inslag i massmediernas budskap, som är medvetna försök att påverka våra åsikter. Enbart kunskapen om detta är tillräckligt skäl för att förstärka den psykologiska försvarsberedskapen.⁵

Kaj Wickbom

Noter

- ¹ Taylor, Richard: Filmpropaganda, Soviet Russia and Nazi Germany. Croom Helm 1979. Taylor utreder innebörden i begreppet filmpropaganda, där han menar att om propagandan skall vara meningsfull som begrepp, måste det klart skiljas från orden information och publicitet. Propaganda är överförandet av idéer och värderingar från en person till en annan, där sändaren påverkar mottagaren till att förändra dennes beteende. Det är ingen ny definition. Tidigare statsvetare som Mackenzie, Lasswell, Stern-Rubarth har utgått från samma förklaring. Det som är originellt i Taylors avhandling, är att han hävdar, att det är ingalunda resultatet dvs beteendeförändring, som är intressant – utan snarare avsikten att påverka. En annan nyhet Taylor tar upp är propagandans negativa klang. I tidigare böcker och forskningsrapporter har man utgått från att propagandan uteslutande överför lögn. Den effektivaste och mest rationella påverkan är – anser Taylor – sanningen.
- ² George, Alexander L. Propaganda Analysis. A Study of Inferences made from Nazi Propaganda in World War II. Row, Peterson and Company, White Plains, New York, 1959. Georges bok om propagandanalyser är en kvalitativ innehållsanalys av tidningar, radio och naziprotokoll från sammanträden. Den är utomordentligt systematisk, författaren utgår från en direkt och en indirekt metod, där han analyserar a) Nazi Political Behavior, b) Nazi Propaganda Behavior. Den direkta metoden innebär att man direkt kan utläsa avsikten med propagandan. Den indirekta metoden är ett mellanting mellan nazielitens avsikter och propagandainnehållet. Undersökningen gällde en två-månadsperiod mellan mars och april 1943. 729 slutsatser, som The Foreign Broadcast Intelligence Service (FBIS), en särskild undersökningsavdelning (The Federal Communications Commission) dragit – blev föremål för Georges testning. Av dessa 729 slutsatser kunde enbart 119 dvs 16 procent beläggas.
- ³ Film, samhälle och propaganda s9.
- ⁴ Åtskilliga utvecklingsländer använder film som *hjälpmedel* att reducera analfabetismen inom landet. Mest omfattande är de försök, som bl a gjorts i Brasilien och Indien.
- ⁵ Wickbom, Kaj: Propagandafilm. Tidskriften Filmrutan 4/81. Här ges en förklaring på begreppet propaganda, hur propagandan verkar, en översikt av filmpropagandans historia, skillnaden mellan dold och öppen propaganda samt en förklaring av hur den moderna filmpropagandan verkar.

MATS BÄCK: *Datorisering och datapolitik*. Stockholm: Liber 1982.

Mats Bäcks bok avslutas med sju "mementon" vid debatter om datoriseringen:

1 När någon med emfas hävdar att datatekniken varken är ond eller god eller säger att datorn är bara ett verktyg: bli inte imponerad. Ofta hindrar de där uttrycken oss bara att diskutera sakfrågorna.

2. När någon i största allmänhet skyller på datorn är det ofta lämpligt att kasta ett öga på andra verksamma faktorer. Datoriseringen äger nästan aldrig rum i en värld där allt annat är oförändrat.

3 När någon talar om datateknikens möjligheter för oss är det ofta dags att höja blicken över horisonten och sända tankar bortom haven. Vilka oss? Vem vinner? Vem förlorar?

4 När man diskuterar datateknikens konsekvenser är det ofta lämpligt att också penetrera konsekvenserna av att avstå.

5 När någon talar om att vi ska ha datorer på våra villkor, bed honom/henne precisera sig. Vilka är vi?

6 När datatekniken nu finns kan det vara lämpligt att komplettera diskussionen om dess risker med en diskussion om dess möjligheter.

7 När någon förringar datoriseringens faror för den personliga integriteten och tycker att det ordas för mycket därom, påminn vederbörande om att stater med demokratiska system och regimer med åtminstone elementär respekt för individens privatliv och integritet utgör en liten experimentgrupp både i tiden och i rummet.

Dessa sju reflexioner skulle också kunnat bilda inledande frågeställningar i Bäcks arbete.

Författaren har allmänt uttryckt två huvudsyften med sin bok. Det första handlar om att beskriva och analysera datoriseringen som process genom vilken samhällsliga funktioner ersätts av datorer eller på olika sätt påverkas av dem. Det andra är att undersöka hur olika viktiga samhällsaktörer bedömer den nya tekniken och vilka handlingsalternativ de för fram beträffande åtgärder för att styra den.

Mats Bäck har med denna "programförklaring" valt att studera ett sällsynt aktuellt och angeläget samhällsfenomen. Forskningen runt datorer har hittills, både i Sverige och utomlands, haft en markant slagsida mot rent tekniska aspekter. De samhällsvetenskapliga kon-

sekvensanalyserna har lyst med sin frånvaro. Det är därför både principiellt viktigt och glädjande att ett första försök till en övergripande statsvetenskaplig framställning lämnas på området.

Bokens inledande kapitel handlar om att "förstå" datoriseringen i ett större sammanhang. Författaren försöker lämna några övergripande perspektiv. Dessa kan närmast betraktas som idéhistoria runt datorisering. Kapitlet är särskilt förtjänstfullt, då det tillför den allmänna datadebatten en dimension som ofta saknas. Här behandlas Alvin Tofflers och Daniel Bell's teorier om det moderna informationssamhällets framväxt och karaktär i historisk belysning. Även det marxistiska schemat berörs, för att försöka sortera upp datoriseringens något förvirrande mångfald i några olika områden eller "högar".

Mats Bäck menar sig sammanfattningsvis på detta område finna en bild som i vissa avseenden är entydig:

- ett nytt samhälle håller på att växa fram i snabb takt, snabbare än den första industrialiseringen
- detta framträdande samhälle, som främst producerar och konsumerar information, kommer att påverka så gott som alla delar av samhället
- viktiga förändringar kommer till följd av den nya tekniken att ske i bl a ekonomisk tillväxt, ekonomisk struktur, yrkesroller, maktstrukturen och kultur-mönster
- "hur" det går i denna omvälvningsprocess beror i stor utsträckning på politiska beslut.

I ett efterföljande kapitel beskriver författaren själva datorn. För att förstå datoriseringen, menar Bäck, är det nödvändigt att ge en elementär inblick i datorns sätt att fungera. Med detta syfte behandlas bl a datorns delar, program, minnen, arbetssätt och språk och t o m elektrotekniska uppbyggnad. Författarens målsättning, som statsvetare, är onekligen lovvärd på denna punkt – men också ovanlig, då det normalt sett icke ligger inom humaniorans skyldighet att studera rent tekniska företeelser.

Några följande kapitel i boken är av översiktlig och beskrivande karaktär i syfte att ge en bild i siffror av data- och elektronikindustrin. Vid sidan av svenska förhållanden studeras främst USA:s och Japans ledande internationella ställning. Författaren redogör också för olika användningsområden. Det gäller t ex teledata, teletex, KOM-systemet, NC-maskiner, CAD/CAM. På särskild plats redovisas den lokala omfattningen av datateknikens användning i Sverige och det starka utlandsberoendet på den sk hårdvaran.

Bokens andra hälft är av mera konsekvent och traditionell samhällsvetenskaplig karaktär. Här behandlas dato-

riseringens effekter på olika områden i samhället. En bestämd, och mycket klar, disposition har följts.

Mats Bäck har valt att strukturera sitt stoff i följande delar:

Datorisering och personlig integritet
Datorisering och samhällets sårbarhet
Datorisering och sysselsättning
Datorisering och arbetsmiljö
Datorisering och demokrati
Datorisering och kultur

Författarens uppläggning koordineras alltså väl med debatten under senare år både i massmedia och offentliga utredningar. Speciellt intresse ägnas främst åt datoriseringens olika problemområden eller negativa effekter på individ och samhälle.

Den första verkliga datadebatten i Sverige gällde datoriseringens följder för den personliga integriteten. På ett intressant statsvetenskapligt sätt, som för tankarna till en byråkratis uppkomst och fall, beskriver här Bäck tillkomsten av datalagen 1973 insatt i ett större offentlighetsrättsligt utvecklingsperspektiv. Författaren lämnar, med full rätt, särskilt utrymme åt de senast mycket genomgripande ändringarna i datalagen från 1982 om licensförfarande o dyl. Detta gäller även nyheterna i TF och sekretesslagen om en förstärkt offentlig insyns rätt vid myndigheters terminaler.

Kapitlet "Sårbarhet och säkerhet" har till betydande del inspirerats av den nyligen avlämnade offentliga utredningen: ADB och samhällets sårbarhet. Här belyses riskerna av de speciella problem som utgöres av bl a databrott, datasabotage, koncentrationstendenser och teknikerberoendet.

Till de frågor runt datoriseringen som väckt mest oro och debatt hör frågorna om hur det blir med jobben. Författaren har givit detta område särskild prioritet. Bäck har valt att presentera detta svåra ämne genom att redovisa "optimistiska" resp "pessimistiska" debattörers uppfattning i ämnet.

Bäck gör här sammanfattningsvis gällande, att även om utvecklingen på längre sikt är svårbedömlig så måste man räkna med betydande sysselsättningsproblem på kort sikt. De härrör visserligen inte enbart från datoriseringen, men de förstärks av den. Alternativet att inte datorisera, å andra sidan menar Bäck, har ännu värre sysselsättningsmässiga konsekvenser. De som kommer att drabbas särskilt hårt är kvinnor och ungdomar. En ökad politisk beredskap måste därför intas.

Även om jag personligen är principiellt benägen att instämma i Bäcks analys vill jag utfärda en varning. Det finns mig veterligen ingen svensk eller utländsk veten-

skaplig litteratur som på ett systematiskt sätt studerat förhållandet datorisering – sysselsättning. Hot- och motbilder har blandats. Bidragen har kommit från enskilda forskningsrapporter, offentliga utredningar, databranschens marknadsföring och emotionellt laddade massmediaartiklar. Än så länge synes vi alltså röra oss med mer eller mindre kvalificerade antaganden, vilket naturligtvis motiverar en särskilt offensiv samhällsvetenskaplig forskning.

Samma slutsats låter sig måhända dras från Bäck's följande redovisning av problematiken datorisering – arbetsmiljö. Faromomenten i de nya datoriserade jobben kommenteras av Bäck på ett mycket utförligt sätt. Det gäller t ex frågorna om understimulering, ansvarsut-tunning, rollkonflikter, social isolering och ökad direktstyrning av arbetsprocessen. Den verkliga omfattningen och inriktningen på dessa "faror" låter sig uppenbarligen bara antydast från vissa SIFO-undersökningar eller i bästa fall Arbetslivscentrum – som ensam synes hålla denna viktiga forskning vid liv i Sverige.

Särskilt förtjänstfullt i Bäck's bok på denna punkt anser jag vara kapitlet om "Medbestämmande". Mycket tyder på att detta område just nu är det kritiska fenomenet i datoriseringsproblematiken. Låt mig utveckla Bäck's synsätt härvidlag.

Bäck's framställning koncentreras här på de arbetsrättsliga förutsättningarna för ett sk användarinflytande vid datorisering. Framst presenteras MBL, AML och den centrala avtalssituationen. Författarens slutsatser antyder en viss optimism om möjligheterna till ett fackligt inflytande över arbetslivets datorisering. För detta talar och framhålls bl a forskningen kring och framtagningen av nya användarorienterade systemutvecklingsmetoder, den fackliga kunskapsuppbyggnaden och den nya teknikens småskalighet.

Personlig erfarenhet från högskoleundervisning och forskningsprojekt runt ADB-tekniken stöder också mig i denna uppfattning, och särskilt vill jag betona frågan om den fackliga kunskapsuppbyggnaden i generell betydelse. Myter och negativa attityder liksom bristande identifikationer hos användarna av befintliga datorsystem beror i grunden på en kunskapsbrist om den nya tekniken. Bristande kunskaper har ytterst föranlett att systemen byggs utan direkt hänsyn till användarnas verklighet. Denna medvetenhet har idag gjort utbildningsfrågorna till en förstahandsfråga: Välutbildade anställda, och medborgare, kan och vågar ställa relevanta krav – som systemerare och programmerare förhoppningsvis förstår och beaktar. Förmodligen är det ur denna visshet som det framtida informationssamhället och dess problem i vid mening kommer att hanteras och utvecklas.

Bokens avslutande kapitel berör mera allmänt datori-

seringen och kulturen överhuvudtaget. Icke desto mindre behandlas ett flertal intressanta frågor av statsvetenskapligt intresse. Bland de problem som formuleras och kommenteras hör bl a

- de politiska eliternas ökade informationsdominans över folket
- "Sifokratis" fulländning med hemterminalernas betydelse i den politiska opinionsbildningen
- multijättarnas styrning och kontroll av det fria internationella informationsflödet på dataområdet
- risken för "overload" på det demokratiska kommunikationssystemet
- tendensen till ökad privatisering och passivering.

Bäck's arbete avrundas med en översikt av ledande svenska politiska aktörernas programskrifter på dataområdet. Vid sidan av riksdagspartierna presenteras arbetsmarknadens centrala parter. Framställningen sträcker sig fram till sommaren 1982 och behandlar också riksdagsbehandlingen av regeringen Fälldins omfattande datapolitiska proposition Samordnad datapolitik.

Detta kapitel har en förtjänst i den systematiska och lättillgängliga redigeringen av ett stort och disparat källmaterial. Några entydiga slutsatser framkommer och utvecklas på det ideologiska planet. Den traditionella vänster–högerskalan anläggs för att studera aktörernas polarisering. Denna påvisas också gälla på ett flertal delområden i datadebatten.

Det återstår nu att försöka inordna och värdera Mats Bäck's bok i ett större samhällsvetenskapligt sammanhang.

Boken är, enligt Bäck's intentioner, främst skriven för fortbildning av lärare i datalära och ämnesanknuten datoranvändning. Arbetet ingår alltså som ett målmedvetet och nytt pedagogiskt material i den nya och offentligt understödda skoloffensiven på dataområdet. Det ligger emellertid i sakens natur att boken genom sin breda uppläggning har ett värde för alla som är allmänpolitiskt intresserade eller intresserade av datafrågor ur ett samhällsperspektiv.

Värdet av samhällsvetenskapliga översiktsverk av detta slag torde icke kunna överskattas i den aktuella datadebatten. En humanistisk totalframställning har hittills saknats i den svenska litteraturen. Som sådant torde Bäck's arbete kunna bli ett standardverk för bra tid framåt. Boken kan också genom sin tvärvetenskapliga karaktär läsas med behållning av både humanister och systemfolk. Här ligger, tror jag, den stora betydelsen i Bäck's arbete: Boken kan bilda en brygga mellan grupper vars intressen ofta divergerat.

Kritiken mot Bäck's bok kan, enligt mitt sätt att se,

reduceras till vissa specifika punkter. Det hade t ex varit av intresse med en analys av det internationella dataflödet. Denna problematik, som håller på att bli av snabbt tilltagande politisk betydelse, berörs mycket knapphändigt i Bäckers bok. På samma sätt skulle framställningen erhållit en ytterligare intressant dimension och kapitlet Artificiell intelligens (AI) utvecklats. Detta område synes för närvarande vara det stilledande i USA på forskningssidan. På den formella sidan har jag det bestämda slutintrycket, att bokens läsvärde hade förhöjts av ett större antal illustrationer.

Conny Johannesson

GUNNAR ELIASON–BERTIL HOLMLUND–FRANK P. STAFFORD, eds: *Studies in Labor Market Behavior: Sweden and the United States*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1982

Den nationalekonomiska forskningen om arbetsmarknad och arbetsmarknadspolitik var under de första decennierna av efterkrigstiden ett perifert område. Det gällde såväl i Sverige som i andra länder. I Sverige var få intresserade av området och i USA dominerade den institutionella skolan med dess starka betoning på beskrivning. Anknytningar till huvudfåran inom ekonomisk teori var liten. Under de senaste decennierna har denna bild ändrats helt. Den arbetsmarknadsekonomiska forskningen är nu en av de mest vitala delarna av ekonomisk teori, analytiskt och metodologiskt väl i nivå med övriga delar av den nationalekonomiska forskningen.

Viktiga bitar i den teoretiska utvecklingen har varit tillämpningen av investeringsteori på olika individuella beslut (humankapitalteori), betoningen av informations- och transaktionskostnader på arbetsmarknaden (sökteori) och försöken att finna en mikroekonomisk grund för den makroekonomiska teorin om inflation och arbetslöshet. Den ekonometriska metodutvecklingen har varit snabb och valet av metod har betydelse. De slutsatser man fått med tidigare gängse metodik har inte alltid hållit vid omprövningar med bättre metoder.¹

Den konferensvolym som IUI har givit ut, *Studies in Labor Market Behavior: Sweden and the United States*, är en bra illustration till denna utveckling. Bara några år tidigare hade det inte funnits underlag för en konferens av denna typ.²

Många av artiklarna (som totalt är 12) utnyttjar antingen sökteori eller humankapitalteori och merparten använder sig av ekonometrisk teknik. Artikelförfattarna är svenska och amerikanska ekonomer och artik-

larna behandlar med ett undantag antingen svenska förhållanden eller jämförelser mellan Sverige och USA. Undantaget är en teoretisk artikel av notkaraktär av Kenneth Burdett.

Volymen är uppdelad i fyra delar som behandlar: 1) arbetslöshet och arbetsmarknadspolitik, 2) arbetslöshetsvariationer, 3) arbetsutbud samt 4) löneökningar. Jag skall här närmare behandla några av de artiklar som ingår i volymen.

Arbetslösheten har under lång tid varit betydligt högre i USA än i Sverige. Frank Stafford analyserar denna skillnad i en artikel och avvisar såväl olikheter i sammansättning och förändring av arbetsutbudet som den allmänna efterfrågepolitiken som förklaringar till skillnaden. Han menar att den i stället kan tillskrivas den svenska arbetsmarknadspolitik. För att göra detta troligt omräknar han den svenska arbetslösheten genom att till den lägga de som är i arbetsmarknadspolitiska åtgärder. Detta "förklarar" emellertid inte hela skillnaden i arbetslöshet. Den är fortfarande flera procentenheter. Det finns dessutom allvarliga invändningar mot den av Stafford använda metoden. För det första bör inte bara Sveriges utan också USA:s arbetslöshetstal "korrigeras" med andelen i arbetsmarknadspolitiska program för att man skall få jämförbarhet. För det andra kan man inte utan vidare anta att en person i ett arbetsmarknadspolitiskt program annars skulle varit arbetslös. Alternativet för personen kan i stället ha varit att befinna sig utanför arbetskraften. I andra fall kan det arbetsmarknadspolitiska programmet bara ha inneburit en ändrad finansieringsform för viss verksamhet och personen skulle då ändå haft arbete. Arbetsmarknadspolitik kan säkert förklara en del av skillnaderna i arbetslöshet mellan de båda länderna, men merparten måste nog förklaras på annat sätt. Det finns andra viktiga skillnader mellan de svenska och amerikanska arbetsmarknaderna än de som betingas av skillnaderna i arbetsmarknadspolitik.

I en annan artikel behandlar Edward Gramlich och Bengt-Christer Ysander ett av de ovan nämnda problemen: betyder beredskapsarbetena främst ökad sysselsättning eller främst en förändrad finansieringsform för kommunal verksamhet (dvs drar kommunerna ner på antalet sysselsatta via den vanliga budgeten när de får medel till beredskapsarbeten)? Resultaten blir olika för de två typer av beredskapsarbeten som undersöks: för vägarbete blir det en undanträngningseffekt medan en sådan inte kan beläggas för hälso- och socialvårdsarbeten. Antalet observationer (år) är dock i det senare fallet starkt begränsat. Genom att kombinera tidserie- och tvärsnittsuppgifter hade de kunnat nå längre i sin analys.

En av de övriga artiklarna om arbetsmarknadspolitik är skriven av Bertil Holmlund. Den behandlar bl a effek-

terna av lagen om anställningsskydd, och stödet till lageruppbyggnad för företag som inte säger upp arbetskraft. Han gör det med hjälp av en ekonometrisk modell där politikförändringarna representeras av olika dummy-variabler. Med hjälp av simulering erhålles sedan ett jämförelsealternativ utan dessa former av arbetsmarknadspolitik. Enligt denna jämförelse skulle den nya arbetsmarknadspolitiken ha inneburit högre sysselsättning, lägre arbetslöshet, mindre rörlighet på arbetsmarknaden och lägre produktivitet. Det finns problem med denna typ av studier där politikförändringar representeras av dummy-variabler. Det finns ju flera andra politikförändringar inom tidsperioden, som inte finns med, i detta fall t ex förändrad förtidspensionering och kraftigt utökade arbetsmarknadspolitiska åtgärder för handikappade. En viktig fråga som ligger utanför ramen för artikeln är vilka de långsiktiga konsekvenserna blir av politiken med ökad anställningstrygghet.

En annan intressant artikel har Bertil Holmlund skrivit tillsammans med Anders Björklund. Den analyserar arbetslöshetsvariationerna i USA och Sverige. Den högre arbetslösheten i USA beror inte på att personer har längre arbetslöshetsperioder i USA utan på att arbetslöshetsperioderna är fler (i relation till arbetskraftens storlek). Arbetslöshetsperioderna är tvärtom i genomsnitt längre i Sverige. De som är arbetslösa i USA ett visst år är emellertid trots detta arbetslösa under längre tid än de arbetslösa i Sverige. Det beror på att i USA blir samma personer oftare arbetslösa flera gånger under ett och samma år.

Huvuddelen av Björklunds och Holmlunds artikel ägnas åt de faktorer som påverkar variationer i arbetslöshetens varaktighet. Deras viktigaste resultat är att variationer i antalet lediga platser är en viktigare förklaringsfaktor än variationer i lönenivå (jämfört med förväntad lön). Det skulle kunna tolkas så att merparten av de arbetslösa tar en ledig plats när de får ett erbjudande och att de variationer som finns i lönenivå inte påverkar denna benägenhet. Detta resultat är klarare för USA än för Sverige, och klarare för långtids- än för korttidsarbetslösa.

En annan artikel av mer allmänt intresse är Siv Gustafssons, som behandlar skillnaden mellan manliga och kvinnliga tjänstemäns löner inom den privata sektorn. Hon använder sig av humankapitalansatsen och undersöker hur stor del av skillnaden i löner mellan män och kvinnor som kan förklaras av skillnader i utbildningslängd, antal arbetsår, förvärvsavbrott (arbetshistoria) och ålder. Utan korrigering för dessa faktorer har kvinnorna 33 % lägre lön än männen, men efter korrigering

är kvinnornas lön 16–20 % lägre än mäns. Motsvarande tal för USA är 35 % respektive 24 %. Det finns ett par problem att uppmärksamma vid dessa skattningar. Det ena är simultanitetsproblemet (sambandet arbetserfarenhet och inkomst går inte enbart i en riktning). Det har Siv Gustafsson löst genom att också göra skattningar med tvåstegs-minstakvadratmetoden. Dessa skattningar har dock inte använts i uppdelningen av löneskillnaderna på olika komponenter. Ett andra problem är att arbetserfarenhet mäts som antal år med ATP-poäng. Då reallönerna stigit under perioden och allt fler transferringar inkluderats i underlaget för beräkningar av ATP-poäng har den arbetstid som behövs för att bli räknad som förvärvsarbete förändrats.

Det finns flera andra artiklar av betydande intresse. En sådan är t ex James Albrechts studie av Volvos rekryteringspolitik, där humankapital- och "signalerings"-hypoteserna ställs mot varandra. Albrecht studerar hur utbildning och graden av information om den sökande påverkar anställningsbeslutet och om utbildning får mindre betydelse om företaget har mer information. I hög grad läsvärda är också Anita Jonssons och Anders Klevmarkens uppföljningsstudie av ingenjörernas arbetsmarknad och Nils-Henrik Schagers om löneglidningens bestämningsfaktor.

Tillsammans ger de olika artiklarna en god bild av den svenska arbetsmarknaden och svensk arbetsmarknadspolitik. Vissa artiklar finns redan publicerade på annat håll och i en del fall i mer utförliga versioner på svenska. Det är dock av mycket stort värde att det här finns ett betydande material samlat för en engelskspråkig publik.

Eskil Wadensjö

Noter

- ¹ Ett exempel finns i det här aktuella volymen. Den studie av arbetsutbudet som Roger Axelsson, Roger Jakobsson och Karl-Gustaf Löfgren presenterar här har sedan vidareutvecklats av Roger Jakobsson med mer adekvat ekonometrisk teknik och då givit delvis klart annorlunda resultat.
- ² *Studies in Labor Markets*, red. Sherwin Rosen. Chicago: The University of Chicago Press, 1981 och *The Economics of the Labor Market*, red. Zmira Hornstein, Joseph Grice och Alfred Webb, London: HMSO, 1981, är en amerikansk resp. en engelsk motsvarighet.

ILMARI SUSILUOTO: *The Origins and Development of Systems Thinking in the Soviet Union: Political and Philosophical Controversies from Bogdanov and Bukharin to Present-Day Re-Evaluations*. Helsingfors: Annales Academiae Scientiarum Fennicae 30, 1982.

Två stora metaforer i äldre samhällsvetenskap var *maskinen* och *organismen*. I otaliga varianter beskrevs den sociala, politiska och ekonomiska utvecklingen med begrepp hämtade från mekaniken eller biologin. I den ena traditionen handlade det om verktyg, friktioner och balanserande krafter; i den andra om sjukdomar, trötthet eller hälsotecken i samhällskroppen. Än idag fladdrar dessa bilder genom den politiska debatten och den socialvetenskapliga teoribildningen.

Men under 1900-talet har de också fått sällskap av en ny stor metafor. Som en syntes av mekanismen och organismen på en högre abstraktionsnivå har *systemet* gjort sin entré. Den allmänna systemteorin har satt djupa spår i praktiskt taget alla vetenskaper men också glidit ut i folklore och vardagsjargong. Kring 1968 lärde vi oss alla att det var "systemet" det var fel på. Men att rå på det var inte så lätt, som Yossarian upptäckte i Hellers "Catch 22". You can't beat the system.

Under efterkrigstiden har systemtänkandet lett till stora tekniska genombrott, inte minst inom elektroniken. I socialvetenskaperna medförde det en tid att sådana gamla vedertagna studieobjekt som staten, samhället, näringslivet och världen försvann ur sikte medan forskarna i stället tog itu med det politiska systemet, det sociala systemet, det ekonomiska systemet och det internationella systemet.

Från senare år kan dock skönjas vissa tecken på en begynnande revolt. Kritiska strömningar i modern samhällsvetenskap börjar nu ifrågasätta om tillvaron är så integrerad och styrbar som åtminstone vissa tolkningar av systemläran gör gällande. Är världen verkligen ett internationellt system, eller kanske bara en massa stater? Och rymmer staterna verkligen detta märkliga centrum där inputs förvandlas till outputs? På många håll tycks vurmen för cybernetiska modeller ha efterföljts av ett större intresse för marknadsmekanismer, fragmentering och "muddling through". Systemläran är långt ifrån död, men dess axiomatiska innanmäte har ställts under skärpt bevakning. I varje fall inom samhällsvetenskaperna.

Vilket inflytande har systemtänkandet utövat i Sovjetunionen? Det är en av huvudfrågorna i Ilmari Susiluotos gradualavhandling. Vissa systemföreställningar låg immanenta redan i de tidiga socialistiska idéerna om samhällsplanering och enhetlig styrning av produktionen. Andra har tillfogats genom den inhemska idéutveckling-

en och genom absorption av västerländsk cybernetik. För förefaller systemteorin mer inflytelserik i de socialistiska länderna än i någon annan del av världen. Intresset för möjligheterna till en vetenskaplig ledning av produktionen har ökat dramatiskt under det senaste årtiondet.

Men det finns också en förhistoria. Redan i seklets början odlades i Ryssland ett systemtänkande som senare stämplades som kätterskt. Bland pionjärerna fäster Susiluoto särskilt avseende vid A A Bogdanov och N I Bucharin, som behandlas i avhandlingens första del. I en andra del uppmärksammas systemteoretiska element i sovjetiskt 20-talstänkande liksom systemlärans utveckling under Stalin-epoken. I avhandlingens tredje del analyseras systemteorins renässans under 50-talet och det tidiga 60-talet, med särskild tonvikt på det växande intresset för cybernetik.

Det är ett fascinerande men krävande ämne som Susiluoto har givit sig in på. Till den tidiga cybernetiken efter kriget intog man på sovjetiskt håll en mycket kylig hållning. I filosofiska tidskrifter kunde man läsa artiklar med sådana rubriker som "Vem tjänar cybernetiken?" och "Cybernetiken – ett vapen för imperialismen". Efter hand tog dock intresset överhanden och utvecklades snart till en glödande entusiasm. Omfattande forskningsresurser kanaliserades mot systemteoretiska frågor och en mycket rik litteratur uppstod. När jag 1975 besökte Moskva bågade bokhandelsdiskarna under skrifter om reglerteori och styrteknik. Cybernetiken uppfattades vid det laget som själva nyckeln till en bättre planering och högre grad av rationalitet i det sovjetiska samhällslivet.

Var det då en importerad visdom, eller hade den rötter i den egna myllan? Susiluoto gräver fram en hel del intressant material som ger stöd för den senare tanken. Bogdanov och Bucharin var onekligen inne på tankar som pekade fram mot den moderna systemläran. Å andra sidan misstänker jag att författaren något överskattar deras originalitet. Denna går knappast att fastställa utan närmare undersökningar i samtida ryskt och europeiskt tänkande, men klart är i varje fall att den organisationstanke som var så central i bolsjevikisk samhällssyn var starkt influerad av sekelskiftets ekonomiska och sociologiska litteratur. Systemföreställningar förekom även i samtida historia och biologi. Dessa skilde sig visserligen i en del avseenden från de systemtankar som utvecklats senare under 1900-talet, men förnyelsens art är ännu inte helt utredd.

Att fastställa Bogdanovs och Bucharins reella inflytande ställer också forskaren inför vissa specifikt sovjetiska källvärderingsproblem. Å ena sidan fanns det ju under en lång tid en påtaglig tendens att brännmärka alla möjliga syndare som "bucharinister". Å andra sidan fanns det – när systemläran väl skulle återupprättas –

en sedvanlig böjelse att dra ganska långtgående växlar på tidigare ryska och sovjetiska bidrag. Eftersom Bucharin länge var en svårplacerad gestalt för sovjetiska samhällsvetare – aningen rehabiliterad, men ändå inte riktigt – fanns här ett knepigt balansproblem att bemästra. Bedömningen av Bogdanovs och Bucharins roll som teoretiska innovatörer kompliceras också av att Susiluto inte riktigt klargör hur mycket han vill inrymma under det breda paraplybegreppet systemtänkande.

Som helhet framstår avhandlingen dock som ett väsentligt bidrag till sovjetisk idéhistoria. Även om de enskilda inlägg och debatter som uppmärksammas inte varit okända för forskningen binder författaren på ett värdefullt sätt samman dem till ett åskådligt mönster. Undersökningen spänner över vida domäner såväl i tiden som i rummet: den täcker mer än ett halvsekel av sovjetisk och västerländsk idéutveckling liksom ett brett knippe av vetenskapens olika grenar. Framställningen är mestadels spänstig, ofta disciplinerad och bitvis briljant. Den bygger på en omfattande beläsenhet, som borde bilda en utmärkt fond för fortsatta forskningsinsatser.

Daniel Tarschys

PER TORSVIK, red.: *Mobilization, Center-Periphery Structures, and Nation-Building*. Bergen: Universitetsforlaget 1981.

Detta var planlagt som et festskrift til Stein Rokkans 60-årsdag, men er blitt et minneskrift, ettersom han døde alt for tidlig, lenge før 60-årsdagen og på et tidspunkt da bidragene til skriftet bare så vidt var påbegynt. Bindet faller i fire deler. Den innledende består av en oversikt over Rokkans verk, og de resterende gir innblikk i tre viktige forskningsområder som særlig fanget hans interesse. Hovedtrekk ved europeisk statsutvikling fra middelalderen av blir belyst i Del II. I den tredje delen, som er langt den største og omfatter 300 av de ca. 550 sidene, behandles samspillet mellom ulike tendenser innenfor de enkelte stater med særlig vekt på vårt eget århundre. Fjerde del gir bl. a. et innblikk i nye ideer som Rokkan var inne på mot slutten av sitt liv. Til sist kommer en 27 siders bibliografi. Den omfatter foruten alle hans trykte bidrag også utrykte ting i hans arkiv, slik som opponent-innlegg ved doktordisputas m. v.

At tredje del opptar størst plass, synes ikke urimelig. Her er sannsynligvis feltet der Rokkans innflytelse vil vise seg å ha vært mest virkningsfull. Han var en drivende kraft i arbeidet for utnyttelse og sammenligning av

tallmessige oppgaver fra en lang rekke land til belysning av de forskjelligste politiske fenomener, ikke minst geografiske kontraster og spenninger mellom sentrum og periferi innen den enkelte stat. Bindet har bidrag fra flere av de fremste kjennere av europeiske land. Juan Linz skriver om regionale motsetninger i Spania, W.J.M. Mackenzie om skotske sentrum/periferi-mønstre, Hans Daalder om de nederlandske. Andre kapitler berører Frankrike og Tyskland, Danmark, Finland og Sverige.

Det kan nok sies at bidragene spriker i ulike retninger, noe som ofte er tilfellet ved slike samleverk. Her har det imidlertid en spesiell berettigelse, for så vidt som Rokkans egne interesser spente over høyst forskjellige felter med vide utsyn i både tid og rom. Det er da passende at forskningsbidragene omfatter både en oversikt av Karl Deutsch over vestlig innflytelse på resten av verden og en betraktning av S.N. Eisenstadt om kulturelle og andre sentrer i Europa. Videre kommer to kapitler om et riktig håndfast emne, oppbygging av embetsverk for å drive inn skatter. Øyvind Østerud viser hvordan dette preget statsutviklingen i Sverige og Danmark-Norge under eneveldet, mens Charles Tilly anlegger et generelt komparativt perspektiv. Han hevder at forskjellige konkurrerende herskeres ønsker om militær seier førte til behov for krigsfinansiering, som i sin tur ble grunnlag for utbygging av effektivt byråkrati, uten at herskerne egentlig hadde til hensikt å skape noen stat med tilhørende embetsverk, enn si å skape noen nasjon. Ut fra dette trekker Tilly mer allmene slutninger om hvordan det vanskelige emnet som kalles politisk utvikling best kan angripes, idet han gir Stein Rokkan honnør for innsats på området, men også kommer med spøkefullt-vennskapelig kritikk.

En mer systematisk vurdering av Rokkans verk er gitt i selve åpningskapitlet, skrevet av Erik Allardt og Henry Valen. De peker på som et karakteristisk trekk at hans modeller i høy grad var åpne. Det hendte nok at Rokkan formulerte bestemte årsakshypoteser, men oftere stilte han opp begreppskjemaer. "The models . . . are mainly aimed at providing a conceptual apparatus . . . (They) make it possible to view widely divergent cases in a similar perspective." (s. 34). Og en slik typologisering er i seg selv en viktig oppgave. Virkeligheten er og blir forvirrende så lenge vi ikke har begreper som gjør det mulig å skille fenomenene fra hverandre på en meningsfylt måte. Dette gjelder ikke minst for den politiske virkelighet, der det som synes å være slett ikke alltid svarer til det som er.

For eksempel kan vi se på hva Allardt og Valen betegner (s. 28) som en av Rokkans "most discussed empirical findings". I innledningen til det samleverket han utgav

sammen med S.M. Lipset (Lipset & Rokkan 1967, s. 50) hevdes at 1960-årenes europeiske partisystemer stort sett var de samme som 1920-årenes. De hadde "frosset fast" i en bestemt form. Typologiseringen av partisystemer blir deretter gjennomført i detalj ikke minst i Rokkans eget kapittel. Imidlertid har innvendinger senere vært reist; nylig er det blitt hevdet at en faktoranalyse viser betydelige endringer som Rokkan ikke tok i betraktning. (Ersson & Lane 1982).

Etter min mening bygger imidlertid denne analysen på en parti-typologi (se f. eks. s. 85) som langt fra kan måle seg med Rokkans. CDU/CSU i det tyske systemet betegnes her som et stort *religiøst* parti. Glosen "christlich" forekommer unektelig to ganger i den offisielle tittel, men dermed er ikke gitt noen garanti for at merkelappen svarer særlig godt til innholdet. Partiet karakteriseres atskillig mer treffende med ordene "a broad conservative party of the British type" hos Rokkan (s. 52). CDU/CSU må klassifiseres som et funksjonelt parti, ikke et religiøst. Og dermed må også resultatet av en faktoranalyse bli vesentlig endret. Forsøk på nøyaktig kvantifisering uten forutgående grundig begrepsarbeid har i dette tilfelle ført på villstrå. Rokkans utsagn om partisystemene er etter min mening fortsatt gyldig, og likeså hans påvisning av årsaksfaktorer som gjorde mange av disse systemene så varige. En annen sak er at sterke oppløsningstendenser synes å ha satt inn på 1970-tallet. Det rokker ikke ved hva Rokkan skrev med henblikk på femtiårs-perioden ca. 1920–1970.

I flere av kapitlene, særlig i Del III, utdypes bestemte trekk fra den politiske historie i land som Rokkan inkluderte i sine analyser. Derek Urwin og Frank Aarebrot peker på religiøse og geografiske faktorer i tysk partihistorie. De understreker dessuten at sosialismen her som i de fleste land i utpreget grad var et by-fenomen. Som en kontrast kommer Risto Alapuros kapittel om agrarsosialismen i Finland. Der var industrien for en stor del lokalisert utenfor byene, noe som førte til at mange blant jordbruksbefolkningen fikk deltidsarbeid i forbindelse med industri. Dette ble av betydning for hendingsforløpet i Finland etterat svekkelsen av tsardømmet åpnet for en fri partiutvikling.

Et land som i vår egen tid har opplevd nydannelse av partier etter avvikling av et autoritært styre er *Spania*. Jean Blondel diskuterer utviklingen etter Francos død inntil 1980. Han regner det for et fordelaktig og stabiliserende element at et toparti-system synes i ferd med å danne seg. Senere har riktignok den store Demokratiske Sentrums-Union (UCD) gått i oppløsning, men til gjengjeld har den konservative Folkealliansen overtatt som dominerende parti på borgerlig side, og sosialistpartiet har styrket sin posisjon på den andre siden. En

toparti-situasjon karakteriserer følgelig fortsatt spansk politikk etter nyvalgene til nasjonalforsamlingen i oktober 1982. Om dette ubetinget skal kalles en fordel, er imidlertid ikke lett å avgjøre. Blondel viser til Storbritannia som det gode eksempel, men blant britene selv hevder kritikere at deres system under vår tids forhold nettopp har ført til skjerpet motsetning og manglende stabilitet, "adversary politics": "The government of the day, whichever of the two-party complexions it may be, is unduly influenced by the extremists in its ranks" (Finner 1975, s. 12).

En sterk tendens av tilsvarende art mener Juan Linz å ha funnet i 1930-årenes Spania, der to blokker dominert av ekstremister stod så uforsonlig mot hverandre at systemet til slutt brøt sammen i borgerkrig. (Linz i Lipset & Rokkan 1967, s. 239). Spania hadde ikke som Frankrike en meglende parlamentarisk mellomgruppe som kunne utjevne motsetningene. Nå vil neppe noen påstå at den tredje franske republikk representerte et ideelt politisk system. Blondel minnes hvordan kompromisser og halve forholdsregler førte til at mange alvorlig problemer ble liggende uløst. Like fullt kan det være grunn til å nevne hva en skarp fransk iakttaker, som lenge hadde stått kritisk overfor systemet i sitt eget land, fant seg tvunget til å erklære etterat borgerkrigen hadde brutt ut sønnenfor Pyreneerne: "Kanskje det likevel var noe i retning av vår franske mellomgruppe som spanierne manglet". (Fr. Goguel i "Esprit", mai 1939, sitert etter Williams 1964, s. 131).

Seymour Martin Lipset bidrar med sin hyllest til Rokkan i et kapittel som ikke behandler parlamentariske partier, men bevegelser i ytterkanten av partiene, nærmere bestemt våre dagers tilløp til ekstremisme på høyre fløy i en rekke land.

Og endelig må nevnes Stein Kuhnles sluttkapittel. Det handler om utvandring og demokratisering, og det fører oss inn i ideer som opptok Rokkan sterkt i de siste årene av hans liv. Med utgangspunkt i Albert Hirschmans begreper "exit" og "voice" behandler Kuhnle politiske fenomener i sammenheng med vandringer mellom landene. Han viser særlig til utvandringen fra Europa over Atlanteren i forrige århundre, men tilføyer at også andre sider ved spørsmålet kan være verd å undersøke. Det er utvilsomt riktig. For eksempel kom mange svenske anleggsarbeidere til Norge med raldikale ideer i årene før første verdenskrig, og de satte sterke spor etter seg i norsk arbeiderbevegelse. Særlig etter nederlaget i den svenske storstreiken 1909 drog mange over grensen. Ikke få av dem var slike som på grunn av sin agitasjon hadde havnet på svarteliste i Sverige. Vandringerne kan ha svekket svenske radikale miljøer, samtidig som de norske utvilsomt ble styrket. Det er ikke mulig å gi systematisk tallmessig belegg for dette, men visse indi-

kasjoner har vi. Vi vet for eksempel at av de 430 som var medlemmer av Rjukanfos Arbeidsmandsforening i foreningens første virkeår, 1908/09, kom hele 27-prosent fra Sverige. (Fuglum 1978, s. 299). Og Norsk Hydros anlegg på Rjukan var en arbeidsplass som skulle få atskillig politisk betydning innenfor norsk arbeiderbevegelse.

Med andre ord ser vi her et tegn på at Rokkans tanker om undersøkelse av sammenhengen mellom vandringer og politikk lar seg anvende ved forskjellig slags historisk materiale. At også vår egen tids mange mellomfolkelige vandringer må kunne betraktes under et tilsvarende perspektiv, er det nærliggende å tenke seg. Her er ett av flere felter hvor Stein Rokkans åpne modeller vil kunne få anvendelse i kommende forskning.

Sten Sparre Nilson

Referenser

- Ersson, S. & J.-E. Lane: "Democratic Party Systems in Europe". *Scandinavian Political Studies* Vol. 5 (New Series), No. 1-1982.
- Finer, S.E., ed.: *Adversary Politics and Electoral Reform*. London: Anthony Wigram 1975.
- Fuglum, P.: *Norges Historie*, red. Knut Mykland. Bind 12. Oslo: Cappelen 1978.
- Lipset, S.M. & Stein Rokkan: *Party Systems and Voter Alignments*. New York: Free Press 1967.
- Williams, Ph. M.: *Crisis and Compromise*. Hamden, Conn.: Archon Books, 1964.

Litteraturnotiser

Ny tidskrift

Tidskrift för rättsociologi heter en nystartad tidskrift, som ges ut i Lund. Redaktör är Antoinette Hetzler, ansvarig utgivare Per Stjernquist och redaktionssekreterare Kjell E Eriksson.

En aspekt på rättsociologisk forskning är rubriken på den inledande artikeln, författad av *Per Stjernquist*, den förste innehavaren av professuren i rättsociologi i Lund. Han påpekar bl a, att rättsociologisk forskning har ägnat stor uppmärksamhet åt rättens användning som politiskt styrinstrument:

Härvid har man, förklarligt nog, sett problemen uppifrån, alltså ur politikerns och administratörernas synvinkel. Man har frågat efter vad som ligger bakom reformbesluten, vilka påverkningsmetoder som är effektivast, vilket motstånd som möter, vilka verkningar olika lagar har och hur man skall kunna finna mer ändamålsenliga lösningar. Man gör således utvärderingar av lagars användbarhet som styrinstrument. Medlet härför är studier av konkreta styrprocesser.

På senare tid har rättsociologerna emellertid börjat ifrågasätta styrningsaspekten av olika anledningar:

Dels inser man att varje social förändring beror på många olika slags faktorer vid sidan av rättslig reglering; för att kunna få en överblick av dessa och därmed bli i stånd att klarlägga rättens roll i samspelet kan det vara nödvändigt att utgå från den reglerade folkgruppens problemsituation. Man behöver då inte nöja sig med en ytlig uppskattning av lagens verkningar i en för övrigt ganska okänd situation. Och dels är det ju inte likgiltigt hur de rättsliga åtgärderna inverkar på de praktiska möjligheterna att driva den verksamhet det gäller. Kanske drar olika regleringar i olika riktningar och lamslår därmed verksamheten mer eller mindre. Kanske försvåras verksamheten på ett sätt som inte förutses. Kanske anknyter regleringen till mer eller mindre latent strävanden inom verksamheten eller tvärtom strider mot dessa.

Allt detta gör att det kan kännas riktigare att välja utgångspunkten för analysen i den reglerade folkgruppens eller verksamhetens problemsituation i stället för i lagen och dess ändamål – att se skeendet nedifrån och inte uppifrån.

Av innehållet i övrigt kan nämnas, att *Klaus Eder* skriver om *Collective Learning Processes and Social Evolution: Towards a Theory of Class Conflict in Modern Society* och *Antoinette Hetzler* om Policyimplementering genom lag: Arbetsskadeförsäkringens tillämpning. T V

Nordisk statsvetarkonferens i Lund 20–22 augusti 1984

Planerade workshops

1. Traditioner och traditionsbärare inom nordisk statskunskap
2. Nordisk näringspolitik
3. Kvinnors politiska intresse och participation
4. Politisk styrelse och ekonomisk utveckling
5. Problem vid sekundäranalyser
6. Policy-implementering
7. Byråkratiska kulturer
8. Konflikter och konflikthantering i internationell politik
9. Demokratiska värden
10. Den offentliga sektorn och nedskärningspolitik
11. Politiskt ledarskap och rekrytering
12. Interorganisatoriska relationer
13. Öststatsforskning
14. Partier, parlament och regeringar i de nordiska länderna.

Obs. att titlarna på dessa workshops är preliminära. Definitiva titlar och namn på workshopledare meddelas senare.

Register till Finsk Tidskrift

Finsk Tidskrift, som grundades 1876, är en av de ledande finlandssvenska kulturtidskrifterna. Genom åren har den innehållit en mängd artiklar av statsvetenskapligt-politiskt intresse. Det har tidigare funnits register, som tillsammans har täckt tidskriftens första halvsekel. Nu föreligger en volym, som täcker det andra halvseket. Den är redigerad av *Ulrika Wolf-Knuts* och har rubriken *Finsk Tidskrift. Register Tom. 102–199/200–1927–1976*, Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 499, Presstudier 4.

Abstracts

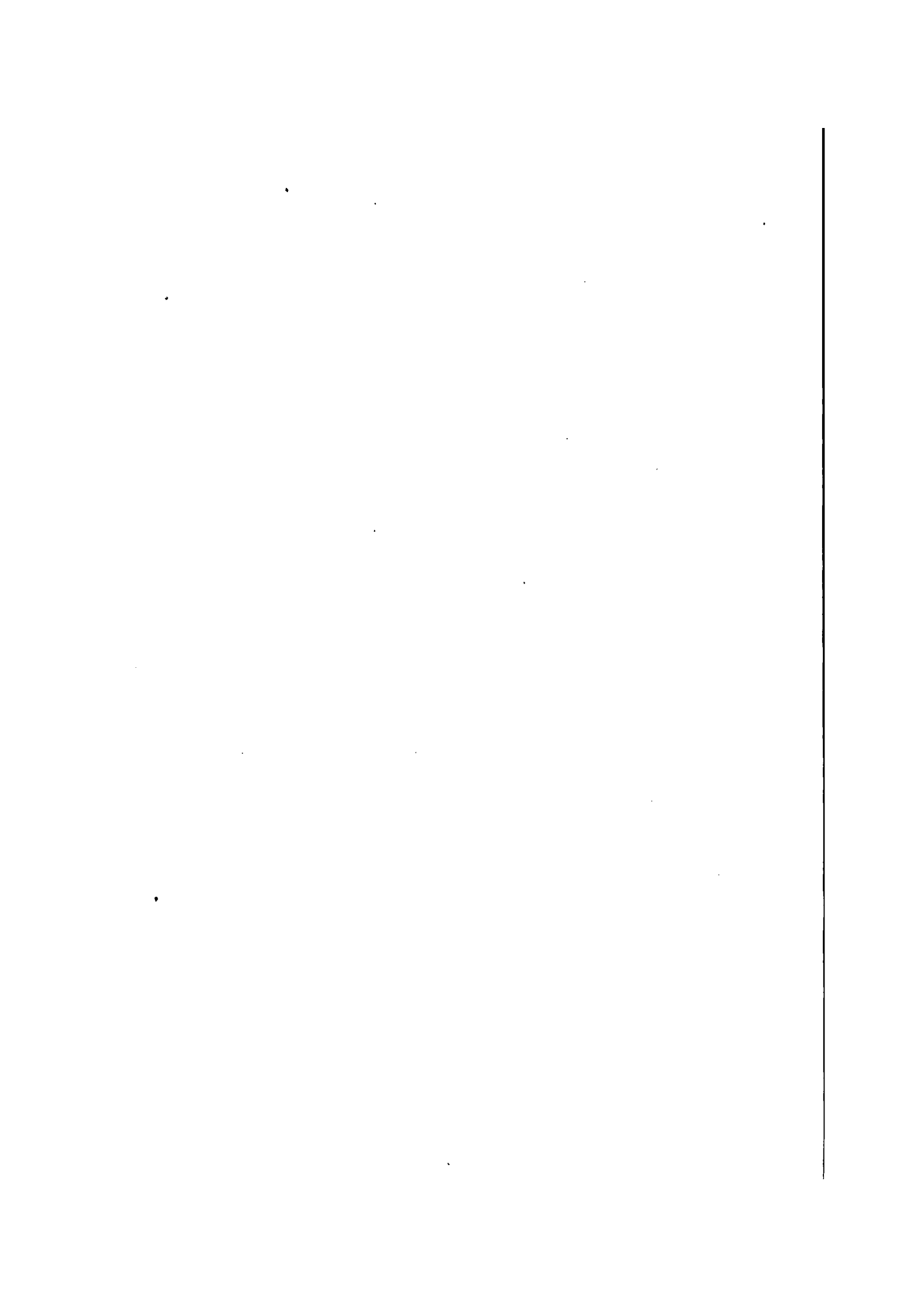
Statsvetenskaplig Tidskrift (The Swedish Journal of Political Science) normally contains four sections: Uppsatser (Main articles), Översikter och meddelanden (Reviews of recent political and scholarly developments), Litteraturgranskningar (Book reviews) and Litteraturnotiser (Shorter notices).

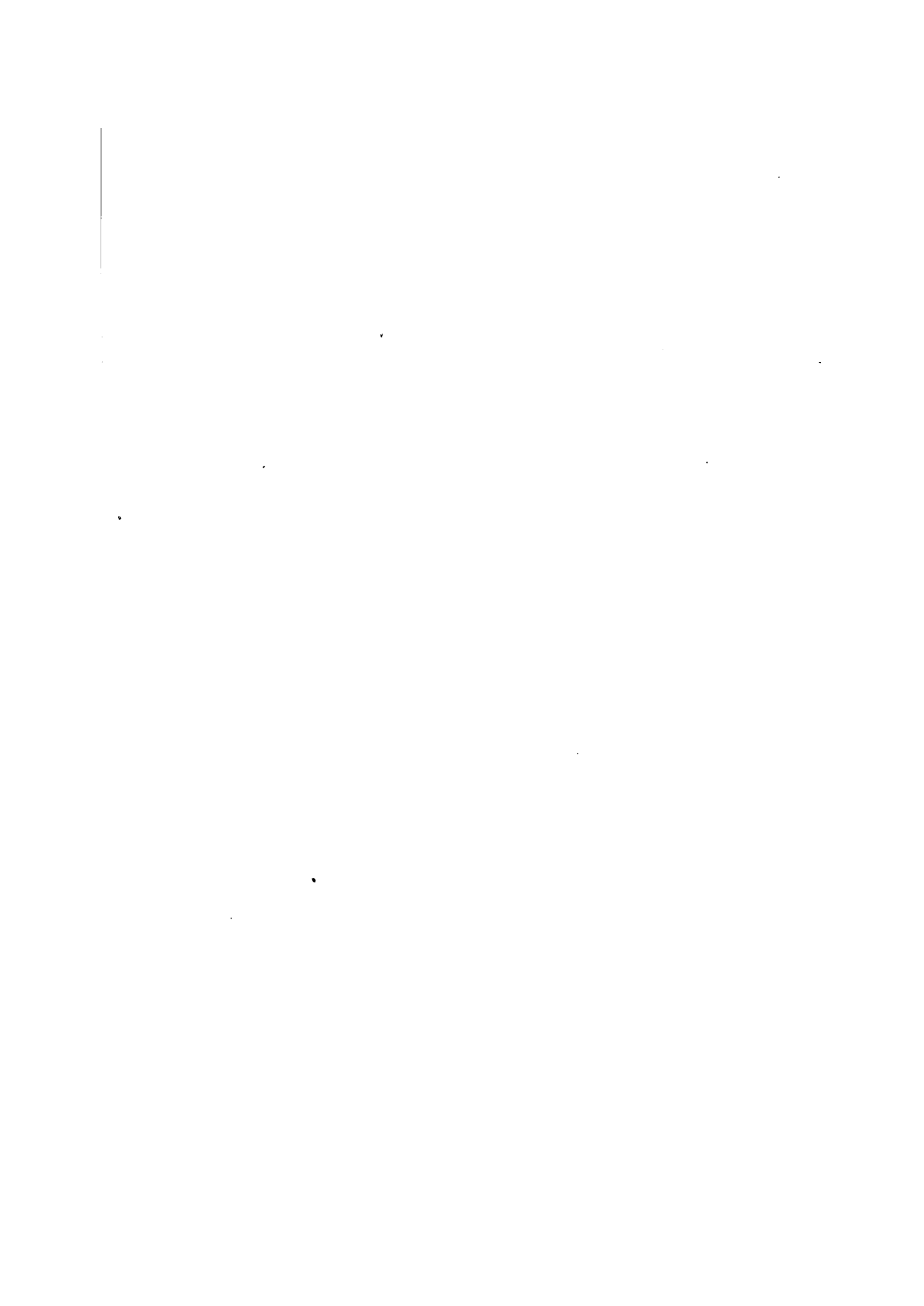
Sten Sparre Nilson: *Mina lärofäder. Sunt vett, avansert analyse.* (My intellectual ancestors. Common sense, refined analysis). The author, who is with the University of Oslo, Norway, records his debt particularly to Norwegian economist Ragnar Frisch and German-American political sociologist Rudolf Heberle, as well as the late Stein Rokkan. While recognizing the value of recent advances in statistical technique he argues that there is also a danger involved in relying too much on the computer. Data gathering must not be neglected, and sometimes common sense can be an important corrective.

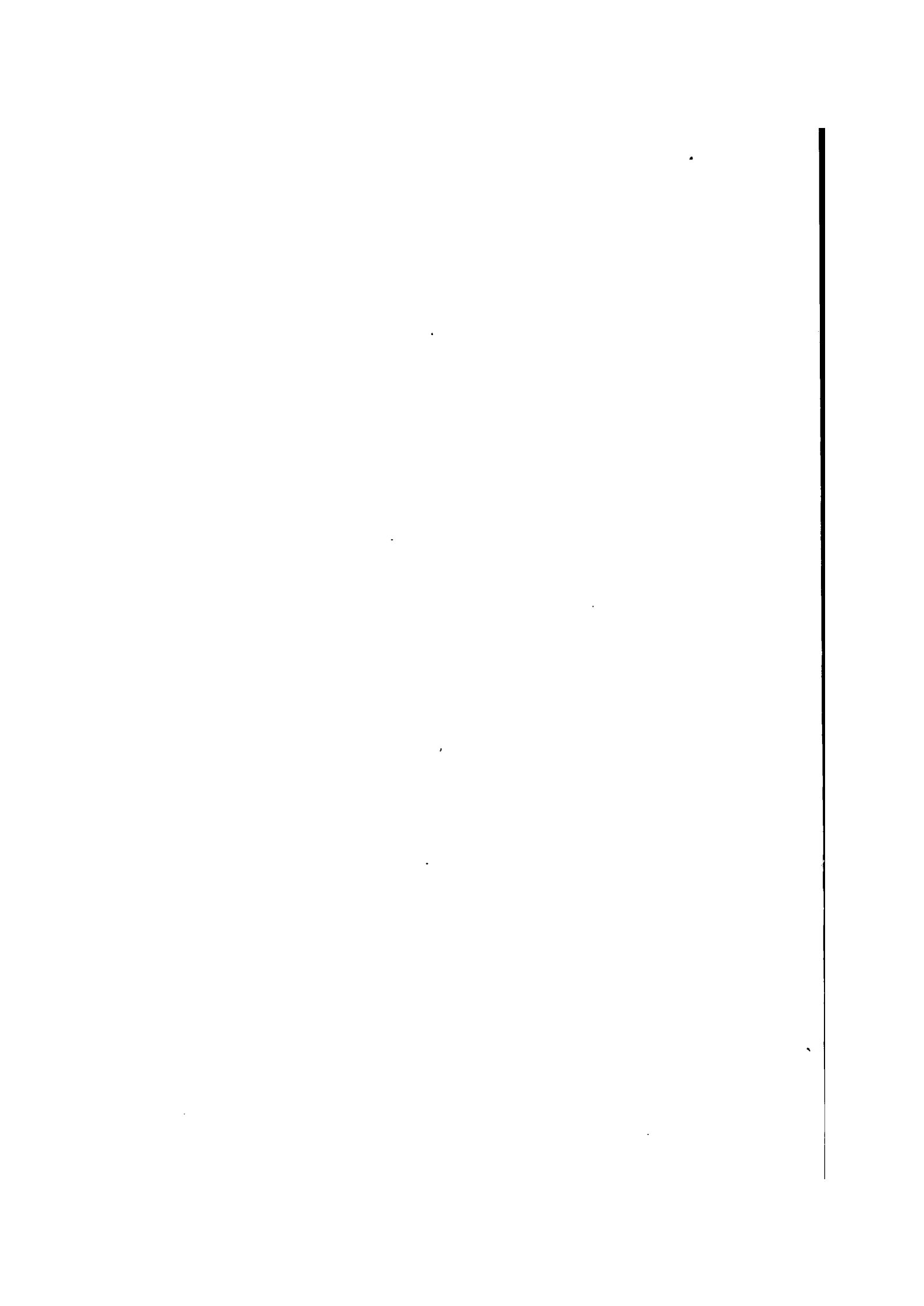
Peter Esaiasson and Mikael Gilljam: *Väljarna och de vilda strejkerna* (The Swedish voters and the wild-cat strikes). The authors are post-graduate students at the Department of Political Science, University of Gothenburg. In spite of the rise of wild-cat strikes during the early 70's, the subject is almost neglected in political science. The purpose of this paper is to explain the Swedish voters' attitudes toward wild-cat strikes. In doing so, we use data from the 1976 Swedish national election study. Two types of explanatory factors are used: socioeconomic and attitudinal. It turns out that

young people and people from the working class feel the most positively toward wild-cat strikes. The same is true for people who stand to the left in politics and for those who think positively about the working class and their organizations. Finally, we compare the relative importance of class, age, degree of radicalism and evaluation of the working people for attitudes toward wild-cat strikes. Our path-analysis indicates that age has the greatest effect taking the indirect effects into account. Another conclusion drawn is that future research needs a more sophisticated measurement than was used in the 1976 election study, since the connotation of the term 'wild-cat strikes' has changes lately.

Per Molander: *Objektivitet hos utredningar* (Objectivity in decision support analysis). The author is PhD (applied mathematics) and attached to the Swedish National Defence Research Institute. Objectivity-related problems in decision support analysis are discussed with special reference to previous Swedish work on objectivity. Different ways of tackling the problem are outlined and exemplified.

Medarbetare i StvT

Sien Sparre Nilson presenteras på sid 193. På frågan om en eventuell svensk härkomst svarar han, att en sådan förmodan beror på ett inte orimligt missförstånd: "Fornavnet har jeg etter en slektning som stammet fra Østfold; min mors slektsnavn kommer fra Danmark og er uten noen forbindelse med de viden kjente svenske Sparre'r. Etternavnet skyldes at en ung Paal Nielsen fra Christiania ble innskrevet ved Universitetet i latinherredømmets tid som Paulus Nilsonius. Senere fant han nok den lange halen omstendelig og lot den falle, men o'en ble stående. Navnet er altså, likesom jeg selv, halvveis akademisk".

Peter Esaiasson och *Mikael Gilljam* doktorerar i statskunskap i Göteborg.

Per Molander är tekn dr (tillämpad matematik) och fil kand (bl a litteraturvetenskap och ryska). Han är anställd vid Försvarets forskningsanstalt och arbetar för närvarande med samhällsstudier som underlag för säkerhetspolitiken.

Jan-Erik Lane är docent och *Tage Magnusson* forskningsassistent vid Statsvetenskapliga institutionen i Umeå

Willy-Martinussen är professor vid universitetet i Trondheim

Morten Ougaard arbetar vid Institut for statskundskab i Århus

Kaj Wickbom är lärare, filmrecensent och filmforskare i Växjö

Fil dr *Conny Johannesson* är anställd vid Statsvetenskapliga institutionen i Växjö

Professor *Eskil Wadensjö* arbetar vid Institutet för social forskning i Stockholm

Daniel Tarschys är professor i öststatsforskning i Uppsala

Till redaktionen insända skrifter

Dag Anckar, red, Rätt och politik. Åbo akademi

Moshe M Czudnowski, ed, Does Who Governs Matter? Northern Illinois Univ Press

Moshe M Czudnowski, ed, Political Elites and Social Change. D:o

T Eckhoff-S Owe, red, Nordisk atomvapenfrågan. Aschehoug

Ole Elgström-Magnus Jerneck, Nord-syd politik. Dialogos

Förenta Nationernas andra konferens om utforskandet och den fredliga användningen av rymden. Aktstycken utg. av UD

John A Garraty, Arbetslösheten i historien. Liber

Knut Heidar, Norske politiske fakta 1884-1982. Universitetsforlaget, Oslo

Daniel Heradstveit, Mediakrigen i Libanon. Norsk utenrikspolitisk institutt

Claes-Göran Holmberg m fl, En svensk presshistoria. Esselte studium

Barry Holmström, Äganderätt och brukningsansvar. Almqvist & Wiksell

Goran Hyden, No Shortcuts to Progress. Heinemann

IUI Yearbook 1982-1983. Microeconometrics

Walter Korpi, The Democratic Class Struggle. Routledge

Staffan Burenstam Linder, Den hjärtlösa välfärdsstaten. Timbro

Lennart Lundquist-Krister Ståhlberg, Byråkrater i Norden. Åbo akademi

Sture Martinus, Jordbrukets omvandling på 1700- och 1800-talen. Liber

Peter Nilson, Mitt i labyrinten. Norstedts

Politisk styrning - administrativ självständighet. SOU 1983:39

Register över Sveriges överenskommelser med främmande makter. Aktstycken utg. av UD

Karl Erik Rosengren-Peter Arvidson, Sociologisk metodik, Tredje uppl. Esselte studium

Tom Sandlund, Structural Change and Female Mobility. Åbo akademi

Lennart Schön, Industrialismens förutsättningar. Liber

Håkan Strömberg, Den offentliga organisationen. Fjärde uppl. Studentlitteratur

Håkan Strömberg, Speciell förvaltningsrätt. Liber

Jacob Sundberg, Haegerstroem, and Finland's Struggle for Law. Fred B Rothman, Littleton, Colorado

Johan Söderberg-Nils Gustav Lundgren, Ekonomisk och geografisk koncentration 1850-1980. Liber

Jacob Sundberg m fl, Studier kring Europakonventionen. Institutet för offentlig och internationell rätt

Hans Wallentin, Arbetarklassen och det industriella genombrotteet. Liber

Max Weber, Ekonomi och samhälle. 1. Argos

Lennart Weibull, Tidningsläsning i Sverige. Liber

Kurt Wickman, Arbetsmarknad och arbetsmarknadspolitik i Sverige 1930-1980. Liber

Årsskrift utg. av Åbo akademi (1981-82)

Hans Østergaard Pedersen, Sovjetunionens udenrigshandels organisation. Sydjysk universitetsforlag.

Prenumerera på Statsvetenskaplig Tidskrift för år 1983!

Ordinarie abonnenter – sätt in 75 kr på postgiro nr 27 95 65-6

Studentabonnenter – tag kontakt med tidskriftens ombud vid de statsvetenskapliga institutionerna.

Åberopa alltid abonnentnumret i samband med abonnemang, distribution eller adressförändring (numret finns angivet på adresslappen på kuvertet).